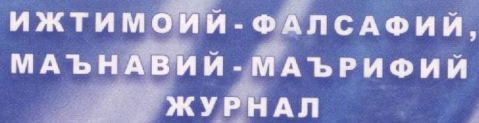

TAFAKKUR

ТАФАККУР 1/2018

INNOVATSIYA – KELAJAK DEGANI

► Бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳалари-
ни тубдан янгилашга қаратилган инновацион ривожланиш
йўлига ўтмоқдамиз. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки замон
шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги даврда ким
ютади? Янги фикр, янги ғояга, инновацияга таянган давлат
ютади.

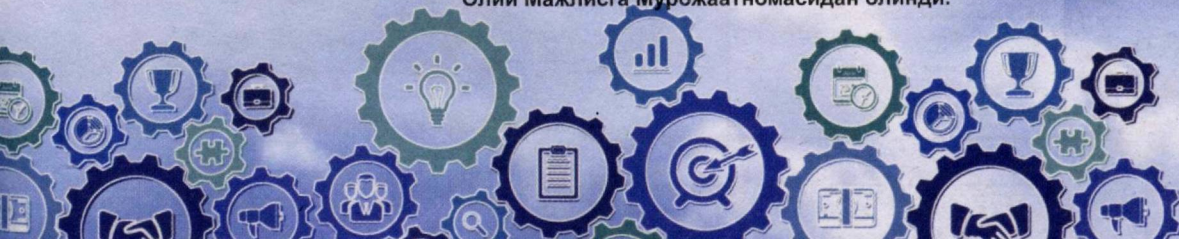
► Инновация бу – келажак дегани. Биз буюк келажакимизни
барпо этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан ин-
новацион ғоялар, инновацион ёндашув асосида бошлашимиз
керак.

► Ҳозирги кунда Ўзбекистонимизнинг китоб фондларида
100 мингдан зиёд қўлёзма асарлар сақланмоқда. Афсуски, бу
нодир китоблар ҳали тўлиқ ўрганилмаган, улар олимлар ва
ўз ўқувчиларини кутиб турибди. Ушбу ноёб асарларда бугун-
ги давр ўртага қўяётган жуда кўп долзарб муаммоларга жа-
воб топиш мумкин.

► Ҳақиқий оимлик, ҳақиқий ижодкорлик – бу игна билан қу-
дуқ қозишдек машаққатли иш. Буни билган одам билади, бил-
маган билиб олиши зарур.

► Биз улуг боболаримизнинг муносиб давомчилари бўлади-
ган етук инсонларни тарбиялаш масаласига, афсуски, етар-
лича аҳамият бермадик. Ҳолбуки, интеллектуал ва маданий
салоҳиятнинг қандай ноёб бойлик экани, нодир талант эга-
ларини тарбиялаб камолга етказиш ҳал қилувчи аҳамиятга
эга эканини унутишга ҳаққимиз йўқ.

Ўзбекистон Президенти Шавкат МИРЗИЁЕВнинг
Олий Мажлисга Мурожаатномасидан олинди.

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят
Муҳиддин РАХИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Собиржон ЁҚУБОВ
(масъул котиб)

ШОҲСАНАМ
(бўлим муdiri)

Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим муdiri)

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ
(бўлим муdiri)

Наргиза УСМОНОВА
(техник муҳаррир)

Жамоат кенгаши
Ўрозбой АБДУРАҲМОНОВ

Хуршид ДАВРОН
Шухрат РИЗО

Хайриддин СУЛТОН

Абдурахим ЭРКАЕВ

Муртазо ҚАРШИБЎЙ

Алишер ҚОДИРОВ

Қахрамон ҚУРОНБЎЕВ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис – Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Матиларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба кайд этилиши шарт.

Манзилимиз: Тошкент шаҳри, Шаҳрисабз кўчаси, 36-бино

233-10-68

233-79-40

@ tafakkurtahririyati@mail.ru

Журнал андазаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарк” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-бино.

2018 йил 5 февраль кунин босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70x100 1/16, 8 босма тобок. 11-бўртма. Нашр алади 3449 нуска.

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

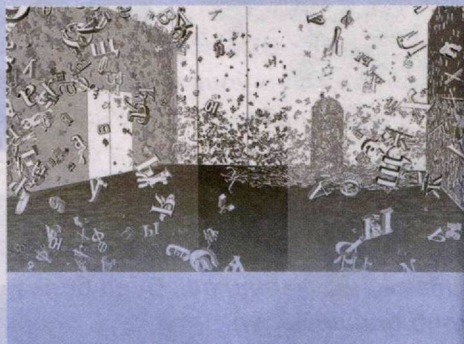
Ўқиган ўқдан ўзар. Сиёсий фанлар доктори, профессор
Алишер ФАЙЗУЛЛАЕВ билан суҳбат.....4

ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Султонмурод ОЛИМ. “Дам – бу дамдур, дам – бу дам...”14

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Қозоқбой ЙЎЛДОШ. Ўзлик кўрғони.....20

РОСТЛИК – ХАЛОСЛИК

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ. Аждодлар ҳақи – авлодлар бурчи.....28

ИСТИҚЛОЛ, НОМИНГ АЗИЗ!

Туркистон мухторияти: иқтибос ва шарҳлар.....36

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Иқболжон ИЛҲОМОВ. Уч эгиз тушунча.....48

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

КҮНГИЛ САЛТАНАТИ

Ўткир РАҲМАТ. Мени излаб йўлга чиқ...50

НАСР ЖАВОҲИРЛАРИ

Жон СТЕЙНБЕК. Жонни Маймоқ. Ҳикоя.....54

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Ғани ЗИКРИЛЛАЕВ, Фируз САФАРОВ.
Рух ва тил.....70
Санобар ТҮЛАГАНОВА. Рух ва адабиёт.....76

ХАЗИНА

Абдулла ҚАҲҲОР. Садаф синмагунча
гавҳар читилмас.....82

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

ШОҲСАНАМ. Салом, ҳасрат!.....88

Иқболжон ИЛҲОМОВ. “Субҳидам”

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Азим СУҲОН. Суйиб берсанг – сув ҳам бол....96

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ. Фақат ҳақиқат
қолади.....100
Нодира ОФОҚОВА. Барҳаёт суҳбат-
дошлар.....108

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Санжар САИДОВ. Ижтимоий адолат
шарти.....118
Умид МАМАЮСУПОВ. Фан башоратга
қаршими?.....120
Ҳабибахон ЖҲРАБЕКОВА. Маҳаллий
ҳокимият: қиёсий таҳлил.....121
Дилором САЛОҲИЙ. Жомий теграсидаги
баҳслар.....122
Лайло ЖҲРАЕВА. Навоий алқаган
бастакор.....124
Парда НОРБҲТАЕВ. “Сиру ҳолим
маълум қилайин”.....125
Журналнинг инглизча мухтасар
мазмун.....127

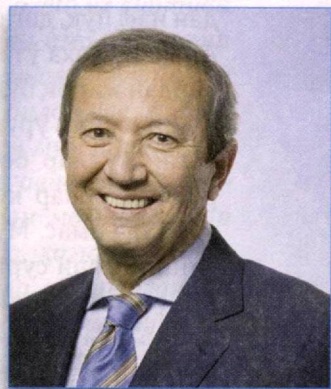
O'QIGAN O'QDAN O'ZAR

**Сиёсий фанлар доктори, профессор
Алишер ФАЙЗУЛЛАЕВ билан суҳбат**

– Алишер ака, Сиз талай йиллар Европа мамлакатларида Ўзбекистоннинг Фавқулодда ва мухтор элчиси сифатида фаолият юритгансиз. Европа Иттифоқи ва НАТО каби нуфузли тузилмаларда ҳам юртимизни тамсил этгансиз. Қолаверса, Президент Давлат маслаҳатчиси, Ташқи ишлар вазирининг биринчи ўринбосари каби масъулиятли лавозимларда ишлаб, сиёсат қозонида обдон қайнагансиз. Бугун ҳам сиёсатшунос олим, дунёбохабар зиёли, қолаверса, ёзувчи сифатида жаҳонда кечаётган воқеа-ҳодисаларни зийрак нигоҳ билан кузатиб бораётирсиз. Кейинги йилларда олам нотинчу бесаранжом бўлиб қолгани, курраи арзнинг турли минтақаларида давом этаётган уруш ва фитналар минглаб инсонларнинг ёстиғини қуритаётгани хавотирли саволлар туғдиради. Наҳотки, одамзод дарё-дарё оқаётган қондан сабоқ чиқармаса?! Наҳотки, юксак минбарларда тинчлик ҳақида янграётган даъвату чақириқлар авом кўзини бўяш учунгина бўлса?! Сизнингча, Одам фарзандлари қачон бир-бирига қурол ўқталишдан тийилади? Ер куррасида қирғинбаротларни тўхтатиш учун нима қилмоқ керак?

– Саволингизга жавоб тариқасида жилд-жилд китоб ёзса бўлади. Бундай залворли масалаларни битта суҳбатда ечиш амримаҳол экани боис айрим жиҳатларнигина шарҳлаб ўтаман.

Олис ва яқин ўтмишга назар солиб кўрайлик, мамлакатлар, миллату элатлар ўзаро урушмаган давр бўлганми? Менимча, тарих бундай саодатли даврни кам кўрган. Хўш, ўтган асрлар мобайнида инсоният табиати ва тафаккурида туб ўзгаришлар содир бўлдимиди? Тўғри, одамзод янги илм йўналишларини очди, фаннинг юксак чўққиларини забт этди, аммо унинг дунёни идрок қилиши, яъни табиати буткул ўзгариб кетгани йўқ. Шундай экан, инсоният нега урушлардан ҳали-ҳамон воз кечмади, дея ҳайрон бўлмаган маъқул.

Масалага бошқа томондан қарасак, ҳаёт фақат қирғину қон тўкишлардан иборат эмаслиги аён бўлади. Хайриятки, инсон феъл-ҳўйида эгоизм – худбинлик билан бирга альтруизм – ўзгалар манфаати учун жон куйдириш хислати ҳам бор. Киприкдаги ёшдек қалқиб турган дунёнинг айрим минтақаларида урушлар давом этаётганини рад этиб бўлмайди. Аммо инсонлар ва мамлакатлар ўзаро ҳамкорлик қилаётгани, муаммоларни ечишга уринаётгани ҳам айтиш ҳақиқат. Сирасини айтганда, мен дунё уруш домида қолди, дея вазиятни қоп-қора бўёқда тасвирламаган бўлар эдим. Инсониятга азалдан йўлдош бўлиб келган икки жиҳат – рақобат ва ҳамкорлик ҳозир ҳам барча соҳаларда, жумладан, халқаро муносабатларда пойдор.

Не-не минтақаларни остин-устун этаётган урушлардан қандай халос бўлиш мумкин, деб савол қўймоқдасиз. Бу жумбоқни ечиб, Одам фарзандларининг мушқулини осон қиладиган валламат бормикан ёруғ оламда?!

Оддий механик ҳаракат қонунлари у қадар мураккаб эмас. Масалан, иккита бильярд тоши бир-бири билан қай тарзда тўқнашишига қараб уларнинг ҳаракат йўналишини айтиб берса бўлади. Лекин иккита инсон манфаати ёки характерининг тўқнашуви нимага олиб келишини олдиндан айтиб бериш иложи борми? Йўқ, албатта. Негаки, одамзод ўта мураккаб мавжудот. Жамиятни, давлатни таҳлил этсак, аҳвол янада чигал экани маълум бўлади. Оламда юз бераётган жараёнларга минглаб, балки миллионлаб омиллар таъсир этади. Ҳозиргача ҳеч ким халқаро сиёсатда эртага нима юз беришини айтиб бера олмаган. Хуллас, уруш ва тинчлик масаласида айрим мулоҳазаларни билдиришим мумкиндир, аммо ихтилофларни илдизи билан йўқотиш йўлини каминангиз билмайди. Менимча, бунини билладиган одамнинг ўзи бўлмаса керак. Бундан ижтимоий-сиёсий соҳада изланишлар олиб бориш-

дан наф йўқ, деган хулоса чиқмайди. Изланишларга эҳтиёж катта. Аммо бу соҳа ўта мураккаблигини англашимиз ва юзаки хулосалардан йироқ бўлишимиз керак, назаримда.

Ер юзида уруш оловини ёқиб, унинг тафтида исинишни кўзлаган кучлар бор, албатта. Аммо, шукрки, тинчликпарвар, тараққийпарвар кучлар ҳам етарли. Куч фақат ҳарбий қудрат ва қуролда эмас. Мустамлакачиларга қарши куч ишлатмаслик ғоясини илгари сурган Маҳатма Гандини эсланг. Ўша даврда Гандининг мустақилликка қуролсиз эришиш ғояси хомхаёл дея баҳоланиб, ўзи маломатларга қолмаганмиди! Аммо ана шу ушоққина жуссали зот “қилич дамидай ингичка” (Ганди таъбири) тинчлик йўлидан оғишмасдан улкан империяга қарши туриб, юртини мустақиллик йўлига олиб чиқа олди-ку!

Илгари жаҳонни жуда тор давра – подшоҳлар, императорлар ва уларнинг хос аъёнлари идора этган. Ҳозир эса катта сиёсатга таъсир этувчи омиллар талайгина ва уларнинг сони ортиб бормоқда. Сиёсий жараёнларга оммавий ахборот воситалари, ижтимоий тармоқлар, нодавлат ташкилотлар, умуман, жамоатчилик фикрининг таъсири катта бўлмоқда ва бу келажакда янада кучаяди. Демак, бугун ижтимоий-сиёсий вазиятга ҳар бир одам баҳолиқудрат таъсир ўтказа олади.

Виндсерфинг – тўлқинни жиловлаш машқларини кузатганмисиз? Абжирлар катта-катта пўртаналарни бўйсундиришга интилади. Бу спорт тури билан эндигина шуғулланаётганлар эса кичик тўлқинларни жиловлашга қаноат қилади. Бугун жаҳон сиёсат уммони ақл бовар қилмас улкан долғалардан кўпириб-тошяпти. Ҳар бир шахснинг жамиятда барқарорликини таъмин этиш борасида муайян масъулияти бор. Ана шу масъулиятни теран англаб, ҳар биримиз жамиятни ривожлантириш, жумладан, урушларнинг олдини олишга бақадриҳол ҳисса қўшишимиз – кичикроқ бўлса-да, ўз тўлқинимизни жиловлашга ҳаракат қилишимиз зарур. Кимгадир баландпарвоз гап бўлиб туюлар, аммо ҳар бир инсон ўз масъулиятини теран англаса, оламни гулистон этиш мумкин!

– Бир неча ой аввал интернетда мамлакатимиз туманларидан бирининг ҳокими мактаб директорларига қўл кўтаргани акс этган видео тарқалди. Муштумзўр амалдорнинг қилмиши одамлар ёдидан кўтарилмасдан бошқа бир ҳокимнинг катта машваратда ёши улуг инсонларга илон ҳам пўст ташлайдиган ҳақоратлар ёғдиргани маълум бўлди. Халқ ва давлат ишонч билдирган амалдорларнинг бундай хурмача қилиқлари на қонунга, на

ахлоққа тўғри келиши ҳақидаги мақолангизни *Gazeta.uz* сайтида ўқидик. Албатта, зикр этилган бу икки ҳолатда амалдорларни асло оқлаб бўлмайди. Аммо уларнинг шу даражага тушишига “Ўйнашмагил арбоб билан – арбоб урар ҳар боб” билан дея, ҳатто қадр-қимматимиз поймол этилган ҳолларда ҳам мум тишлашга одатланганимиз сабаб эмасми? Бугунги воқелик аввал чор Русияси, кейин эса собиқ Иттифоқ таркибида бўлган мамлакатлар мустақилликка эришганига чорак аср тўлса-да, ҳамон постколониал тафаккур, мутелик ҳиссидан халос бўла олмаётганини кўрсатяпти. Муштумзўр ва сўконғич раҳбарлар қаршисида қўл қовуштириб туриш ҳам ўша постколониал тафаккурнинг аччиқ меваси бўлса ажаб эмас. Сизнингча, қон-қонимизга сингиб кетган бу иллатдан қандай халос бўлиш мумкин?

– Ушбу салбий воқелик сабабларини колониал ва постколониал омиллардан изламаган бўлардим. Мен, биринчи навбатда ўзимизга, жамиятимизга, ижтимоий тафаккуримизга назар ташлаш, замонавий қонунчилигимизга нечоғли амал қилаётганимизни холис баҳолаш керак, деб биламан. Афсуски, сиз зикр этган иллат бошқарув тизимига, ҳатто зиёлилар даврасига қадар кириб борди. Яқинда пойтахтимиздаги олий ўқув юртларидан бирининг проректори ўқитувчи ва талабалар иштирокидаги катта йиғилишда уялмасдан ҳақоратли сўзларни тилга олганини эшитдим. Аслида, бундай нохуш ҳолатларга барчамиз ҳам гувоҳ бўлганмиз, шундай эмасми? Наҳот инсон ғурурини, шахс қадриятини поймол қилиш қон-қонимизга сингиб кетган бўлса? Йўқ, мен бундай деб ўйламайман.

Яқин ўтмишни олайлик. Менинг отам бир замонлар “Қизил Ўзбекистон” газетасида Шароф Рашидов билан бирга ишлаганлар. Отамнинг хотирлашича, у кезларда анча ёш бўлган Шароф Рашидов мураккаб вазиятларда ҳам ўзини сипо, вазмин тута билган, бирор марта овозини кўтармаган ва ходимлар у бировни ҳақорат қилишини ҳатто тасаввурига ҳам сиғдирмаган. Шароф Рашидов кейинроқ республика раҳбари бўлганида ҳам тили ёки қўлига эрк бермаган. Демак, муштумзўрлик ва сўконғичлик бизнинг бошқарув маданиятимизга хос, деган қараш тўғри эмас.

Жамиятимизда азал-азалдан ўзаро ҳурмат, ширинсуханлик ва ҳушмуомалалик алоҳида қадрланган. Бу нафақат бошқарув услуби, балки миллий маданиятимизга хос. Асрлар чиғириғидан ўтган одоб-ахлоқ меъёрлари инсон шаънини оёқости қилиш, бировга қўл кўтаришга изн бермаган.

Афсуски, “бизнинг шароитда бошқача ишлаб бўлмайди-да”, дея раҳбарларнинг муштумзўрлигини оқлашга уринадиганлар ҳам топилади. Аҳвол шу даражага етдики, инсон қадр-қиммати поймол бўлганини кўрганда ҳам “оч қорним – тинч қулоғим” дея сукут сақлашга одатландик. Ҳолбуки, бу иллат билан асло муроса қилиб бўлмайди. Негаки, муштумзўрлик бизни яна узоқ ўтмишга қайтаради, тараққиётимизга тушов бўлади, инсонийликдан маҳрум этади.

“Одамлар яхши гапни тушунмаса уларни қандай бошқариш мумкин?” деб сўрайди ижтимоий тармоқ фойдаланувчиларидан бири. Қаттиққўллик ва талабчанликни кўполлик билан чалкаштирмаслик керак. Албатта, раҳбар кези келганда қаттиққўллик билан иш юритиши мумкин. Аммо бу кўпчиликка бош бўлган одам қўл остидагилар шаънини оёқости қилиши мумкин дегани эмас. На ишда, на уйда, на олий ўқув юртида, на мактаб-боғчада, на жазо муассасаларида инсон қадр-қиммати поймол этилишига йўл қўйилмаслиги лозим. Раҳбарнинг кучи – унинг профессионал хислатларида, етакчилик ва ташкилотчилик қобилиятида ҳамда инсоний фазилатларидадир. Бошқарув санъатини пухта ўзлаштиролмаган раҳбаргина қўли ё тилига эрк беради.

Очиғи, жамоатчилик раҳбарларнинг муштумзўрлиги ва оғзидан хунук сўзлар чиқишига кўникаёзган эди. Аммо вазият бундай давом этиши мумкин эмас! Конституциямиз ва қонунларимизда инсон қадр-қимматини поймол этиш қатъий тақиқланган. Бу иллатга қарши курашиш учун, аввало, аҳоли ҳамда раҳбарларнинг сиёсий онги ва ҳуқуқий маданиятини ошириш керак. Бундай “касал”га чалинган раҳбарларнинг қилмиши кенг жамоатчилик орасида муҳокама этилиши, наинки маъмурий ёки жиноий, балки маънавий таъзир чоралари ҳам кўрилиши зарур. Айни чоқда, давлат ҳар жиҳатдан ибратли раҳбарларни тарбиялашга эътибор қаратиши лозим.

Бугун бизга масъулиятни дадил зиммасига оладиган, билимли, дунёқараши кенг, маданиятли, ҳуқуқий онги кучли, қатъиятли, бир сўз билан айтганда, замонавий раҳбарлар керак. Барча жабҳаларда шиддатли рақобат кечаётган ҳозирги даврда раҳбарлар зиммасидаги масъулият ва уларга қўйилаётган талаблар кучаймоқда. Турли бўғиндаги раҳбарлар нафақат етакчилик қобилияти, одоб-ахлоқи ва муомала маданияти билан ҳам ўрнак бўлиши лозим. Зеро, муомала, одоб-ахлоқ маданиятимизнинг муҳим мезонларидандир.

Барчамиз гувоҳ бўлиб турибмиз, мамлакатимиз ҳаётининг барча жабҳаларида модернизация жараёни кечаётир. Менимча,

жамиятнинг барча соҳалари каби бошқарув тизимида ҳам илғор тажрибаларни қўллаш, замонавий тамойиллар ва кўҳна қадриятларимизни омихта этган ҳолда янги идора усулини шакллантириш лозим.

– Бундан тўрт йилча аввал сиёсатшунослик фани мамлакатимиз олий таълим даргоҳлари ўқув дастуридан чиқарилиб, ушбу йўналишда илмий ишлар ҳимояси ҳам тўхтатилган эди. Яқинда ушбу соҳа бўйича илмий ишлар ҳимоясига рухсат берилди, лекин, билишимизча, мазкур фан университетлар ўқув дастуридан қайта жой олганича йўқ. Дунёнинг нуфузли таълим даргоҳларида маърузалар ўқиган, шу соҳада “сочи оқарган” олим сифатида айтинг-чи, мамлакатимизда сиёсат илмига талабу эҳтиёж камроқми?

– Инсонни “сиёсий мавжудот” деб атаган Аристотель юз карра ҳақ эди. Жамиятни сиёсий муносабатларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Инсон, жамият ва давлат борки, сиёсат бор. Хўш, жамиятда, давлатда қандай жараёнлар кечмоқда? Жамият ва давлат қай йўлдан юриши керак? Давлат тизими қандай бўлиши лозим? Бошқарувда қай усулни қўллаган маъқул? Халқаро сиёсатда нима гап? Давлатлараро муносабатни қай тарзда олиб боришимиз керак? Сиёсатшунослик шу каби долзарб масалаларни тадқиқ этади. Жаҳонда мазкур йўналишга талаб ниҳоятда юқори. Сиёсий жараёнлар тобора мураккаблашиб, янгидан-янги таҳдидлар пайдо бўлаётган ҳозирги даврда сиёсий билимларга талаб-эҳтиёж янада ошиши шубҳасиз.

Сиёсат илмини ўқитиш бўйича хориж тажрибасига мурожаат этсак. Маълумотларга қараганда, ҳозир АҚШ университетлари сиёсатшунослик бўйича 632та, Буюк Британия олий ўқув юртлари эса 324та бакалаврлик дастурларини таклиф этаётир. Аслида, ялпи кўрсаткич бундан-да юқори.

Бу йўналишда таҳсил олган мутахассислар ишсиз қолиб кетаётгани йўқ. Улар ижроия ва қонун чиқарувчи идоралар, сиёсий партиялар, тадқиқот марказлари, трансиллий компаниялар, олий ўқув юртлари ва оммавий ахборот воситаларида фаолият юритяпти. Дунёдаги ўнлаб давлат ва ҳукумат бошлиқлари, атоқли дипломату депутатлар айнан шу йўналишда таълим олгани маълум.

Ҳозирги кунда сиёсатшунослик илми фалсафа, тарих, социология, ҳуқуқшунослик, иқтисодиёт, психология, филология ва бошқа фан соҳалари билан уйғунликда раванқ топяпти. Масалан, Оксфорд университетида 1920 йилдан буён “Фалсафа, сиёсат ва иқтисодиёт” (PPE – Philosophy, Politics and Economics) йўналиши-

да сабоқ берилади. Камина ҳам докторлик диссертациямни сиёсатшунослик ва психология туташган йўналиш – сиёсий психология бўйича ҳимоя қилганман.

Масалан, Лондон иқтисодиёт ва сиёсий фанлар мактаби (London School of Economics and Political Science) дунёга машхур таълим масканларидан саналади. Ушбу олий мактаб битирувчилари орасидан 50дан ортиқ давлат ва ҳукумат бошлиғи, кўп-лаб Нобель мукофоти соҳиблари етишиб чиққан.

Дарҳақиқат, 2013 йили сиёсатшунослик фани университетларимиз ўқув дастуридан чиқариб юборилган эди. Буни узоқни кўзлаб қабул қилинган қарор деб бўлмайди. Негаки, мамлакатимизда сиёсий таҳлилга талаб-эҳтиёж мавжудлигини ҳеч ким инкор эта олмайди. Менимча, мазкур йўналишни олий таълим дастурига қайтариш вақти аллақачон келган ва бу хайрли ишни ортга сурмаслик керак. Соҳадаги камчиликларни бартараф этиш лозим, албатта. Тизимда юқори малакали мутахассислар ишлаши, таълим сифати халқаро стандартларга мувофиқ бўлиши ҳам муҳим. Олий таълим вазирлиги эртами-кечми мамлакатимиз стратегик манфаатларига уйғун оқилона қарорга келади деган умиддамиз. Кун келиб олий ўқув юртларимиз қайси предметларни ўқитиш масаласини вазирликнинг аралашувисиз мустақил ҳал этишига ҳам ишонаман.

Сиёсатшунослик йўналиши кеча пайдо бўлиб қолгани йўқ. Мутафаккирлар азалдан давлатни идора этиш усуллари тадқиқ этган. Бу борада Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”си ёки “Темур тузуклари”ни эслаш kifoya. Юртимиз бугун янги тараққиёт босқичига қадам қўйди, мамлакатни ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси қабул қилинди. Бу жараёнда эса сиёсий тадқиқот ва изланишларга эҳтиёж янада ортади.

Таъкидлаш жоизки, сиёсатшунослик – мафкура соҳаси сифатида эмас, илмий йўналиш, мустақил фан сифатида тараққий этиши лозим. Давлат ва жамият ана шунда ютади.

– Чепмен университети АҚШ фуқароларини нима хавотирга солишини аниқлаш мақсадида ижтимоий сўров ўтказибди. Сўровда иштирок этганларнинг кўпчилиги коррупция балоси, соғлиқни сақлаш тизимида имтиёзларнинг бекор қилиниши ҳамда океан, қўл ва дарёларнинг ифлосланишидан хавотирини изҳор этган. Сизни илмий жамоатчилик нафақат сиёсатшунос, психолог олим ҳам деб билади. Агар Ўзбекистонда ана шундай сўров ўтказилса, юртдошларимиз қай масалаларни тилга олган бўларди, деб ўйлайсиз? Ўзингизни-чи, шахсан Сизни нима ташвишга соляпти?

– Чепмен университетининг ушбу тадқиқотидан беҳабар эканман. Юртимизда шундай сўров ўтказилса қандай жавоб берилиши борасида бир гап айтишим қийин, бунинг учун тадқиқот ўтказиб кўриш керак-да. Қолаверса, жавоблар респондентларнинг ижтимоий мавқеи, ёши, моддий аҳволи, билим даражаси ва маданий савиясига кўра фарқланиши табиийдир.

Ўзимга келсак, кўп йиллар университет тизимида ишлаб келаётган инсон сифатида фан, таълим ва технология соҳасида дунёдан ортда қолиб кетмасак эди, дея ташвишланаман. Бугун дунё илм-фани ва ахборот технологиялари жабҳасида инқилобий ўзгаришлар рўй берапти, кўпгина мамлакатлар бу соҳалар ривожига маблағни аямай, бутун дунёдан қобилиятли ва билимли мутахассисларни жалб қиляпти. Халқаро миқёсда мувафаққиятга эриша оладиган битта спортчини тарбиялаш учун каттагина моддий ва маънавий ресурслар, ташкилий чора-тадбирлар талаб этилади. Жаҳон даражасига чиқа оладиган пешқадам бир олимни камолга етказиш учун эса ундан ҳам кўп саъй-ҳаракат ва маблағ зарур. Аввало, етакчи илмий раҳбар ва олимлар, тадқиқот мактаблари, яхши жиҳозланган лабораториялар, бой илмий адабиёт ва манбалар лозим. Қолаверса, бунинг учун узоқ йиллар мобайнида қунт билан билим олиш, халқаро анжуманларда иштирок этиш, жаҳондаги нуфузли илмий журнал ва нашриётларда мақолаю китоблар чоп қилиш талаб этилади.

Интеллектуал соҳада рақобат шиддатли тус олаётганига гувоҳмиз. Бу борада ривожланган ва ривожланиш йўлига кирган давлатлар орасидаги фарқ эса ер билан осмонча! Хўш, биз-чи, эртага жаҳоний рақобатга дош бера оламизми? Юртимизда таълим сифати халқаро стандарт ва талабларга нечоғли уйғун? Мамлакатимиз олий ўқув юртларида таълим олишга иштиёқманд хорижликлар сони кўпми? Фан ва таълим равнақи йўлида катта маблағ сарфлашга тайёрмизми? Ёшларни илм-фанга қай тарзда қизиқтира оламиз? Умуман, тараққиёт карвонидан ортда қолмаслик учун нима қилиш керак? Бу каби долзарб саволларга аниқ жавобимиз бўлиши, бу борада стратегик дастурлар ишлаб чиқишимиз керак. Мамлакат келажагини аҳолининг интеллектуал салоҳияти белгилашини унутмаслигимиз лозим.

– Кейинги йилларда ул-бул илинжда зўрма-зўраки шеър уйғури, мақолаю бағишлов ёзишга киришиб кетган ижодкорлар ватан, ватанпарварлик тушунчаларининг қадрини тушириб, оҳорини тўкиб қўйгандек. Боз устига, виртуал оламни кузатсангиз, ғариб бир ҳолнинг гувоҳи бўласиз. Интернетни макон тутган бир гуруҳ

“ватанпарварлар” (аслида, бундай тоифа реал ҳаётда – ён-атрофимизда ҳам бор) жамият тараққиётига тушов бўлаётган айрим муаммолардан гап очган юртдошларимизни “ватангадо”дан олиб “ватанфуруш”га солади. Улар қисмат шамоли дунёнинг турли ўлкаларига олиб бориб қўйган, турли касбу кор ортидан хорижий элларда қадр топган миллатдошларимизни ҳам ватанпарварлик рўйхатига тиркагиси келмайди...

– Ватанпарварликни тарбиялаш долзарб масала бўлиб, бу жараён пишиқ-пухта ўйланган ҳолда йўлга қўйилиши керак. Мен ватанпарварман дея бутун дунёга жар солиш билан бунга эришиб бўлмайди. Кундалик ҳаётда сидқидилдан меҳнат қилиб, юрт равнақига ҳисса қўшаётган одам – чинакам ватанпарвар. Қолаверса, чет элда яшаб ҳам ватанпарвар бўлиш, юрт корига яраш мумкин.

Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил сентябрда АҚШ-га сафари чоғи мазкур мамлакатдаги ўзбеклар билан учрашуви зеҳнийтимиздаги айрим эскича қарашларни ўзгартирган бўлса ажаб эмас. Хориждаги ўзбекистонликларга нисбатан “биз билан эмасми, демак, биздан эмас” қабилида муносабатда бўлаётганлар ҳозир ҳам бор. Бутунлай янглиш қараш бу! Мана, яқинда профессионал боксга ўтишга қарор қилган Шаҳрам Ғиёсов Америкага йўл олибди. Спортчимиз қозонажак ғалабалар Ўзбекистоннинг ҳам ғалабаси эмасми? Ёки бошқа бир юртдошимиз – шахмат бўйича собиқ жаҳон чемпиони Рустам Қосимжонов гарчи Германияда яшаса-да, Ўзбекистон фарзанди сифатида юрт обрўсига обрў қўшиб келяпти. Дунё ўзгариб кетди, глобаллашув жараёни нафақат жаҳондаги тартиботларга, оддий одамларнинг ҳаёт тарзига ҳам ўз ҳукмини ўтказяпти. Эркин саёҳат қилиш, касбий камолот учун қулай шароит яратилган мамлакатларда ишлаш одатий ҳол сифатида қабул қилиниши лозим. Жаҳоннинг қайси мамлакатада яшашидан қатъи назар, Ўзбекистонни ардоқлаб, унинг ривожига қўлидан келганча кўмак бераётган юртдошларимиз ҳам ватанпарварлардир.

Дунёнинг пешқадам университетларида таҳсил олаётган, нуфузли халқаро ташкилот ёки транснационал компанияларда муваффақиятли фаолият юритаётган, хорижда фан, тиббиёт, санъат, бизнес соҳаларида ютуқларга эришаётган инсонлар туғилиб ўсган юртининг маънавий бойлиги саналади. Хорижий элларда бундай инсонлар эъзозланади, уларнинг ютуқларидан бутун мамлакат қувонади. Бир танишим айтиб берган эди, ҳиндистонлик бирор олим Кембриж ёки Оксфорд университети профессори лавозимига тайинланса, мамлакатда унинг шарафига тўп отилар экан.

Ватандошлар ютуғидан ғурурланишга нима етсин, аммо мамлакат манфаати учун бугина кифоя эмас-да. Хориждаги юртдошлар билан доимий мулоқотда бўлиш, уларнинг хайрли ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, ватанга бемалол келиб кетишларига имкон яратиш ҳам муҳим. Мутараққий дунёда шундай йўл тутилмоқда. Масалан, Япония университетларининг АҚШда фаолият юритаётган ватандош олимлар учун махсус дастурлари бор. Ушбу дастурлар бўйича, америкалик бўлиб кетган япон профессорлари тарихий ватанига бориб, талабаларга сабоқ беради, ҳамкорликда тадқиқот олиб боради. Хитой ҳукумати ҳам Ҳарвард университети профессори Яу Шинтунни Пекин ва Ҳонконгдаги математика институтларини ўриндошлик асосида бошқаришга таклиф этган. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Аксар миллатдошларимиз қариндошлик ва бошқа ришталар орқали киндик қони тўкилган заминга мустаҳкам боғлангани маълум. Улар хорижда яшаса-да, Ўзбекистондаги ўзгаришларни кузатиб боради, юртига қайишади, қариндош-уруғ, дўст-ёр билан алоқани узмайди. Ўзбекистон Президентининг Нью-Йоркда ватандошлар билан учрашгани эса уларга кучли маънавий далда бўлди.

Бу “ақлларнинг сизиши”га, яъни интеллектуал салоҳияти баланд йигит-қизларнинг хорижга кетиб қолишига сабаб бўлмай-дими, деган савол туғилиши мумкин. Йўқ, менимча, бундай бўлмайди. Аввало, халқаро миқёсда ютуқларга эришган ватандошимиз минглаб ёшларни руҳлантиради ва тез фурсатда унинг ўрнини босадиган янги-янги истеъдодлар етишиб чиқади. Қолаверса, ҳозирга қадар бирон бир мамлакат маъмурий чоралар, дейлик, хорижга чиқишни тақиқлаш воситасида малакали мутахассисларнинг чет элга кетиши олдини ололгани йўқ. Бу жараёни тўхтатишнинг энг мақбул йўли мамлакатда ёшларнинг ва юқори малакали мутахассисларнинг ўз иқтидори ва салоҳиятини тўлиқ намоён этиши учун қулай муҳит ва шароит яратишдан иборатдир.

Собиржон ЁҚУБОВ суҳбатлашди.

Султонмурод ОЛИМ

“DAM – BU DAMDUR, DAM – BU DAM...”

Она Ер бир лаҳза бўлсин тиним билмай ҳаракат қилгани, яъни ҳам ўз ўқи, ҳам Қуёш атрофида айлангани каби, жамият ҳам асло ҳаракатдан тўхтамайди. Бироқ жамиятнинг қадамлари ҳамиша бир текис кечавермайди. Бир мамлакат мисолида олинганда ҳам, у гоҳ олдинлаб кетади, гоҳ орқада қолади. Салбий жиҳатлар ижобий жиҳатлардан устун кела бошладими, бас, жамият таназзул сари юз тутади. Энди уни ботқоқликдан олиб чиқиш, тўғри йўлга солиш зарур. Ана шунинг отини *ислоҳот* деймиз.

Мустақил Ўзбекистон ўз тарихида икки бор ҳаётнинг ҳар тарафлама чуқур таҳлил қилингани, жамиятнинг барча касалликлари очиқ-ойдин баён этилгани, уларни бартараф қилиш йўллари кўрсатиб берилгани, шу тариқа ислоҳот бошланганига ғувоҳ бўлаётимиз. Аммо бу иккиси ўртасидаги жиддий фарқни англаб олмоқ керак. Биринчи таҳлилда мустамлакачи, яъни бегона

давлат айблари кўрсатилган эди, иккинчи таҳлилда ўз хато ва камчиликларимиз очиқ ташланди.

Ислоҳотларни амалга ошириш ҳам бир хил вазиятда кечаётгани йўқ. Халқимиз – доно. “Эскини эплагунча, эсинг кетар, / Янгиси ундан тез битар”, дейди. Мустақилликнинг илк босқичида биз янги тузум барпо этган эдик. Лекин эндиги ислоҳотлар осон кечмаслиги аниқ. Аммо тушкун бўлишга ҳам ҳожат йўқ. Яна мақолга кулоқ тутамиз: “Эскисиз янги бўлмас, / Ёмонсиз яхши бўлмас”.

Ўзбекистон Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси билан танишганда сиз ҳам аввало шу фикрга келган бўлсангиз ажаб эмас.

Мурожаатнома – ҳам шакли, ҳам мазмунига кўра, мамлакат сиёсий ҳаётидаги тамоман янги ҳодиса. Президентни халқ сайлаган. Давлат ҳам, унинг раҳбари ҳам халққа хизмат қилиши керак. Давлат ҳам, унинг

рахбари ҳам халқ олдида ҳисобдор. Бу шунчаки гап эмас. Ахир, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 7-моддасида қайд этилганидек: "Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир".

Ҳаётда ҳамма нарса амал билан ўлчанади. Бироқ сўнгги йилларда мамлакатимизда сўз бошқа, амал бошқа бўлиб қолган эди.

Президентнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида ана шу эски қолип синдириб ташланди.

Давлатнинг бошқариш хусусияти билан бирга мажбурлаш имконияти ҳам бор. Ҳайҳай демасангиз, ана шу мажбурлаш хусусияти кучайиб кетади. Ҳатто, давлат эзиш қуролига айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Мурожаатномадаги давлат раҳбарининг гумондорларни тергов қилиш ва маҳбусларни қамоқда сақлаш, шунингдек, ЙҲХХ ходимларининг ҳайдовчилар билан муомала жараёнини видеокамера орқали қайд этиш тизимига ўтилиши ҳақида куйиниб гапириши замирида нима ётибди? Бу ерда бирон бир бюрократ айнан давлат берган ваколатни суиистеъмол қилмаслигига, давлат халқни эзиш қуролига айланиб кетмаслигига эришишдек эзгу мақсад бор.

Шўро давридаги ёпиқ сиёсатни эсланг. КПСС Марказий Комитети секретарларининг соҳаси аниқ айтилмас эди. Марказий Комитет Сиёсий бюроси аъзолари ва аъзоликка номзодлар суратлари у ер-бу ерда осилиб турса ҳам, улар телевизорда кам кўринар эди. Истиқлолнинг дастлабки чорак асри мобайнида биз ана шу нодемократик анъанани давом эттирдик. Давом эттирганда ҳам, ундан ўтказиброқ кўйдик. Халқ, давлат раҳбаридан ташқари, бирон бир раҳбарни телевизор орқали кўрмади, унинг ўзи бошқараётган соҳага доир суҳбатларига гувоҳ бўлмади. Раҳбар ходимларнинг халққа кўринмаслиги сиёсий жиҳатдан камтарлик белгисига айлантирилди. Бу эса халқ билан давлат ўрта-сидаги жарликни чуқурлаштиради.

Мана, вазирлар оммавий ахборот воситалари, аввало, телевидение орқали мусо-

хаба (интервью) беряпти, Халқаро пресс-клубда журналистларнинг, кечаги кунга қиёсан айтганда, ҳатто қалтис-қалтис саволларига ҳам жавоб қайтаряпти. Ҳокимлар халқ ичига юриш қияпти,

одамларнинг дардига шерик бўляпти, халқона айтганда, эл кулса – куляпти, йиғласа йиғлаяпти. Бўлар экан-ку!

Шарқ – барибир Шарқ. Бизда ҳамма раҳбар биринчи раҳбарнинг тутумига қараб қадам ташлайди. Халқ ичига юришни Ўзбекистон Президентининг бевосита ўзи бошлаб берди.

Мустақиллик нима? Халқнинг ўз миллий давлатига эга бўлиши. Шундай экан, мустақил давлат – халқнинг энг муҳим, энг катта бойлиги. Хўш, шу бойлик кимга хизмат қилиши керак? Халққа-да!

"Шу пайтгача халқ давлат идораларига хизмат қилиб келди, бундан буён давлат идоралари халққа хизмат қилиши керак!" Шавкат Мирзиёев сайловолди дастуридаёқ ўртага ташлаган ана шу гапнинг ўзидан келиб чиқилса ҳам, истиқлол даврини иккига бўлиб қарашга тўғри келади. Халқ давлат идораларига хизмат қилиб келган даврга ва давлат идоралари халққа хизмат қилишга киришган даврга.

"Мамлакат" билан "давлат"ни бир маънода тушунмаслик керак. Чунки айрим ўлкалар мамлакат, лекин давлат эмас. Масалан, Англия деган мамлакат бор, бироқ шу номли давлат йўқ. У Буюк Британия Бирлашган Қироллиги таркибига киради. Спорт мусобақаларида мамлакат сифатида қатнашади-ю, лекин сиёсий майдонда давлат сифатида иштирок эта олмайди. Шўро даврида Украина ва Белоруссия мамлакат сифатида БМТ-

га аъзо эди, бироқ улар давлат эмас эди. Ўзбекистон ҳам 1924-91 йиллар мобайнида бир мамлакат эди, дейиш мумкин. Лекин 1991 йилнинг 31 августидан шу мамлакатда мустақил давлат юзага келди. Давлат бўлиш учун тўрт омил – халқ, ҳудуд, ҳукумат ва суверенитет бирлиги талаб қилинади.

Сиёсий мақомига кўра, Ўзбекистон Республикаси – демократик давлат. Демократик давлатнинг ҳам социал демократия ва либерал демократия деган икки тури бор. Бизда биринчи йўл тутилди. Шунинг учун ҳам сиёсатчиларимиз бизда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтилаётганини қайд этишди. Бироқ либерал демократия сиёсати ҳам бизга бегона эмас. Чунки Ўзбекистон Халқ демократик партияси ҳамда "Адолат" социал демократик партияси ижтимоий демократия тарафдори бўлса, Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон либерал демократик партияси либерал демократия устуворлиги учун кураш олиб борапти.

Халқаро давлатшуносликда антидемократик тузумнинг аристократик, олигархик, авторитар, деспотик, тираник ва тоталитар турлари мавжудлиги қайд этилади. Бир ёмон жиҳат шундан иборатки, агар мамлакатда демократик кадриятлар устувор бўлмаса, давлат ва халқ бунинг назоратини эплай олмаса, ана-мана дегунча демократияга зид режим бўй кўрсата бошлайди.

Агар Президентнинг парламентга Мурожаатномаси туб-тубидаги дардларни чуқурроқ мушоҳада ва мулоҳаза қилиб кўрсак маълум бўладики, ўтган йиллар мобайнида мамлакатимизда у ёки бу кўринишда демократиянинг зидди бўлган ҳолатлар урчиди. Бу эса, умумий қилиб айтганда, Ўзбекистонимизда коррупциянинг илдиз отиб кетишига олиб келди. Бунинг сабаблари кўп.

Биринчиси шуки, шўро даврида мулк тамоман давлат қўлида эди. Давлатдан ўмариш механизми ҳам бинойигина шаклланган эди. Мулкка эга бўлишнинг давлатдан ўмаришдан бошқа йўли йўқ ҳам эди. Давлатдан

қандай ўмаришнинг йўлларини 74 йил мобайнида роса ўзлаштириб олган эдик.

Иккинчи сабабга батафсилроқ тўхташга тўғри келади. Мустақил бўлдик. Бозор иқтисодиётига ўтишни кўзладик. Хусусий мулксиз эса бозор иқтисодиёти ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Жамиятда бойлар синфи юзага келиши тақозо этиларди. Унинг қўлида дастлабки капитал йиғилиши зарур эди. Дастлабки капитал эса социализмни бошдан ўтказмаган давлатларда асрлар мобайнида ота-бободан мерос ёки ақл-тафаккур, меҳнат-машаққат, тадбиркорлик орқасида йиғилган. Бунга узоқ муддат кетган. Бозор иқтисодиётига ўтишда бундай аср-асрлаб кутишнинг иложи йўқ. Нима қилиш керак? Агар ҳамма нарсани ўз номи билан аташ керак бўлса, айтиш лозимки, бизда дастлабки капитал фақат ва фақат давлатдан ўмариш орқали ҳосил қилинди.

Энди учинчи сабабни ҳам айтиб ўтайлик. Ҳар қандай миллатнинг ўз иллатлари бўлади. Мустақилликнинг дастлабки чорак асрида жамиятда айрим иллатларимиз томир отди. Бу, айниқса, мамлакатда коррупциянинг кучайиб кетишида яққол намоён бўлди. Қонимиздаги маҳаллийчилик, қариндош-уруғчилик, куда-андачилик, гуруҳбозлик, кўзни шамғалат қилиб ёлғон ҳисоботларни дўндириш, "мендан кетгунча, эгасига етгунча" деган ақидага амал қилиш, фан, техника, ишлаб чиқариш ва технологиялар борасида замондан ортда қолиш, муайян мавқега эга бўлган каттаконнинг соясига салом бериш ва ҳоказо иллатлар амалда халқ ризқи бўлган мулкни талон-тарож қилишда роса қўл келди.

Мурожаатномада келтирилган биргина фактни олайлик. 2016 йил якунига кўра, Қорақалпоғистон Республикасида маҳаллий бюджет харажатларидан бир сўм ҳам ортамабди. 2017 йили эса барча харажатлардан кейин яна 90 миллиард сўмдан зиёд пул ёнга қолибди. Давлат раҳбари 2018 йилда бу кўрсаткични уч баравардан кўпроққа ошириш режаси ва имкони борлигини айтди.

Хўш, 2016 йили Қорақалпоғистон маҳаллий эҳтиёжлари учун сарфланиши лозим бўлган шунча пул қаяққа кетган?

Давлат илк пайдо бўлган қадимги даврларда ҳам бошқарув билан шугулланганларни халқ боққан. Ҳозир ҳам шундай. Давлат халқни эмас, халқ давлатни боқади. Шундай экан, давлат халққа хизмат қилишга мажбур. Халққа хизмат қилиш, одамлар манфаатини таъминлашга раҳбарлар фаолиятининг асосий мезони деб қаралапти. Президент Мурожатномада давлатнинг бош вазифасини аниқ-тиниқ қилиб бошқарувнинг гарданига қўйди. Буни тушуниш керак. Бунинг қадрига етиш лозим. Бу ишга ёрдам бериш зарур.

Мурожатнома мамлакатимизда 2016 йил кузидан янги давр бошланганининг исботи бўлди. Гап фақат Мурожатнома институтининг янгилиги ҳақида бораётгани йўқ. Унинг мазмуни, таҳлилий теранлиги мамлакатимиз фуқароларининггина эмас, жаҳон афкор оммасининг ҳам эътиборини тортди. Мурожатномада ҳам якунланган 2017 йилга, ҳам мустақиллик йилларида босиб ўтилган бутун йўлга баҳо берилди. Ютуқларимиз билан бирга, йўл қўйилган хато ва камчиликлар рўй-рост айтилди.

Мурожатномани шартли равишда икки қисмга бўлиш мумкин. Биринчи қисмда давлатимиз раҳбари қилинган ишларни таҳлил этиб берди. Иккинчи қисмда эса келажак режалар, биринчи галда, 2018 йилда олдимизда турган мақсад ва вазифаларга бир-бир тўхталди.

Мақсад ва вазифалар: давлат ва жамият қурилишини такомиллаштириш; қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш; иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштириш; ижтимоий соҳани ривожлантириш; ниҳоят – хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш ҳамда ташқи сиёсатга доир устувор йўналишлар тарзида – беш гуруҳга бўлиб кўрсатилди. Шу нарсага диққат қилиш керакки, бу йўналишлар 2017-21 йилларда Ўзбекистон Республикасини ри-

вожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига айнан мос келади.

Мурожатномада жамиятни Конституция талаблари асосида тубдан ислоҳ қилиш масаласи жиддий тарзда ўртага қўйилди.

Бунинг учун бир неча қатъий тамойилни маҳкам ушлаш таъкидланди. Шулардан айримларини санашнинг ўзиёқ фикримизга ёрқин далил бўла олади: *"Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак"*; *"Давлат бошқарувини ҳаддан ташқари марказлаштиришдан воз кечиш зарур"*; *"Парламентимиз ҳақиқий демократия мактабига, ислохотларнинг ташаббускори ва асосий ижрочисига айланиши зарур"*; *"Қонуннинг бирдан-бир манбаи ва муаллифи том маънода халқ бўлиши шарт"*; *"Жиноий жавобгарликка тортиш муддатларини қайта кўриб чиқиш лозим"*; *"Ўзбекистонни технологик ривожлантириш ва ички бозорни модернизация қилиш бўйича кучли миллий ғоя, миллий дастур керак"*; *"Барча бизнес тоифалари учун солиқ юкни камайтириш ва қулайлаштириш, шу асосда ишлаб чиқаришни ва солиққа тортиладиган базани кенгайтириш зарур"*; *"Тез ривожланаётган, йириклашиб бораётган корхоналарни рағбатлантириш сиёсатига ўтиш лозим"*; *"Мамлакатимиз бюджет тизимини қайта кўриб чиқишимиз, бюджет даромадлари ва харажатлари халқимиз учун очиқ ва ошкора бўлишини таъминлашимиз зарур"*; *"Фермер хўжаликларида етиштирилган маҳсулотлар ҳажми ва миқдори ҳақидаги маълумотларнинг ягона базасини яратиш зарур"*; *"Давлат-хусусий шериклик муносабатларини жорий этиш концепциясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш керак"*; *"Хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини тубдан қайта кўриб чиқиш зарур"*; *"Ўзбекистон ёшлари халқаро ассоциациясини тузиш... керак"*; *"Мудофаа-саноат комплексини шакллантириш ва ривожлантириш давлат дастурини қабул қилишимиз зарур"*...

Булар – айтишгагина осон бўлган масалалар. Уларни амалга ошириш учун қанча куч, қанча ақл-фаросат, қанча меҳнат-машаққат сарфлаш лозим. Энг муҳими, бу ишларни амалга ошириш бутун жамиятдан янгича тафаккур талаб қилади.

Мамлакатимизда янги анъана юзага келди. Бундан буён келаси йилнинг қандай номланиши Президентнинг Олий Мажлиси Мурожаатномасида маълум этилади. 2018 йил *Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили* деб эълон қилинди.

Гап шунчаки тадбиркорлик ёки ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш устида бораётгани йўқ. Бу тушунчалар олдидан муҳим сифат қўшилган: тадбиркорлик – фаол, ғоялар ва технологиялар – инновацион, яъни янгиликка асосланган бўлсагина қўллаб-қувватланиши лозим. Чунки замон шундай шиддат билан ўзгаряпти, шундай тезкорликда тараққий этяптики, агар биз айнан фаол тадбиркорликни, инновацион ғоялар ва технологияларни ҳаётга жорий этмасак, бу пойгада ютолмаймиз. Дунёнинг мутараққий давлатлари учун бу бир карра муҳим бўлса, биз учун ўн, юз марта муҳим! Чунки пировардида мустамлакачилик ботқоғига ботирган асрий қолоқлигимиз, устига-устак, бир ярим асрга яқин мустамлака захру заққумини ютганимиз, мустақиллик йиллари миллий давлат куриш жараёнида йўл қўйган хато ва камчиликларимиз оқибатида бу пойгада жуда ортда қолиб кетаётганимиз аччиқ ҳақиқат-ку! Энди ҳам ўнганмасак, тарих бизни кечирмайди. Биз – ҳозирги одамлар келажак авлодларимиз олдида мулзам бўлиб қоламиз. Ахир, уларга халқимизнинг энг буюк бойлиги – давлатини демократик қадриятларга бўйсунадиган, қонун устувор бўлган, фуқароларини фаровонликка етказадиган бошқарув тизими сифатида топширишимиз керак.

Президент давлатчилик борасида демократик талабларни ўртага ташлар экан, у халқимиз кўз ўнгида қандай янги ғоялар би-

лан ёниб яшаётгани ва ҳаммамизни шу мақсадлар сари етаклаётганини намоён этди.

Эҳтимол, идеал жамиятга эришиб бўлмас. Бироқ инсоният шунча асрлардан буён такомиллаша-такомиллаша қўлга киритган ютуқлар бор-ку. Бу – фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат барпо этиш. Бунга эришса бўлади. Ёш Ўзбекистон шу мақсадга интиляпти. Лоақал, қонунга бўйсуниб ҳаёт кечирувчиларнинг қонунни четлаб ўтиб кун кўраётганлардан миқдорий устунлигига эришса бўлади-ку! Шунда қонунсиз ҳаракатларни бартараф этиш имконияти ҳам ошади. Жамиятнинг катта қисмини ташкил этувчи ҳалол-пок инсонлар энди мураккаб, машаққатли ҳаётини хотиржам ўтказишга эриша боради.

Қонун амал қилмаган ерда бошқа – муайян гуруҳ ўртасида ўзаро келишиб туриб йўлга қўйилган тартиб-қоидаларга амал қилиш бошланади. Ҳолбуки, давлат қонунларига мос келмайдиган тартиб-қоидалар яратиб олишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Замонамизнинг атоқли уламси, бир муддат Эрон Ислом Республикаси Президенти бўлган Саййид Муҳаммад Хотамий "Ислом тафаккури тарихидан" деб номланган монографиясида давлат бошқарувининг такомиллашиш жараёнларига жамият, аynиқса, етук тафаккур соҳибларининг таъсири борасида Ғарб ва Шарқ дунёси кескин фарқ қилишини айтади. Олим таҳлилларини умумлаштириб шуни қайд этиш мумкинки, Мағрибда ақл-тафаккур эгалари асрлар мобайнида давлат бошқаруви масалаларига фаол аралашди, Машриқда эса, аксинча, ақл-тафаккур эгалари, хусусан, тасаввуф вакиллари имкон қадар ўзини давлат бошқарувидан четга олди. Бу Шарқнинг давлатчилик равнақи бобида бирмунча ортда қолишга олиб келди.

Оқибат нима билан тугади? XX аср бошларига келиб Европа амалда Америка, Африка ва Австралия қитъаларини тўлиқ босиб олди, Осиёнинг ҳам катта қисмини қўлга киритди. Очиғини айтганда, Биринчи ва Ик-

Глобаллашув нур тезлиги билан бораётган ҳозирги шароитда фақат миллий тилгина муайян этноснинг ўзлигини сақлаб қолиши мумкин бўлган қўрғон саналади. Чунки емак, киймак, турмуш кечирмак сингари жабҳалардаги ўзига хослик тобора йўқолиб, оммавий универсаллашув қарор топаётган шароитда муайян миллат руҳиятига хос қирралар фақат тилдагина сақланиб қолади. Шунинг учун ҳам тилнинг тозалиги, бойлиги ва аниқлиги унинг яшовчанлигини таъминлайдиган воситагина бўлиб қолмай, миллатнинг ўзлигини кафолатлайдиган омил ҳам ҳисобланади. Ушбу ҳолат миллий тилнинг алифбоси мукамал, грамматикаси пухта, ишлатишга қулай бўлишини тақозо этади.

Ўзбекнинг обрўли журнали “Тафаккур”да давлат тили тўғрисидаги қонуннинг бажари-

лишига доир муаммолар кўтарилгани жуда хайрли иш бўлди. Негаки, бугун ота тилимизнинг аҳволи ташвишланарли даражага тушиб қолган. Аммо кўнгилда умид сўнмайди. Давлат тилининг ҳолати тубдан яхшила-нишига ишонамиз. Таҳририятнинг “...**шояд ўзбек тили юксак қадр топса, мунтазам алифбомизга эга бўлсак, имлода ҳам яқдилликка эришсак**”, деган орзуси бизни қалам тутишга ундади. Лекин бизни безовта қилган масала баъзан журнал таҳририяти томонидан қўйилган саволлар доирасидан чиқиб кетиши мумкинки, бунинг учун ўқирманлардан кечирим сўраймиз.

Таҳририятнинг “Давлат тили ҳақида”ги қонун қандай бажарилаяпти?” деган саволига ижобий жавоб бериш мушкул. Бизнингча, қонуннинг яхши бажарилмаётганига бир қатор объектив ва субъектив сабаблар бор.

Биринчидан, давлат тили тўғрисидаги қонунимиз ўзи етарлича пухта ишланмаган бўлиб, унда тавсиявийлик устувор. Аксар моддалар тавсия характерида бўлиб, мажбурийлик кўзда тутилмаган. Қонун эса, биринчи навбатда, мажбурият юклаши керак.

Иккинчидан, мазкур қонунда ижро механизми кўзда тутилмаган. Зеро, у ўзбек тилининг иккинчи даражали бўлишига кўниккан муаллифлар томонидан тайёрланган ва уларнинг назарида, тилимизнинг давлат тили эканини юридик жиҳатдан қайд этишнинг ўзигина етарли бўлган.

Учинчидан, кейинги йилларда инглиз тилини ўрганишга эътибор кучайиб, кенг имкониятлар яратилди, давлат тили эса назардан четда қолди. Бу ҳол кўпчиликда яшаш учун ўзга тилни билиш муҳим деган фикр уйғотди.

Тўртинчидан, таассуфки, халқимизда ҳануз миллий ғурур етарлича шаклланмади. Миллатдошларимиз кўпчилиги ўзига, бинобарин, тилига ҳам иккинчи даражали деб қараш иллатидан қутула олгани йўқ. Ўтган йиллар орасида айримларда гастарбайтерлик кайфияти пайдо бўлди. Тирикчилик ўтказиш учун четга чиқиш, бунинг учун эса рус тилини билиш шарт деган тўхтам қарор топди. Шу боис ўрта мактабларда рус синфлари тобора кўпайиб бормоқда.

Бешинчидан, жамиятнинг бошқарув қатламида ва миллат ойдинлари орасида чет тилларга махлиёлик кузатилади. Мутахассисни ишга олиш, лавозимга тайинлашда чет тилини билиши асосий кўрсаткичга айланди. Ҳатто, она тили ва адабиётини ривожлантириш мақсадида ташкил этилган Ўзбек тили ва адабиёти университетида олимларни ишга олишда ҳам уларнинг қандай мутахассис экани эмас, балки бирон бир чет тилини билиши етакчи кўрсаткич саналди. Шунингдек, кўпгина шахслар давлат тилини билмагани ҳолда юқори лавозимларда ишламоқда.

Олтинчидан, иш одамларимиз бозор иқтисодиёти қоидаларини яхши билмагани

учун рекламага оларманни чорлайдиган восита деб эмас, балки анчайин бир ялтироқ ва жимжимадор безак сифатида қараётир. Шу боис ўзбек ишбилармонлари рекламанинг мижозни чорлашга хизмат қилишига эмас, бошқаларникига ўхшамаган тарзда тушунарсиз ва оҳанжамалироқ бўлишига диққат қиладилар.

Бизнингча, давлат тили тўғрисидаги қонуннинг бажарилишига эришиш учун бу масала Олий Мажлис ялпи йигинларининг кун тартибига қўйилиб, махсус расмий ҳужжат қабул қилиниши керак. Унда мазкур қонуннинг энг қуйидан то энг юқоригача бўлган барча идораларда сўзсиз бажарилиш механизми белгилаб қўйилиши зарур. Ушбу ҳужжатда қонунни бажармаган юридик ва жисмоний шахсларга нисбатан кўрилиши мумкин бўлган ҳуқуқий, маъмурий, иқтисодий жазо чоралари аниқ кўрсатилиши, бу ишга жавобгар шахслар сифатида туман, шаҳар ва вилоят миқёсидаги биринчи раҳбарлар белгиланиши лозим. Шунингдек, туманлар ва вилоятлар бўйича "Давлат тили ҳақида"ги қонун бажарилишини таъминлайдиган алоҳида ижтимоий-маъмурий тузилма шакллантирилиши зарур. Қонунни бажаришга оид ҳужжатда барча давлат ва хусусий ташкилотларда иш юритиш ўзбек тилида олиб борилиши мажбурийлиги белгилаб қўйилиши лозим. Давлат тили тўғрисидаги қонун ва унинг ижроси бўйича тайёрланган ҳужжатнинг бажарилиши парламент назоратига олиниши ва қилинаётган ишлар юзасидан матбуот орқали жамият аҳлига мунтазам ҳисобот бериб турилиши керак.

Ачинарлиси шундаки, давлат тили тўғрисидаги қонуннинг кўнгилдагидек бажарилмаётгани муаммоси устига кейинги вақтда алифбо масаласи ҳам қўшилди. Тилга доир бир қонуннинг бажарилмаётгани баъзиларда бошқасининг ҳам бажарилиши шарт эмасдир деганга ўхшаш кайфият уйғотди, чамаси. Шунга бўлса керак, янги алифбога ўтиш тўғрисидаги қонун қабул этилганидан салкам чорак аср ўтиб, айримлар ўзимиз ўр-

ганиб қолган кирилл ёзувига қайтиб қўяқол-сак бўлмайдимиз, деб очиқ гапира бошлади.

Лотин ёзувига асосланган алифбонинг ўзбек тилига мос келиш-келмаслиги борасида шунга айтиш мумкин, очундаги бирорта ҳам ёзув бирон бир тилнинг табиатига тўлиқ мос келмайди. Негаки, тилчиларга ўхшаб чийратма қилиб айтсак, аудиал махсулни тўлиқ ҳолда визуал ифодалаб бўлмайди. Ўзбек тили учун махсус алифбо ихтиро қилинган тақдирда ҳам барча товуш товланишларини ҳарфлар орқали ифодалашнинг иложи йўқ.

Алифбо – осмондан туширилган илоҳий ҳодиса эмас, башар ақлининг махсули. Ҳар қандай ёзув – одам ўйлаб топган сунъий тизим. Бинобарин, ҳеч бир алифбо мукамал бўлмайди. Чунки товушни барча нозикликлари билан ёзувда ифодалаш имконсиз юмуш. Гап – ёзувни муайян тил табиатига мумкин қадар мослаштириб олишда. “Тафаккур”даги суҳбатда айрим оидинларнинг лотин ёзуви ўзбек тили табиатига мувофиқ эмас, бундан кўра кирилл ёзуви тилимиз табиатига яқинроқ деган фикрларига қўшилиб бўлмайди. Агар янги имло тилимиз табиатига мос келмаётган бўлса – мослаштирайлик. Ахир, уни мос келмайдиган кепатада яратганлар ўзимизга ўхшаган одамлар-ку!

Лотин ёзувига асосланган алифбога ўтиш ҳақида гапирганда, биринчи навбатда, ёзувни ўзгартиришнинг асл сабаби нима эканига теранроқ қараш керак. Кириллдан лотинга ўтиш барча туркий халқларни бирлаштириш, уларни бир-бирини таржимонсиз ўқийдиган ва тушунадиган кучли этнос сифатида уюштириш ниятида қилинган эди. Бу ниятга етишмоқ учун ҳали узоқ йиллар керак шекилли. Негаки, янги ёзувни қабул қилиш бир мамлакатдаки шунча муаммо туғдирар экан, кўп сонли туркий халқлар ёзувини уйғунлаштириш учун яна кўп жон койитиш зарур бўлади. Шу сабаб лотин ёзувига таянилган янги алифбога кимгадир қулай-ноқулайлигига қараб эмас, балки у ўзининг бир-

лаштирувчиликдек миссиясини бажара оладиган йўсинда ўтилиши керак.

Ҳозирги ҳолида эса янги алифбо ўзбекларни бошқа туркий халқлардан узоқлаштиришгагина хизмат қилади. Чунки унда ўзбек тилининг табиати жилла ҳисобга олинмаган. Яна таъкидлагим келади, янги ўзбек ёзуви қандайдир техник қулайликларга интилиш туфайлигина эмас, турк дунёси бирлигига эришишдек орзу сабаб ҳам пайдо бўлди. Негаки, глобллашув шароитида ўзлгимизни бир ёзув ва бир тилли туркий халқлар сифатидагина сақлаб қолишимиз мумкин. Акс ҳолда бора-бора буюк миллатлар томонидан “сўрилиб кетишимиз” ҳеч гап эмас.

Нихоят, биз шунга ҳам кўникишимиз керакки, бирон бир ноҳақ қараш биз ёқлаганимиз учунгина ҳақиқат бўлиб қолмайди. Шунга кўра, умуман, янги замондаги ўзбек алифболарини, хусусан, лотин ёзувига асосланган алифбони ишлаб чиқишда йўл қўйилган хатолар илдизига чуқурроқ назар ташлаш ва тегишли хулоса чиқариб олиш лозим. Негадир биз, ўзбеклар худди “Алпомиш” достонидаги Бойсари сингари ўз яқинларимиздан нарироқ туриш, ўзгачароқ кўринишни ёқтираимиз. Ҳеч қачон қонимиз қўшилмайди-ган қавмлардан эса умумийликми, ўртоқликми топишга интиламиз. Шу одатимиз сабаб, гарчи барча туркий халқлар тилига сингармонизм хослигини кўра-била туриб, қарийб бир аср ўзбек тилида товуш уйғунлашуви ҳодисаси йўқ деб келдик. Деярли ҳамма қардошлар алифбосида тўққиз унли товуш бўлгани ҳолда, ёлғиз ўзбек алифбосида унлилар олтига экани кўрсатилди. Шу тариқа тилимиз гўё рус тилига яқин экани таъкидланди. Қолаверса, барча туркий халқларда “олма” сўзидаги биринчи товушнинг белгиси сифатида қабул қилинган “а” ҳарфига фақат бизгина “анор” сўзининг биринчи товуши тарзида қараймиз. Бу борада ҳам туркий халқлардан кўра русларга яқинлигимизни кўрсатмоқчи бўлганмиз.

Барча туркийлар “ўтин” сўзининг илк товуши сифатида қабул қилган “о” ҳарфи-

ни ёлғизгина биз, ўзбеклар “она” сўзидаги биринчи товушни ифодалашга хизмат қилдирганмиз. Агар бошқа туркий халқлар сингари бизда ҳам “о” ҳарфи “ў” товушини ифодалаганда эди, адабиётшунос Зухриддин Исомиддинов айтган “*электр токи*”даги “ток” билан “*ток занги*”даги “ток” омоним бўлиб, ортиқча муаммо туғдирмасди. Шу қабилдаги “оригиналлимиз” билан, ўз наздимизда, лотин ёзувини қабул қилган турк, озар ва туркман қардошларга ўхшамасликка интилдик. Оқибатда, лотин ёзувига ўтишдан асосий муддао бўлмиш умумтуркий яқинлашув мақсади назардан қочирилиб, кириллга қайтганимиз тузук дейдиган аҳволга келиб қолди.

Аслида, лотин ёзувига асосланган алифбога ўтиш борасидаги қийинчиликларнинг аксари сунъий. Ҳолбуки, бу кечимни ҳеч бир оғриқсиз ўтказиш мумкин. Бунинг учун лотин ёзувига салкам бир аср аввал ўтган турк алифбосини асос қилиб олиб, унда бўлмаган тилолди, қисқа “**э**”, портловчи “**қ**” ҳамда доим “**нг**” кўшҳарфи билан ифодалангани учун алоҳида товуш сифатида тобора йўқолиб бораётган сонорни “**н**” шаклида ёзишнинг ўзи етарли бўларди. Унга мустақил товуш бириктирилмагани учун юртдошларимиз орасида “ўн **мин** сўм олдим”, “кўчанинг **ўн** томонига ўт” йўсинида сўзлайдиган қатлам шаклланди. Ҳозирда уч товушли “*тонг*”, “*бонг*”, “*донг*”, “*мунг*”, “*сўнг*” каби сўзлар тўрт ҳарф билан, беш товушли “*сингил*”, “*кўнгил*” сўзлари олти ҳарф билан ёзилади. Айниқса, бу сўзларни бўғинга ажратиш ўқувчиларга бир дунё ташвиш туғдиради.

Ўйлайманки, замонавий ўзбек тилига айириш белгиси ва унинг лотинга асосланган ёзувдаги меросхўри – тутуқ мутлақо керак эмас. Ўзбек ҳеч қачон “*масъул*”, “*аълочи*” демайди, “*масул*”, “*алочи*” деб қўя қолади. Бу белги тилимизга арабчадан кириб келган сўзлардагина учрайди. Ўтган асрнинг 20-йилларида боболаримиз араб тили таъсирида бўлганларидан шу белгилар ўзбек ёзувига ҳам киритилган эди. Чунки ўша вақтлар бу

саводлилиқ белгиси саналарди. У даврда омманинг ёппасига саводхон бўлиши кўзда тутилмаган, ёзув фақат хосларга тегишли яратик эди. Ҳамма саводхонликка интилаётган ҳозирги шароитда эса, қоидага кераксиз модда киритиб, халқнинг саводлилигини пасайтиришнинг кимга кераги бор?! Ахир, бу белги на турк, на қозок, на қирғиз ва на озар алифбосида бўлмаса-да, улар ҳеч қийналаётгани йўқ-ку! Шунингдек, лотин ёзувимизда “**х**” ва “**һ**” ҳарфлари билан ифодаланган товушлар борасида ҳам турк қардошларимиз тутган йўлдан борсак тўғри бўлади. Модомики, бу товушларни фарқлашнинг илмий асослари йўқ экан, уларни турклар каби бир ҳарф билан бериб қўя қолиш керак.

Журналнинг “*Жамиятимизда тил қашшоқлашиб ва дағаллашиб боряпти, шунингдек, саводхонлик пасайиб, имловий анархизм авж оляпти, деган даъволарга қандай қарайсиз? Бу борада хавотирга чиндан-да асос бўлса, сизнингча, мазкур вазиятдан чиқишнинг қандай чоралари бор?*” тарзидаги саволи ҳам юракни ўртай-

Жамиятнинг бошқарув қатламида ва миллат оидинлари орасида чет тилларига маҳлиёлик кузатилади. Мутахассисни ишга олиш, лавозимга тайинлашда чет тилни билиши асосий кўрсаткичга айланди. Ҳатто, она тили ва адабиётини ривожлантириш мақсадида тайкил этилган Ўзбек тили ва адабиёти университетида олимларни ишга олишда ҳам уларнинг қандай мутахассис экани эмас, балки бирон бир чет тилини билиши етакчи кўрсаткич саналди.

ди. Чиндан ҳам, ўзбек сўзлашув тили ғоят қашшоқлашиб, дағаллашиб бораётир. Бу ҳол бизнинг маданий миллат деган номимизга ҳеч ярашадими?! Миллат аҳли орасида сўзни танламай ишлатиш одати кенг ёйилди. Тилга эътиборсизлик ҳатто оддий ҳолга айланди, дейиш мумкин. Чунки жамиятда интеллектуал-эстетик савия пасайгани кузатилмоқда. Китобхонликка давлат миқёсида эътибор қаратилаётганига ҳам сабаб аслида шу! Миллатнинг каттадан кичиги қадар ўз асл сўзларимиз қолиб, ёт сўзларни пала-партиш қўллаш касалига йўлиққан. Негадир, “тушлик”, “бекам”, “чиқит”, “кўприк” сингари ўзбек сўзлари ўрнига “абед”, “астановка”, “мусор”, “мост” сўзларини ишлатиш ялпи тус олди. Ҳатто адабий асарларда ҳам “бутилка”, “топчан”, “водка” каби сўзлар бемалол қўлланаётир. Ёмони, бу кечим тўхтагани ҳам, пасайгани ҳам йўқ.

Имло қоидаларига амал қилишда ўзбошимчалик ҳукмронлиги ҳам ҳақиқат. Ва бунинг объектив сабаблари бор. Асли, имло қоидаларини тубдан ислоҳ қилиш ва уни имкон қадар сўзлашув тилига яқинлаштириш – муайян грамматик билимларни эгалламай туриб ҳам хатосиз ёзиш мумкин бўлган ҳолатга келтириш жоиз. Тилимизнинг имло қоидалари, ҳозирги ҳолида, бузмасликнинг иложи бўлмаган қонунлар кабидир. Чунки, улар ўзбек тилининг табиатига эмас, шу қоидаларни яратган олимларнинг истагига мослаштирилган.

Имло қоидалари ўзбек тилига эмас, ўзбек тили имло қоидаларига бўйсундирилаётгани миллий тил тараққиётига салбий таъсир кўрсатмоқда. Одатда, тилнинг имло қоидаларини тайин этишда кўпроқ фонетик тамойилларга амал қилинади. Негаки, тил нутқда, сўзлашувда воқеликка айланиб, моддийлашади. Тилнинг стихияси нутқда намоён бўлади. Ҳазрат Навоий бекорга **“Кўнгул ҳолати сўз дегач билгурур”**, демаганлар. Агар сўзларнинг айтилиши билан ёзилишидаги айричалик энг оз даражага келтирилса, миллатнинг саводхонлиги тез юксалади.

Бизда меъёрий талаблар нутққа хос белгиларни эмас, қоида муаллифларининг истаklarини акс эттиргани учун ўзбек тили табиатига ётдир. Шулардан бирига кўра, “қ”, “ғ” товуши билан тугайдиган сўзларга жўналиш келишиги қўшимчаси **“-га”** қўшилганда, сўзнинг ўзак ё негизида ҳам, қўшимчада ҳам товуш ўзгариши юз бермай – ўртоқ**га**, ўроқ**га**, боғ**га**, тоғ**га**, қулоқ**га**, терак**га**, мантиқ**га** ва ҳоказо тарзда айтилиши ва ёзилиши керак эмиш. Шу товушлар билан тугайдиган сўзларга **“-и”** эгалик қўшимчаси қўшилганда товуш ўзгариши юз бермаслигига доир қоида ҳам тилимиз табиатига мутлақо ётдир. Бунга кўра, эндиликда ўзбекчани бузиб гапирадиган чет элликлар каби “акамнинг тароқи”, “устанинг қайроқи”, “қоиданинг мантиқи” тарзида сўзлашиш қоидага айланади.

Янги имло қоидаларида нуқсонлар кўплиги ҳақида айтдик. Аммо қоидалардаги шу нуқсонлар камлик қилгандай, амалиётдаги “ноу-хау”лар аҳволни янада оғирлаштиряпти. Чунончи, асрлар давомида боболар қўллаб келган **“Бешоғоч”** сўзи кейинги вақтда – оғзаки сўзлашувда-ку майли, ҳатто матбуотда ҳам **“Бешёғоч”** тарзида “тўғри”лаб ёзилаётир. **“Оғоч”** форсча **“дарахт”** сўзининг ўзбекчаси экани, у қирқилгандан кейингина **“ёғоч”**-га айланиши билан ҳеч кимнинг иши йўқ. Минглаб йиллик маданиятга эга халқимиз бирор жойни қанчадир миқдордаги ёғоч билан мўлжал қилмайди. У жойни ёғочнинг номи билан аташи-ку асло мумкин эмас. Чунки бешта ёғоч ҳеч қачон кўчада турмайди. **“Оғоч”** эса бошқа гап. Гуркираб ўсаётган беш оғоч ўша жой учун аввал мўлжал бўлиши, кейин эса номга айланиши мумкин. **“Сариоғоч”, “Қўшоғоч”** топонимлари ҳам шундан далолат беради. Фитрат **“Шарқ”** шеърида **“Оғочлари яшил кийимлар кийган / Терилишар топингани Тангрига”**, деб ёзади. Маълумки, **“ёғоч”** яшил кийим кия олмайди, бунини у ҳали ёғоч бўлмай, **“оғоч”** эканида кияди.

Билгичлар тилда ассоциативлик хусусияти борлигини айтишади. Яъни сўз, гарчи лингвистик белги саналса-да, сунъий ҳосил қилинган белги бўлмай, унда алоқадорлик, давомийлик, ички боғлиқлик бўлади. Чунончи, “кўк” сўзи ассоциатив равишда кўпчиликда “кўклик”, “кўклам”, “кўкалам”, “кўкаламзор”, “кўкат” сўзларини ёдга солади. Ёки “е” сўзи айтилса, табиий равишда “ем”, “емак”, “емиш”, “емакжой”, “емтик” сўзлари эсга тушади. Бегона тилдан олинган сўз бундай имкониятга эга эмас. Чунончи, “кўклам” сўзига маънодош форсча “баҳор” тасаввурга шу ўзакдан келиб чиқадиган бошқа ҳеч бир сўзни келтирмайди. “Емак” сўзининг арабча муқобили “таом” сўзи ҳақида ҳам худди шу гапни айтиш мумкин.

Нимагадир биз оддийгина нарсачо-дисаларни ҳам бошқа тилларга мансуб сўзлар билан ифодалашга ўчмиз. Шунинг учундирки, туркий халқлар орасида фақат биз ўзбеклардагина томонлар “Шарқ”, “Ғарб”, “Шимол”, “Жануб” тарзида арабча қўлланади. Қардош туркийларнинг кўпчилигида булар “Чиқиш”, “Ботиш”, “Кунюриш”, “Терскай” тарзида ишлатилади ва улар тарафларни адаштириб ҳам қўйишмайди. Албатта, бу ҳол бир замонлар болаларимизнинг бошқа туркийларга қараганда илмий тил бўлмиш арабчага, сарой тили саналмиш форсчага яқинроқ бўлгани, халқнинг жўн, жайдари сўзлашув тилидан баландроқ турганини билдирган. Лекин ҳозирга келиб бу ҳол фазилатдан камчиликка айланди. Биз эса ҳамон ўша баланд ҳаво билан юрибмиз. Натижада, юзлаб ўз сўзларимиз ўрнига арабий, форсий сўзларни қўлаймиз. Масалан, “соҳиб”, “молик”, “кафт”, “лунж”, “даво”, “ҳамшира”, “таваллуд айёми”, “ташриф буюрди” ва ҳоказо. Ҳолбуки, уларнинг “эга”, “олақон”, “урт”, “эт”, “эм”, “эмбека”, “туғилган куни”, “келди” сингари соф туркона муқобиллари борки, уларни ҳам ишлатиб туришимиз лозим.

Бизда бегона тилдан кирган сўзки бор, тўғри-нотўғрилигига қарамай, қўллавериш-

га ружу қўйилган. Чунончи, болалар дам оладиган жой “оромгоҳ” дейилади. Ҳолбуки, форсча бу сўз фақат “гўристон” маъносида ишлатилади. “Услуб”, “услубчи” сўзларининг қўлланишида ҳам шу ҳолни кўриш мумкин. Маълумки, “услуб” сўзи бирор шахс тутумининг ўзига хослигини таъминловчи унсурлар жамини англатади. Бизнинг расмий ва илмий адабиётларимизда эса бу сўз “метод”, “усул” сўзларининг муқобили сифатида қўлланади ва шундан келиб чиқиб “методист” сўзи “услубчи” деб “ўзбекча”лаштирилади.

Янги имло қоидаларида четдан кирган “...олинма сўзлар қандай айтилишидан қатъи назар аслидагидай ёзилиши керак”лиги белгилаб қўйилган. Қизиғи шундаки, дунёда ўзимиздан бошқа бирор миллат вакили “Тошкент” ёки “Ўзбекистон” сўзларини биз каби айтмайди ва ёзмайди. Шундай бағримиздаги қорақалпоқлар ҳам уларни “Ташкент”, “Ўзбекстан”, баъзан ҳатто, “Вўзбекстан” тарзида айтади ва ёзади. Ҳар бир халқ сўзларни ўзига мослаб айтади ва... тўғри ҳам қилади. Биз-чи? Неча ўн йиллар давомида “Ашхабод”, “Олмаота” шаклида ёзилиб келган шахар номларини энди негадир “Ашгабад”, “Алмати” тарзида ёза бошладик. Чунки имло қоидаси шуни талаб қилади. Нима учун ўзлашма сўз аслидагидай ёзилиши керак? Аслидагидай ёзилса, унинг ўзлашганлиги қаерда қолди? Унча-мунча му-

Имло қоидалари ва адабий тил меъёрларини бир қадар эркинлаштириш, миллий тилни қолипга солиш эмас, уни табиий ривожлантириш йўлини излаш керак. Шунда адабий тилимиз сунъийликдан қутулади ва сўзлашув тилига яқинлашади.

Тилимизда илмий атамалар етарлича ишланмаганига ўзбек тили эмас, ўзбек олимлари, улардаги журъатсизлик айбдор. Бизнинг тил борасидаги андишамиз кўрқоқлик даражасига етган. Турмушимизга кириб келган нарсасаларни ўзимизча номлашга ботинмаймиз.

тахассиснинг ҳам тиши ўтавермайдиган хитой, ҳинд, япон, корейс, арман графикасида битилган сўзларнинг аслида қандай ёзилганини қандай биламизу қандай ёзамиз?!

Шунингдек, айрим ойдинларнинг “ц” товушини қандай ифодалаш ҳақида қайғураётгани ҳам унча тушунарли эмас. Бизда ҳеч қачон бу товуш бўлмаган, бўлмайди ҳам. Нега жўнгина “с” деявериш ўрнига, тилимизни бураб, “ц”ни айтишнинг ташвишини қилишимиз керак? Нутқ органларимиз пайдо қилолмайдиган товушни ифодаловчи ҳарфдан воз кечиб кўяқолсак бўлмайдими? Имло қоидалари имкон қадар тил табиатига яқин ва одамлар камроқ хато қиладиган йўсинда бўлиши керак эмасми?!

Бизда кўшма сўзларни тўғри ёзиш учун нақд илмий даражага эга тилшунос бўлиш керак. Шундай қайси бир имло қоида-сига таяниш зарурлигини билса! Нега бундай? Нега “Янгийўл”, “Янгуер”, “Қорасув”, “Қорақамиш” сўзлари кўшиб ёзилгани ҳолда “Қизил Юлдуз”, “Оқ тоғ”, “Қора тоғ”, “Улуғ тоғ”, “Ўрта Чирчиқ”, “Қуйи Чирчиқ”, “оқ қанд”, “темир йўл”, “тош йўл” сўзлари алоҳида ёзилиши керак? Ҳар қандай кўшма сўз битта сўз ҳисобланиб, бир урғу билан айтилар экан, унинг қайси сўз туркумидан ясалганига қарамай, бир сўз сифатида, яъни кўшиб ёзилса, осмон узилиб ерга тушадими?! Нега энди одам ёзаётган ҳар бир

сўзи қайси туркумга мансублиги хусусида бош қотириши керак? Ёки имло хато-лар кам бўлиб қолишидан кўрқамизми? Нима учун имло қоидалари одамларга эмас, одамлар имло қоидаларига мослаштирилиши керак?

Имло қоидалари ва адабий тил меъёрларини бир қадар эркинлаштириш, миллий тилни қолипга солиш эмас, уни табиий ривожлантириш йўлини излаш керак. Шунда адабий тилимиз сунъийликдан қутулади ва сўзлашув тилига яқинлашади. Яна бир мулоҳаза. Адабий тил меъёрларини бир қадар либераллаштириб, сўз бирикмалари ва кўшма сўзларни оғзаки нутққа мувофиқ ёзишни қоидалаштириш тўғрироқмикан?

Тилимизда илмий атамалар етарлича ишланмаганига ўзбек тили эмас, ўзбек олимлари, улардаги журъатсизлик айбдор. Бизнинг тил борасидаги андишамиз кўрқоқлик даражасига етган. Турмушимизга кириб келган нарсасаларни ўзимизча номлашга ботинмаймиз. Бу нарсасаларни моҳиятдан келиб чиқиб, ўзбекча аташ ўрнига таржима қилишга уринамиз. Табиийки, бир тилдаги бирор тушунчани ўзга тилга айнан ўгириш кўп ҳолларда иложсиз. Демак, четдан келган нарсасаларни ўзбекча номлаш мумкин ва керак. Таржима қилиш эмас, ўзбекча номлаш керак. Ахир, руслар “пахта”ни “хлопок”, “ғўза”ни “хлопчатник” тарзида номлаб олдилар-ку!

Бизда кўр-кўрона қилинган таржима ҳам худди санамдек қараб, сиғинадиган амалдорлар кўп. Олий аттестация комиссияси бўлажак фан докторларидан диссертация ва авторефератларидаги муҳим бир бандни “Ҳимояга олиб чиқиладиган асосий ҳолатлар” тарзида ёзишни талаб қилади. ОАК ходимлари “ҳолатлар”ни ҳимояга олиб чиқиб бўлмаслиги, бу сўз шу ўринда русча “положение” сўзининг маъносини ифодалай олмаслигини, “ҳолатлар” ўрнига “ғоялар”, “тўхтамлар” ёки “қарашлар” дейиш мақсадга мувофиқ эканини ўйлаб кўргилари келмайди. “Ғоялар”, “тўхтамлар”, “қарашлар” тарзида ёзиб борилган ишлар устидан қа-

лам тортилиб, “тўғриланади”. Ҳолбуки, русча сўзга ёпишиб олмай, унга сал ижодий ёндашилса, масалага ечим топилади. Ҳаётимизда ҳар куни пайдо бўлаётган янгиликларга ном беришда ҳам ён-атрофимиздаги қардошлар тажрибасини ўрганиш муҳим. Нима учундир лингвистикамизда ўзбек адабиётшунослиги, тилшунослиги, тиббиёти, математикаси, техникаси ва бошқа соҳалардаги бир хил нарсалар қандай атилиши қиёсий ўрганилмайди. Ҳолбуки, шуни ўрганиш ҳам нарсаларнинг тўғри номланишига, ҳам қардош халқларнинг яқинлашувига хизмат қилган бўлар эди. Бунинг ўрнига қўпчилик тилшуносларимиз “Гипотактик курилмаларнинг когнитив-прагматик хусусиятлари” қабилидаги “оламшумул” изланишлар билан овора!

Атама ясашдаги ҳаддан ташқари эҳтиёткорлик ҳам тилимиз бойиши йўлидаги тўсиқдир. Чунончи, руслар тахтани “доска” дейди. Ўқиш кечимида фойдаланиладиган

ўқув қуролини ҳам шундай атайверади. Биз қурилишда ишлатиладиган ашёни “тахта” деганимиз ҳолда ўқув қуроли бўлмиш тахтани негадир русчалаб “доска” деймиз. Бизда минг йиллар олдиноқ ўқув қуроли ҳисобланмиш “тахта” ва “тахтахонлик” деб аталмиш ўқув босқичи бўлганини ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Бу ерда тилимизни камситишдан бўлак бирор мантиқ борми?!

Кейинги ярим асрда шиддат билан кечаётган глобаллашув сабаб жуғрофий чегаралар омонатлашиб, ахборот олиш умумий бўлгани сари башарият ҳам универсаллашиб, глобал дунё бир тилга интилиб бораётир. Ана шундай шароитда ўз қиёфасини сақлаб қолмоқчи бўлган этнос миллий тили тўғрисида жиддий қайғуриши керак. Ота тилимиз шу вақтгача бизнинг миллий қиёфамизни сақлаб келди. Энди уни замонлар синовидан эсон-омон олиб ўтиш бизнинг илмий, маданий ва инсоний савиямизга боғлиқ.

Жамол УСМОНОВ. “Куш тили”

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ

AJDODLAR HAQI - AVLODLAR BURCHI

Аждодларнинг буюк кашфиёти ва ғалабалари билан фахрланиш, ўтмишдан қаҳрамон ахтариш, улар номини абадийлаштириш, уларга бағишлаб анжуманлар ўтказиш, уларни дунёга танитишга интилиш чорак асрлик мустақиллигимиз давридаги муҳим тенденциялардан бўлди десак, муболаға эмас. Мустақилликни энди қўлга киритган миллат учун бу ҳам керакдир, эҳтимол. Зеро, миллий бирлик, миллий ғурур, миллий ўзлик шаклланишида шонли ўтмиш ҳақидаги тасаввурлар, нарративлар муҳим аҳамиятга эга. Табиийки, мазкур жараён аждодлардан шунчаки фахрланиш билан чекланмайди. Улардан мерос қолган анъана, одат, қадриятларни асраб-авайлашга ҳам эътибор қаратилади. Хўш, бунинг нимаси ёмон? Албатта, ёмон эмас. Аммо меъёр бузилса, ижобий

тенденция ҳам салбийлик касб этиб, тараққиёт йўлидаги ғовға айланади. Инсон мудом фахрланиш, ғурурланишга сабаб бўлувчи нималарнидир излаб яшашга маҳкум. Дейлик, айрим одамлар ўз кучи, билими, мансаби, бойлиги ёки тарбиялаб вояга етказган фарзанди билан фахрланади. Маҳалла ёки қишлоқ аҳли ўзларидан чиққан спортчи ёки бирор саховатпеша билан ғурурланади. Худди шу каби бутун бошли миллатлар ҳам ўзига фахр-ифтихор объектини, қаҳрамонлар “пантеони”ни яратиб олади. Бунга табиий бир эҳтиёж бор. Баъзида “пантеон” ўз-ўзидан шаклланади, баъзида ҳукуматлар бунга бош-қош бўлади. Шукрки, бой бир “пантеон”имиз бор – Широқ, Тўмарис, Спитамен, Маҳмуд Торобий, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Навоий, Бобур... Ёки ақлу заковатда тенги йўқ Хоразмий, Беруний, Ибн Сино... Бу номларни юксак минбарларда сўзланган нутқлардан тортиб мактаб дарсликлариға қадар учратиш мумкин. Ҳатто номи эсланаётган зотлар ҳақида тайинли бир нарсa билмасак, дейлик, бирор китобини ўқимаган бўлсак ҳам, исмини такрор-такрор, ўрни келса-келмаса айтаверамиз. Уларнинг ҳаёти, қилган ишлари, ёзган асарлариға танқидий муносабат хуш қаршиланмайди. Зеро, сиз бу билан миллат

“пантеон”ига тил теккизган бўласиз. Майли, бу – бошқа масала. Ҳозирча биз турли даврларда яшаган авлодлар ўртасидаги ахлоқий муносабат ҳақида сўзламоқчимиз. Чунки айти шу масала аجدодларга бўлган муносабатимизнинг ахлоқий мағзини “чақиб беради”. Турли даврларда яшаган, бир-бирини кўрмаган инсонлар ўртасида қандай ахлоқий муносабат бўлиши мумкин?

Бир даврда яшаётган инсонларнинг ўзаро ахлоқий муносабатларини “ҳуқуқ” ва “бурч” тушунчаларида жамлаш мумкин. Бизга биров ниманидир сотса, у ўз ҳақини олишга ҳуқуқли, биз эса унга ўша ҳақни беришга бурчлимиз. Ота-онамиз бизни боқиб, тарбиялаган, демак, бизда уларнинг ҳақи бор, биз эса улар олдида бурчлимиз. Ҳаттоки бир-бирини мутлақо танимайдиган кишилар ўртасида ҳам ҳуқуқ-бурч муносабатлари мавжуд. Кўчада бир боғлам пулимизни тушириб қолдирсак, орқадан келаётган кимдир бизни бундан огоҳ этади. Биз яхшилиги учун ўша одамдан қарздормиз, аммо бу қарзимизни унинг ўзига қайтармаймиз. Иккинчи бир киши биз каби пулини тушириб қолдирганда уни огоҳлантириш орқали ўша биринчи одам олдидаги ахлоқий бурчимизни ўтаймиз. Бизга рост гапирган ҳар бир киши олдидаги қарзимизни ўзгага рост гапириб узамиз. Университетда ўқиганимиздаги шартнома пулини тўлаб берган саховатпеша инсон олдида ҳам қарздормиз ва бу қарз бир кун келиб мутлақо бошқа бир инсонга яхшилиқ қилиш билан қайтарилади. Шу маънода, барча ахлоқий масалалар маънавий олди-берди, ҳуқуқ ва бурчдан иборат. Энди шу қарашни авлодлар ўртасидаги муносабатга татбиқ этсак-чи? Дейлик, Навоийдан бизга “Ҳамса”, темурийлардан эса биз бугун мақтаниб юрган обидалар мерос. Ёки буни умуминсоний миқёсда ҳам айтиш мумкин: Шекспир пьесаларни, Бетховен симфонияларни, Ньютон гравитация қонунини, Дарвин “Табиий танланиш назарияси”ни, Эйнштейн ва Пуанкаре нисбийлик назариясини қолдирди. Замондошимизнинг бирор яхшилиги

боис ундан қарздор бўламиз-у, ўтмиш аждодлар қолдирган моддий ва маънавий мерос учун нега улардан қарздор бўлмайлик?! Зийрак ўқувчи тушундики, мен юқорида таърифлаганим ахлоқий муносабатлар авлодлар ўртасида ҳам бор. Айти шу мулоҳазаларга таяниб, аждодлардан фахрланиш масаласини ҳам кўриб чиқиш мумкин.

Келажак авлод олдидаги масъулият утмиш аждодлар олдидаги қарздорлик ҳақида кўп гапирилади. Бу каби қарздорлик ёки масъулият ҳуқуқий асосга эга эмас, бирор қонун ўн аср аввал яшаган аждодлар олдидаги қарзни узишни талаб қилмайди, албатта. Бироқ бу ўринда ахлоқий қарздорлик ёки масъулият ҳақида гапириш мумкин. Келажак авлод олдидаги масъулият-чи? Биз фақат аждодлар олдидагина қарздор ва, демакки, масъулмизми?

Бизнингча, ўтмишдан қарздорлик ва келажак олдидаги масъулият бир-бирини тақозо қилади, бирисиз иккинчисини изоҳлаш, тушунтириш мумкин эмас. Яъни келажак олдидаги масъулият ўтмиш олдидаги қарздорлик орқали изоҳланади. Албатта, ҳар бир авлод биринчи галда ўз манфаатини кўзлаб яшайди. Бу йўлдаги уринишлар оқибатида эса келгуси авлод қарздор бўлиб қолади. Биз ёввойи табиат қўйнида дунёга келмаймиз. Бизни бутун бошли қадриятлар тизими, тил, урф-одатлар, дин, тайёр илмий-технологик ютуқлар қарши олади. Улар бизнинг авлод меҳнати самараси эмас. Бинобарин, биз ўзимиз истасак-истамасак, туғиламизу қарздорга айланамиз. Бу қарздорлик ахлоқий экани, аждодлар катта ишларга қўл

ураркан авлодларни қарздор этишни қўзламаганини таъкидламоқ лозим.

Хўш, биз аждодлар олдидаги қарзимизни қандай узамиз? Ушбу саволга бериладиган жавобларни икки гуруҳга таснифлаш мумкин: консерватив (муҳофазакор, ўзгаришларга, янгиликларга хавотир билан қаровчи) ва либерал (ислохотларга, янгиликларга очиқ) ёндашувлар. (Буларни контекстга қараб “ўнг”, “марказ”, “сўл” ёки “жадидчи”, “мўътадил”, “қадимчи”га ажратиш мумкин.)

Консерватив ёндашув. Ушбу ёндашувга кўра, аждодлар олдидаги қарздорлик улар яратган барча моддий ва маънавий бойликлар, тил, дин, турли ижтимоий ва сиёсий қадриятлар, давлат бошқарув шакли ва ҳоказоларни авайлаб-асраш ва келгуси авлодга бекам-кўст етказиш билан узилади. Келгуси авлод олдидаги масъулият ҳам айна шу тариқа адо этилади. Консерватив ёндашув тарбия, таълимнинг бош мақсади аждодлардан қолган қадриятларни келгуси авлодга тўқис етказишда, деб билади. Таъбир жоиз эса, инсон табиатидаги аждодлар руҳига сигинишга бўлган кўҳна мойиллик ўтмиш анъаналарга содиқлик кўринишида сақланиб қолган. Консерватив ёндашув эса ушбу мойилликнинг гўёки “рационал” асосланган шаклидир. Шу маънода, консерватизм кеча ёки бугуннинг ҳодисаси эмас – ҳар қандай ўзгаришни таназзул сари қўйилган бир қадам дея баҳолаган Афлотундан тортиб француз революциясининг ашаддий ва ҳассос танқидчиси Эдмунд Бёрккача (1729-97) “пишиб-етилиб”, жамиятнинг ўз ҳаётидан рози ҳукмрон қатлами учун маънавий таянч бўлиб келган.

Мазкур ёндашув тарафдорлари аждодлар тафаккури, ҳаётий ўғитларини мутлақлаштиради, улар яратган қадриятларнинг келгуси авлодлар учун нафақат зарур, балки мажбурий эканини таъкидлайди. Талаб-эҳтиёж, шарт-шароитнинг ўзгариши аждодлар яратган қадриятлар, анъаналарнинг аҳамиятига соя солмайди деб ҳисоблайди. Аммо бу ўринда ўта жиддий ва му-

раккаб савол ўртага чиқади: аввалги авлод келгуси авлод учун қадрият яратишга ҳақлими ўзи? Ҳар бир авлод эҳтиёжи, шароити, аҳволига кўра, ўзи учун қадрият яратади ёки аввалги қадриятларни сақлайди. Бироқ келгуси авлод ўтмишда, мутлақо ўзгача шароитда яратилган қадриятларни сақлаш, уларга амал қилиш ва келгуси авлодга етгазишга масъул дейиш қанчалик асосли? Башарти аввалгилар яратган қадриятларни ўзи яшаётган муҳит ва эҳтиёжлари асосида баҳолаш, сарагини саракка, пучагини пучакка чиқариш ҳар бир авлод *ихтиёрида* десак, бунда бирор муаммо йўқ. Масъуллик эса – бошқа масала. Бу ўринда *масъуллик*ни аждодлардан *қарздорлик* тушунчасига боғлаб изоҳлайди консерваторлар. Бошқача айтганда, отамдан қолган уйни боламга ўзгаришсиз, шундайлигича қолдираман, бу билан отам олдидаги қарзим узилади, елкамдан масъулият соқит бўлади, дейди улар. Бёркнинг замондоши ва танқидчиси Томас Пейн (1737–1809) аждодлар авлодлар учун меъёр яратишга ҳақлими, деган саволни қўйган эди. Башарти ҳақли бўлмаса, у ҳолда келгуси авлод ҳам аввалгилар яратган қадриятлар ва ахлоқий меъёрларга танқидий ва ижодий ёндашишда эркиндир.

Ушбу ёндашув гарчи, аслида, жамиятнинг юқори қатлами мафкураси бўлиб келган эса-да, жамиятнинг турли соҳаларидаги чуқур таназзул ва мустамлакачиларнинг камситувчи муносабати сабаб оддий халқ орасида ҳам аждодларнинг шонли мақоми ҳамда ўтмиш анъана ва қадриятларни мутлақ қайта тиклаш истаги шаклида оммалашиши мумкин. Бошқача айтганда, бугунги муаммо ечими ўтмишдан изланади. Аждодлар билан фахрланиш жамиятда консервативликка мойиллик кучайган даврларда авж олади.

Либерал ёндашув. Ўтмиш аждодлар ўз ота-боболари қолдирган меросни асраб, бизгача етказгани учун биз улардан қарздормизми? Дейлик, Улуғбек олдидаги қарзимиз у ўзигача яшаган олимларнинг ишларини

шунчаки сақлаб, бизга етказиб бергани сабабиданми? Форобий-чи? У билан ҳам шунчаки Афлотуну Арастулар илмий меросини шарҳлаб бергани учун фахрланамизми? Ахир, биз фахрланаётган аждодларимизнинг ўзи инноватор бўлган-ку! Инноватор, ислохотчи аждодлардан қолган меросни шунчаки сақлаш, фақат улар билан фахрланиш ила муносиб авлод бўламизми? Ўтмиш ислохотчиларнинг муносиб авлоди бугунги ислохотчилар эмасми? Нега бугунги ислохотчиларга гоҳо аждодлардан юз ўгирган бузғунчи дея қаралиши керак? Авлодлар аро робита фақат аждодлар меросини асраб-авайлашдангина иборат десак, ким шунча нарсани яратди, бунёд қилди? Агар аждодларимиз ўзидан аввалгилар меросини асраш билан чекланганида тараққиёт ҳам бўлмас эди. Бинобарин, бизнинг қарздорлигимиз аввало аждодларнинг яратувчанлиги сабабидир. Келажак авлод олдидаги масъуллигимиз эса аждодлар олдидаги қарзимизни узишдадир. Ўтмиш олдидаги қарз келажакни қарздор қилиш билан қайтарилади. Демак, аждодларимиз бизни қай йўсинда қарздор қилган бўлса, биз ҳам келажак авлодни шу йўсинда қарздор қилишимиз зарур. Бизни янгилик, бунёдкорлик, яратувчилик билан қарздор қилдилар, биз ҳам янгилик, бунёдкорлик, яратувчилик билан қарздор қиламиз. Қарздорлик аввалгиларнинг ҳиссасини асраб қолиш билангина узилмайди. Айни дамда, бу аждодлар меросини нест-нобуд қилишни эмас, уларни ижодий ўзлаштириш, танқид қилиш ва келгуси авлодга етказиш ёки бутунлай воз кечишнинг *ихтиёрийлигини* ҳам англатади. Бинобарин, ижодкорларнинг муносиб вориси фақат ижодкорлардир, улар ижодини сақловчи ёки шунчаки уларга ҳайкал қўювчи, уларни мадҳ этувчилар эмас.

Тарихга, ўзгаришларга, ислохотларга либерал ёндашув консерватизм каби қўҳна эмас. Қадим даврларда учраса ҳам ҳукмрон ёндашув бўлмаган. Либерал ёндашув ҳукмрон бўлганда эди, тарихда инқилоблар

камроқ юз берган, тараққиёт авлоддан авлодга тадрижий йўл билан ўтган бўларди. Тарихда узоқ давом этган турғунлик даврлари ҳам шунга далолат қилади. (Революциялар узоқ давом этган турғунликдан чиқиш йўлидир десак, муттасил ўзгариш, тадрижий тараққиёт бор жойда инқилоб бўлиш эҳтимоли анча оз.)

Либерал ёндашув мавжуд муаммога янгича ечим излашни оқлаш учун хизмат қилади. Бу ёндашувнинг вужудга келиши ва ривожланиши ҳокимиятнинг сулолавийлигига асосланган мутлақ монархик тузумлар ўрнини замондош фуқаролар розилигига асосланган демократик тузумлар эгаллаши манзарасида кечди. Ҳокимият вори-сийлигининг инкор этилиши аждодларнинг авлодлар учун қадрият яратиши ҳақидаги қарашларга ҳам шубҳа пайдо қилди. Ҳар бир авлод ўз тақдирини ўзи белгилаши, аждодлар меросини эса ижодий ўзлаштириши керак. Ҳар жиҳатдан мукаммал, хато қилмайдиган аждод бўлмаган, демак, уларга ҳам ўзимизга ўхшаган инсонлар деб қарашга мажбурмиз. Консерватив нуқтаи назарга кўра эса, аждодлар ўзи яратган қадрият ва меъёрлар орқали авлодлар устидан ҳокимиятни сақлаб қолади. Томас Пейн таъбири билан айтганда, консерватив ёндашув «ўликларнинг тириклар эрки ва ҳуқуқлари устидан ҳукмронлиги»ни қонунлаштиради. Либерал нуқтаи назардан эса, ҳар бир авлод ўз-ўзига ҳокимдир, марҳумлар тирикларни бошқариш ваколатига эга эмас.

Агарки қарзни узиш қарздор қилиш билан ҳал бўлса, демак, ҳар бир авлод тараққиётга ҳисса қўшиш учун янгилик яратишга нафақат ҳақли, ҳатто бурчлидир. Башарти аждодлардан қолган муайян анъана бу ҳуқуқимизни чекласа, маънавий ва моддий тараққиётга ҳисса қўшишимизга монелик қилса, бундай анъанадан воз кечишга ахлоқан ҳақлимиз. Зеро, ўша аждодлар ҳам ўз даврида ниманидир яратиш учун ўзидан аввалги нималарнидир ўзгартирган, бошқача айтганда, бизни қарздор қилиш ҳуқуқидан фойдаланган.

Ўнг, сўл, марказ, радикал, реакцион, жадидчи, қадимчи қарашлар ана шу икки – консерватив ва либерал ёндашувнинг турли шароит ва муносабатларга кўра кўринишларидир. Либераллик ёки консерваторлик бир инсон ёки гуруҳда соф ҳолатда учраши қийин. Бу қарашлар кўпинча аралашиб-қоришиб кетади. Агар ушбу масалага доир ёндашувларни ўнг-сўл қанот “спектр”ига жойласак, улар орасида ҳар қандай янгиликни жиноят ўлароқ кўрувчи ўта реакцион таълимотлардан тортиб бор нарсани таг-туғи билан кўпориб ташлагача ундовчи ўта радикал қарашларгача учрайди. Ҳатто бир инсон ҳаёти давомида фикрларини ўзгартириши, унинг қарашлари мазкур “спектр”нинг у томонидан бу томонига силжиши мумкин. Одатда, “сўл” қанотдан бошланган силжиш “ўнг” томон боради. Навқирон ёшида либерал бўлганлар вақт ўтиб консерваторга айланади. Ижодкорлик, янгиликка чанқоқлик тўхташи билан эски қарашларга тез-тез мурожаат қилинишини ҳисобга олсак, бу – табиий жараён. Ёш ўтиши билан “ўнг” қанот томон силжиш барчада бирдек кечмайди, албатта. Кимдир қирқида либералликдан мосуво бўлади, яна кимдир саксониди ҳам ёшлардек фикрлайди. Шунга қарамай, умумий ўзгаришлар муҳофазақорликка қараб боради. Бинобарин, ҳукмрон ва зиёли табақа вакиллари-нинг ёш таркибига қараб жамиятда қайси ёндашув илдиз отишини аввалдан башорат қилиш мумкин. Масалан, бугун бизнинг жамиятда ўз сўзи, ўз ўрнига эга зиёлиларнинг ёш таркиби қандай – ёшлар етакчими ёки ёши ўтганлар? Ёки сиёсий элита вакиллари-нинг ўртача ёши нечада? Фан ва жамоат арбоблари орасида 30-50 ёш оралиғидагилар неча фоизни ташкил қилади? Бизнингча, ана шу саволларга олинган жавобга қараб ҳар қайси жамият ва давлатда қай турдаги ёндашув ҳукмрон эканини тахминан айтиб бериш мумкин. (Инсоният тарихида яшаб ўтган ислоҳотчи ёки инқилобчилар орасида ёши олтимишдан ошганлар бўлганми?)

Шу ўринда қизиқ бир фикрни ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз: бугунги кун консерваторлари ўтмиш ислоҳотчиларнинг ҳимоячилари, улар қолдирган меросни асраб-авайловчилардир. Гарчи ўзлари ислоҳотчи бўлмаса-да, уларга ўзини издош деб билади. Яъни, ўша ислоҳотчилар яратган янгича тартибот вақт ўтиб анъанага айлангач, уни сақловчи, ҳимоя қилувчи тоифалар пайдо бўлади. Бугуннинг ислоҳотчилари эса ўтмиш ислоҳотчилар яратган ва бугунги консерваторлар жон-жаҳди билан ҳимоя қилаётган тартиботни ўзгартириш, замонга мослашга уринади, янгича тартиб, қадриятлар яратади. Демак, аслида бугуннинг ислоҳотчилари консерваторлар ҳимоя қиладиган ўтмиш ислоҳотчиларнинг чинакам издошлари, муносиб авлодларидир. Ва ўз навбатида, бугуннинг ислоҳотчилари яратган тартибот ҳам анъанага айланиб, келажак консерваторлар учун дахлсиз муқаддасотга айланади. Бир мисолга мурожаат этсак. Ҳар бир эътиқод ёки таълимот аввал-бошда жамиятдаги эски тартибларга қарши исён ўлароқ вужудга келган. Бошқача айтганда, ҳар бир янгиликнинг вужудга келиши – ўзи бир инқилоб. Дейлик, ислом дини мушрик араб қабилаларида эски одатларни йўқ қилиб, янгича тизимни ўрнатди. Бошқача айтганда, Муҳаммад пайғамбар ўша давр ва жамият учун бир инқилобчи, ислоҳотчи эди. У ўз даври консерваторларининг қаршилигига учрагани ҳам шундан. “Уларга: **“Аллоҳ нозил қилган нарсага эргашингиз”, дейилса, “Йўқ, биз ота-боболаримизни нимада топган бўлсак, шунга эргашамиз”, дейдилар. Оталари ҳеч нарсага ақли етмаган ва ҳидоят топмаган бўлсалар ҳам-а?!**” (Бақара, 170-оят). Қуръоннинг бу ояти консерваторнинг эътирозига ислоҳотчининг жавоби каби янграйди. Бугунги айрим диний жамоалар эса ўтмишда инқилоб яратган ўша қадриятларни муҳофаза қилади, янгиланишларнинг олдини олишга интилади. Яъники, ўша даврда мушриклар айтган гапни бугунги

консерватор диндорлар айтмоқда. Масалан, бизнинг ота-боболаримиз, салафларимиз қандай йўл тутган бўлса, биз ҳам шу йўлни тутамиз, ислохотчи бузғунчилардан анъаналаримизни ҳимоя қиламиз, дейдилар. Миллий ва диний анъаналарни асраб-авайлаш ҳақидаги муросасиз даъволарни айни шу – “биз ота-бобомизни нимада топган бўлсак, шунга эргашамиз” деган жумла орқали ифодалаш мумкин. Шу маънода, улар консерваторлардир. Бугунги миллий ва диний қарашларни ислох қилиш тарафдорларининг уларга жавобини эса “Оталари ҳеч нарсага ақли етмаган ва ҳидоят топмаган бўлсалар ҳам-а?!” шаклида ифодалаш мумкин. Ёхуд “Ўша қадриятлар эскирган бўлса ҳам-а, тараққиётга тушов бўлаётган бўлса ҳам-а?! Нега ақл ишлатмайсизлар?!” қабилида нозилик билдирадилар бугуннинг инқилобчи ва ислохотчилари. Бу каби мисолни ҳар бир дин ёки таълимотнинг тарихий ўтмиши ва бугунги кунидан келтириш мумкин. (Юқоридаги оят бошқа бир контекстда айтилган ва уламолар унга бошқача маъно беришлари табиий. Аммо бу тарихда консерватор – ислохотчи (инқилобчи) муносабатлари масаласидаги фикримизни инкор қилмайди.)

Жамият ҳақида, фалсафий, сиёсий, диний қарашлар ҳақида гапирганимизда, уларга “тўн” кийдирганимизда, “ёрлик” илганимизда фикрларимизни мутлақлаштиришдан қочиб, истисноли ўринларни ҳам эсда тутиш масъулияти зиммамизда туради. Анъанавийлик, консервативлик ва либераллик, ислохотчиликнинг ўзаро муносабати биз баён қилгандан анча мураккаб, албатта. Авлоддан авлодга ўтувчи ҳар бир таълимот, турмуш тарзи, сиёсий тузум ва қарашлар, қадриятлар анъанага айланади. Шу нуқтаи назардан, либерал ёндашувнинг ўзи ҳам анъанага – ислохотчилик, ўтмиш анъаналарга танқидий муносабат, янгиликка очиқлик анъанасига айланиши мумкин. Либерал ёндашув анъанага айланар экан,

ўзак хусусиятидан келиб чиқиб, ўз-ўзига ҳам танқидий қарашга мажбур. Бу жиҳатдан, консерватив муносабат ҳам, либерал муносабат ҳам моҳиятан анъана саналади. Консервативлик муҳофазакорлик анъанаси бўлса, либераллик ислохотчилик, янгиликларга очиқлик анъанасидир.

Яна бир кенг тарқалган ва бизнингча, хато тушунча бор. Унга кўра, либераллик – рационаллик, консерваторлик – иррационаллик. Либераллик доим ҳам рационал бўладими? Баъзида асрлар бўйи амалда бўлган ва рационал жиҳатдан асосли саналган анъана ўрнини иррационал анъана эгаллаши мумкин эмасми? Бундай вазиятда эски, рационал анъананинг тарафдорларини ким деб атаймиз: консерваторми ёки либерал? Ҳозирги кунда кенг тарқалган, айниқса, гуманитар фанларда кучли таъсирга эга постмодернистик тафаккур тарзини олайлик. Ушбу тафаккур тарзи муҳиблари бизни маъзур тутсинлар-у, постмодернизм иррационал тенденциядир. Диний, ахлоқий, сиёсий, мифологик, илмий ва ҳоказо қарашларга бирдек ҳақиқат деб қарар, рационалликни европамарказчи тафаккур тарзи, холос, деб билар экан, постмодернизм ҳақиқатнинг мезони масаласини йўққа чиқариб, рационаллик, тизимлилик, мантиқийлик, объективлик илдизига болта уради. (Бу билан ўзининг ҳам илдизини қуритади.) Унинг бугунги асосий тарафдорлари эса либераллар, сўл сиёсий қараш эгалари ва неомарксистлардир. Фашизм, нацизм, коммунизм ҳам *status quo* ни ўзгартирган ёки ўзгартиришга уринган. Уларнинг асоси, ғоялари рационал эдими? Ёки улар консерватор эдими? Бунга қарама-қарши мисолни олайлик. Ўрта асрларда Католик черковига, мутлақ монархия ва нотенглик муносабатларига асосланган тузумларга қарши демократия ва инсон ҳуқуқлари учун жон куйдирганлар, эмпирик ва рационал билимларни тарғиб қилганлар, кулдорликка қарши курашганлар ҳам ислохотчи эди. Улар рационал қарашдаги кишилар эдими? Кўриниб турибдики, доим ҳам ирра-

ционаллик муҳофазакорликни, рационаллик эса ислохотчилик ва либералликни тақозо қилувчи ҳодисалар эмас. Бинобарин, рационаллик либераллиكنинг, ислохотчилиكنинг муҳим ва зарурий шарт бўлмайди. Худди шу каби консервативлик ҳам мутлақ иррационаллик етовида эмас. Бизнингча, уларнинг зарурий хусусияти ислохотлар, ўзгаришлар, янгиликларга муносабатидан намоён бўлади. Илм-фан, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари соҳаларида илгари силжишлар асосан эски тушунча ва қадриятларга танқидий муносабат натижасида юзага келишини назарда тутсак, либераллик, умуман олганда, рационалликка яқинроқ туради. Аммо буни мутлақлаштирмаслик керак.

Юқоридаги мулоҳазаларга таяниб, бугун биз қайси йўлни танлашимиз керак, деган саволни қўяйлик. Бу ўринда икки жиҳатга эътибор қаратиш лозим. Биринчиси, биз ис- таймизми-йўқми, постколониал халқмиз. Иккинчиси, бизнинг ижтимоий ва сиёсий тизимимиз герондократикдир (кексалар ҳукмронлигига асосланган). Хоҳ зиёли қатлам, хоҳ бошқарув қатламини олинг, сўзи ўтадиганларнинг кўпчилиги ёши элликдан ошганлар. Нега бу икки жиҳатга эътибор қаратдик? Чунки шу икки ҳолат бугунги мафкурамиз, тафаккур тарзимиз табиатини очиб беради.

Мустамлака бўлган бошқа барча халқларда кузатилганидек, бизнинг тарихимиз ҳам мустамлакачилар манфаатидан келиб чиқиб ёзилган ва ўқитилган. Боз устига, барча постколониал халқлар каби биз ҳам собиқ мустамлакачи олдида заиф тарафларимизни ҳис этиб турамиз. Бугунги кунимиздан фахрланишга арзирли фазилат тополмасак, гоҳо олис ўтмишдан ахтарамиз. Собиқ қудратли мустамлакачига қарши шонли ўтмишимизни ёд этароқ, гўё ўзимизни руҳан курашга тайёрлаймиз, ўзимизга таскин-тасалли берамиз. Биз улардан кам эмасмиз, деймиз. Ёш, навқирон йигитлар олдида мен сизлардан зўрроқ бўлганман, дея ёшлигини

эслаб ўзига тасалли берган кекса одам каби тутамиз ўзимизни. Миллий ғурурни ўтмишимиздан қаҳрамонлар топиш билан тикламоқчи бўламиз. Балки тиклармиз ҳам, аммо шу билан бугунги оғиримиз енгил, муаммоларимиз ҳал бўладими? Мустамлакачилар тарихимизни бузиб кўрсатган, биз тарихни холис ёзамиз дея жаҳд қиламиз. Аммо ўша мустамлакачи қилган ишни такрорлаймиз – улар тарихимизни қорага бўяган бўлса, биз оққа бўяймиз. Шуни холис ёзилган тарих деб атаймиз. Бетига оқу қора бўёқ чапланган тарихга тикилиб нимани ўрганамиз, хўш? Оппоқ тарихимиздан қандай қилиб аччиқ хулосалар чиқарамиз? Амир Темур ўз фаолиятида бирон бир хато қилмаганми? Ибн Сино қай бир касаллик ҳақида хато хулоса чиқармаганми? Ёки бу инсонлар адашишдан холимиди? Нега биз аждодларимиз фаолиятини танқидий ўрганишдан ўзимизни тиямиз? Негаки, жамиятимизда консерватив ёндашув илдиз отган. Унга кўра, аждодларни танқид қилиш уларга ҳурматсизлик, ўз тарихига тупуришдир. Сен ким бўлибсанки, буюк Абу Фалон ибн Фулонни танқид қиласан, дейдилар бизнинг айрим кекса зиёлиларимиз.

Консерватив тафаккур нафақат бугунги муаммоларни янгича ҳал қилиш, балки ўтмишни холис ўрганиш, ундан керакли хулоса чиқаришга ҳам халал беради. Шароф Рашидов коммунист бўлганми, пахта як-каҳокимлигига йўл қўйганми, мустақиллик учун курашиш хаёлига ҳам келмаганми – тан олайлик. Бухорои шарифда жадид бобо-ларимиз дод деган ахлоқсизликлар бўлганми, буни ҳам тан олайлик. Биз азалдан маънавийтли бўлганмиз, бари бузуқлик Ғарбдан келди ва келяпти, деб ўзимизни оутмайлик. Мисли кўрилмаган муаммолар қаршимизда турган экан, ечимини ўтмишдан ахтаравермайлик. Компьютерингиз бузилса, бир аср аввал яшаган муҳандис битган китобдан ечим қидирмайсиз-ку! Бу билан ўша муҳандисни камситган бўлмаймиз, билъакс, ўша муҳандисдек бош қотириб, ўз муаммомизни ақл билан ҳал қиламиз.

Аждодлар билан фахрланиш, улардан “пантеон” ясаш ахлоқий эмас, балки сиёсий ва миллий масаладир. Улар билан фахрланиш бизнинг салафлар олдидаги қарзимизни узмайди, аксинча, қарзни узишга ноқобиллигимизни ниқоблайди, холос. Хўш, дейлик, Берунийнинг ҳайкалини шаҳар марказига ўрнатиш ёки бирор кўчага унинг номи бериш билан аллома олдидаги қарзимиз узиладими? Кекса ота-онасидан хабар олмайдиган, аммо улар билан фахрландиган, уйи тўрига суратларини илиб қўйган фарзанд ўз қарзини ўтаган бўладими?

Қандай таълимот бўлмасин, меъёр бузилса, ўз ижобий хусусиятларини йўқотди. Ўтмишни мутлақ инкор қилиш ҳам, уни муқаддаслаштириш ҳам бирдек зарарлидир. Меъёрдан ортиқ ислоҳотга берилиш хатоларни кўпайтиришга, муҳофазакорлик эса эски хатоларни такрорлашга сабаб бўлади (Г. К. Честертон). Анъаналардан мутлақ халос бўлиш иложи йўқ, уларсиз йўлимизни йўқотамиз. Аммо бу ҳар қандай анъанани ҳам сақлаб қолиш керак дегани эмас. Анъананинг асрлар бўйи давом этиши унинг ақлга мувофиқлигига далолат қилмайди. Анъанани аждодлар яратганлиги унинг тўғрилигини билдирмайди. Ўқувчида савол туғилиши мумкин: ислоҳотчилик ҳам, муҳо-

фазакорлик ҳам меъёрдан ошса, салбий оқибатлар келтириб чиқарар экан, не сабабдан консерватив ёндашувнигина танқид қилгандимиз? Шунинг учунки, бизда ўз-ўзимизга танқидий қараш, анъана-одатларимизнинг бугунга мос келмайдиганларидан халос бўлишга интилиш меъёрдан ошиш тугул, йўқ ҳисоби. Консерваторлик, ўтмишни улуғлаш, оғзимизни қуруқ фахр билан тўлдириб, сохта ватанпарварлик қилиш эса керагидан ортиқ, назаримизда. Қайсидир аждодимиз деярли эсланмайди, қайси бирларидан эса “бут” ясалган, қани, танқид қилиб кўринг-чи уларни! Бошқача айтганда, бизда консервативликнинг кўли анчагина баланд. Шу боис, консерватив ёндашувнинг, ўтмиш қадриятларга тобелик ва анъанага мўлроқ садоқатнинг ахлоқий асослари устида бир оз мулоҳаза юритишни лозим топдик. Хулосамиз эса қуйидагича: аждодлар билан фахрланишдан бурун уларга муносиб авлод бўлиш керак; аждодлар қилган ишларга танқидий қарашга, зарурат туғилганда анъана ва қадриятларни тафтиш қилиш, ўзгартиришга нафақат ахлоқан ҳақлимиз, балки бу бизнинг келажак авлод олдидаги бурчимиздир! Биз ўтмиш аждодларимиз билан эмас, келажак авлод биз билан фахрланиши учун ҳаракат қилайлик. Ўз олдида ана шундай буюк мақсадни қўймаган авлод тарих уммонига ғарқ бўлиб, изсиз йўқолади.

TURKISTON MUXTORIYATI: *iqtibos va sharhlar*

“27 ноябрда Қўқонда Туркистон мухторияти умумий мусулмон съездида эълон қилинди. Муборак ва хайрли бўлсун! Камина ҳам мажлисда бўлушдан ифтихор этаман. Яшасун Туркистон мухторияти!”

Махмудхўжа БЕҲБУДИЙ

Юз йил муқаддам тарихимиздаги шонли воқеалардан бири содир бўлди – Туркистон мухторияти эълон қилинди (1917 йил 27 ноябрь). Аслида, бу – онгларда, қалбларда нишонланажак улғу бир кундир. Шу кун эллик йиллик чор истибдодидан сўнг қисман бўлса-да, мустақиллик мутараққий усулда, яъни сиёсий йўл билан қўлга киритилди. Бу, шубҳасиз, ўша даврнинг энг илғор шахслари, жадид боболаримиз саъй-ҳаракатларининг натижаси эди. Гарчи янги туғилган мухторият орадан тўрт ой ўтиб “бешигидаёқ бўғилган” бўлса-да, у тарихимизда шонли воқеа ўлароқ яшаб қолади. Биз қаттиқ жазоланган эсак-да, халқ, миллат сифатида ўзлугимизни кўрсата билган, сиёсий иродамизни намоён эта олган эдик.

Туркистон мухторияти бугун, орадан бир аср ўтиб, қандай аҳамиятга эга?

Мухтор давлат қурган ота-боболар миллатнинг юзини ёруғ қилган, унинг истиқлолга ҳаққи борлигини қон тўкиб исботлаган эди. Бунинг эҳтиромини ҳеч бўлмаса хотирлаш билан ўрнига қўймоғимиз авлод сифатидаги бурчимиз эмасми?! Тарих эса ундан сабоқ чиқариш учун ёдга олинади.

Биз манбаларни жонлантиришга, уларни тилга киритишга ҳаракат қилдик, токи тарихий манзара турли нуқтаи назарлардан тўлиқроқ намоён бўлсин. Эҳтирослар эмас, фактлар гапирсин.

ТАЪРИФ

Абдурауф Фитрат Мухториятга лўнда ва гўзал таъриф берган.

ФИТРАТ, олим, адиб:

“Туркистон туркининг қонини қай-натғучи, имонини юксалтғучи бир қувват бор эса, ёлғуз шу сўзда бордир: Туркистон мухторияти. Элли(к) йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурулди, номусимиз ғасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди. Тўзимли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруққа бўйинсундик, бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғуз бир фикрни бермадик, яшрунтурдик, эмгақларимизга ўраб сақладик: Туркистон мухторияти! ...27 ноябрнинг миллий лайлатулқадримиз бўлган ярим кечасинда Туркистон мухторияти эълон қилинди” (Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 3-жилд. Тошкент, “Маънавият”, 2003. 198-199-бетлар).

“Миллий лайлатулқадр” – ҳам шаклан (ойнинг 27 чига ўтар кечаси), ҳам мазмунан (қадрли, муҳим, муқаддас тун) жуда мос таъриф. Туркистон бундай ёруғ тунни ўша айёмгача камдан-кам бошдан кечирган эди.

ШАРОИТ

Мустақиллик, эрк орзуси туркистонликларни мустамлаканинг илк йиллариданоқ тарк этмади. Асосан ҳунарманд, деҳқон, оддий халқ вакиллари уюштирган ва буржуазия қўллаб-қувватламаган турли кўзғолону исёнлар ёруғ натижа бермади, аксинча, босим ва зулмининг баттар кучайишига сабаб бўлди. Чунки улар дарднинг сабаби (жаҳолат, илмсизлик) билан эмас, асорати (қашшоқлик, зулм) билан курашган эди. Тарих сахнасига жадидларнинг чиқиши аҳволни тубдан ўзгартирди:

Боймирза ҲАЙИТ, тарихчи:

“Жадидчилик ҳаракати чор Русияси ва Бухоро амирлиги ҳукуматининг контрроли ва душманлик сиёсати остида давом эттирилган бир фаолият жабҳаси эди. Чор Русияси жадидчиликдан қўрқаётган эди, чунки жадидчилик ёшларни миллий тарбия йўли билан Рус ҳукуматига қарши сафарбар этиш нуқтасига кетаётган эди. Бухорода ва умуман Туркистонда мутаассиб диндорлар ҳам жадидчиликни исломга душман бир ҳаракат шаклида кўраётган эдилар. Бухоро амири ва унинг ҳукумати жадидчиликнинг ашаддий душмани ролини ўйнади. Бухоро амирлигида жадидчилик кўрқуви буюк эди. Қаердаки бир жадидчини кўрсалар ва унинг фаолиятини сезсалар, ўша ерда уни ўлдирардилар. Шунга қарамай, Бухоро амирлигидаги жадидчилик фаолияти ҳам шиддат билан давом этган эди” (Боймирза Ҳайит. Туркистонда жадидчилик ва унинг тугатилиши. <http://kh-davron.uz/kutubxona/jadidlar-kutubxona/boymirza-hayit-turkistonda-jadidchilik-va-uning-tugatilishi.html>).

Мухториятни ғоявий-сиёсий, руҳий-маънавий жиҳатдан айнан жадидлар тайёрлади. Уларни ҳақли равишда мухторият оталари дейиш мумкин. Аввал-бошда маърифий-маданий ислохотчилар жамоаси сифатида юзага келган жадидчилик тез орадаёқ халқни ортидан эргаштириб, йирик ғоявий-сиёсий ҳаракатга айланди.

Шухрат БАРЛОС, тарихчи:

“Улар (жадидлар – Ш.Т.) маҳаллий аҳолининг турли ижтимоий қатламларини ўз ортидан эргаштира билди, уларнинг онгида тараққиёт йўлида бирқамлик ва Туркистон аҳлига зиё тарқатиш ҳаққи яқдиллик ғояларини уйғота олди. Бу эса жадидчилик етук ғоявий-сиёсий ҳаракат экани, яъни у зиёкорлик ҳаракатидан ғоявий-сиёсий платформага айланганидан далолат беради. Эндиги асосий ҳаракатлар ва

эътибор сиёсий ўйл билан янги жамиятни шакллантиришга қаратилган эди. Зеро, илгари гап асосан маърифат ҳақида кетган бўлса, эндиликда жадидчилик сифат жиҳатидан юқори-роқ босқичга кўтарилиб, Туркистоннинг омма қўллаб-қувватлаган сиёсий кучига айланди” (Шухрат Барлос. Туркистонда нима бўлган эди? <http://ufq.uz/2017/12/11/792/>).

1917 йилги Россиядаги Февраль инқилоби жуда қулай ва тарихан муҳим бир шароитни юзага келтирди.

ФИТРАТ:

“Инқилоб бўлди. Русиянинг “қўшма халқ жумҳурияси” усули билан идора этилури жарланди. Шул эълон узра ясалган Украина, татар ва бошқа миллатлар мухториятлари тасдиқ этилди. Қўнуқ Туркистонники эди” (Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 3-жилд. Тошкент, “Маънавият”, 2003. 199-бет).

Саидакбар АЪЗАМХЎЖАЕВ, тарихчи:

“3 мартда эълон қилинган баённома ва 6 мартда эълон қилинган “Россия фуқароларига мурожаатнома”да Муваққат ҳукумат марказий ҳокимият органи сифатида демократик ўзгаришларнинг диққатни тортувчи дастурини баён этди. У сиёсий эркинликлар – сўз, матбуот, уюшмалар ташкил қилиш, йиғилишлар ўтказиш эркинлигини киритиш, халққа ўз сиёсий иродасини ифодалаш ҳуқуқини бериш, барча табақавий, диний ва миллий чеклашларни ман этиш, бошқариш шакли ва мамлакат Конституциясини қабул қилиш лозим бўлган Таъсис Мажлисини умумий, тенг, тўғридан-тўғри ва яширин овоз бериш асосларида чақиришга дарҳол тайёргарлик кўриш, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларига умумий, тенг, тўғридан-тўғри ва яширин

овоз бериш асосида сайловлар ўтказиш, полицияни халқ милициясига алмаштириш; тўлиқ сиёсий амнистия (умумий афв этиш) ҳақида тантанали равишда баён этди” (Саидакбар Аъзамхўжаев. Туркистон мухторияти. Тошкент, “Маънавият”, 2000. 30-бет).

Февраль инқилобидан кейинги демократик ўзгаришлар натижасида Россия мустамлакаси бўлган ўлкалар, жумладан, Туркистон ҳам ўз давлат қурилиши ҳақида қайғура бошлаган эди. Туркистоннинг келажак усули идораси қандай бўлади? Унга мустақиллик, ҳеч бўлмаса, мухторият ҳуқуқи бериладими? Бунини туркистонликлар қандай қабул қилади? Шу каби масалалар ўлка зиёлилари олдида кўндаланг турар эди.

Баҳс авж олди. Мухторият борасида ўзбек зиёлилари яқдил эмас эди. Бу масала кун тартибига қўйилиши билан миллатнинг оидинлари иккига бўлиниб кетди. Бир томон “Туркистонга мухторият керак, бу унинг қонуний ҳуқуқи!” деб бонг урса, иккинчи томон “Мухториятни сақлаб қола олмаймиз, ҳали бунга лойиқ эмасмиз!” деган хитоблар билан чиқди. Биринчи гуруҳнинг бошида Маҳмудхўжа Беҳбудий, Фитрат, Мунавварқорилар турса, иккинчи гуруҳ Мирмуҳсин Шермухамедов, Кабир Бакир¹ каби зиёлилардан иборат эди. Туркистон мусулмонларининг 1917 йил 18 апрелдаги қурултойида ушбу масала юзасидан Беҳбудий ва Кабир Бакир ўртасида даҳанаки жанжал чиқади.

Мунавварқори АБДУРАШИДХОНОВ, сиёсий арбоб, педагог:

“Бу мажлисимиз рус ватандошларимиз қошинда имтиҳон мажлисидир. Ўзимиз федерация тилармиз экан, шуни идора қилувга ёраб-ёрамовимизни кўрсатадиган кундир. Ўзимизнинг истеъдодли ва қобилиятли бир миллат эканимизни кўрсатайлик!”

– деб икковини тартибга чақиргач, Беҳбудий мажлисни ташлаб чиқиб кетади ва кейинги кунлари ҳам Қурултойда кўринмайди.²

¹ Кабир Бакир (1885–1944) – бошқир драматурги, танқидчиси, Учинчи Россия Думасининг мусулмонлар фракцияси котиби. Бирмунча вақт Оренбургда “Вақт” газетасида ишлаган, 1917 йил Тошкентда “Улуғ Туркистон” газетасини ташкил қилган.

² Аҳдулло Хайрулло ўғли. Туркистонда биринчи қурултой. “Шўро” журнали, 1917 йил, 14-сон. 323-324-бетлар.

Мухторият баҳслари нафақат қурултойларда, балки сиёсий саҳнанинг парда ортида ҳам қизгин давом этди. Ўзини ҳар қанча демократ кўрсатмасин, Муваққат ҳукумат Туркистоннинг мухторият мақомини олишидан қўрқар эди.

Мустафо Чўқай, Туркистон мухторияти раиси:

“1917 йили апрель ойининг бошида Петербургни тарк этмасдан олдин мен ўша замон Бутунрусия ҳажмида муҳим роль ўйнаган Петербург Ишчи ва солдатлар шўроси бошлиғи Николай Чехадзенинг ёнига бордим... Табиийки, суҳбатимиз Туркистон тўғрисида бўлди.

Чехадзенинг бизнинг бошланғич ишимиз ҳақидаги сўроғига мен “Биз Туркистон учун мухторият истаймиз. Шу боис ҳам бизнинг фаолиятимиз ана шу мухториятга тайёргарлик йўлида боради”, деб жавоб қайтардим. Чехадзе менинг бу жавобимдан чўчиб кетгандек бўлиб, “Олло ишқига, ўртоқ Чўқай ўғли, мамлакатда – юртдошларингиз орасида мухторият ҳақида сўзламанг. Биринчидан, ҳозир бу тўғрида сўзлаш эрта. Иккинчидан, сизнинг Туркистон каби бир мамлакатда мухторият дарҳол истиқлол ва айрилиш томон отилган одим бўлади”, деди.

Мен унга дарҳол мухторият эълон этиш ёки мухториятли идора берилишини талаб этиб чиқмаганимизни, таъсис мажлиси тўпланишини кутаётганимизни, келажакда ёлғиз мамлакат ва халқимизни бу мухториятга ҳозирламоқ ишлари билан машғуллигимизни аниқладим. Уни чўчитган айрилиш масаласи ҳақида эса “Рус инқилоби демократияси ўнларча йилдан буён эълон этиб келаётган миллатларнинг ҳуррияти ҳақидаги ширга содиқ қолсалар, айрилиш кўрқинчига ўрин бўлмаслиги”ни аниқладим.

Чехадзе менинг изоҳимдан қониқмади, бизнинг мухторият масаласини очмаслигимиз хусусида билдириб, Россия инқилоби демократиясининг Русиядаги бутун халқларга... миллий хусусиятларини ҳам таъмин этиш моҳияти билан кенг ҳуррият беришини, Туркистон каби деярли рус таъсири бўлмаган, халқи бутунлай бошқача урф-одат, қон ва динда бўлган бир ерда мухториятнинг тезгина айрилишга айланиб кетишини, инқилобчи ва демократик Русиядан ташқарида халқимиз вазиятининг яхши бўлмаслигини аниқлади” (Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари. Тошкент, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1992. 44-45-бетлар).

Истилочи барибир истилочилигича қолаверади. Чор ҳукумати ҳам, Февраль инқилобидан кейин тузилган Муваққат ҳукумат ҳам, кейинчалик большевиклар ҳам Туркистоннинг қисман бўлса-да эркин нафас олишини истамас эди.

СИЁСИЙ ПЛАТФОРМА

Жадидлар сиёсий йўл билан ҳукуматни қўлга киритиш ва дунёвий-демократик давлат тузиш ишларини бошлаган эканлар, улар Туркистоннинг сиёсий бошқарув шаклини қандай тасаввур қилганлар? Россиядан қай масалаларда мухтор, яъни эркин бўлишни кўзлаганлар?

Адиб ХОЛИД, тарихчи:

“Сентябрнинг бошида бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг II қурултойида “Шўрои Испомия” ўлка сиёсий келажак борасида ўз режаларини тақдим этди. Бунга кўра, Туркистонда ташқи алоқа, муҳофаа, почта ва телеграф, адлия ишларидан бошқа барчасига масъул Дума ташкил этилиши керак эди; Россиянинг барча фуқаролари дини, миллати ва синфидан қатъи назар, тенг бўлишлари, виждон, эътиқод ва йиғилиш эркинли-

ги кафолатланиши кўзда тутилган эди (Adeeb Khalid. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Cornell University Press, 2015).

Мухториятчилар вазиятни тўғри баҳолаб, буткул мустақиллик учун курашиш имконсиз экани, аммо қисман бўлса-да эркинликка эришиш учун курашда катта маъно борлигини англаганлар. Ўлка мусулмонларининг фавқуллодда IV қурултойида Туркистон ўлкасининг сиёсий қурилмаси шакллантирилди, истиқболлари белгиланди. Туркистон қандай идора усулини танлайди ва Россия давлати таркибида қандай ҳуқуқларга эга бўлади деган муҳим сиёсий масалалар ҳал қилинди.

И. САИДОВ, тарихчи:

“Мустақил миллий давлат қурилиши концепциясининг умумий ифодаси 27 ноябрда қабул қилинган резолюцияда акс этди. Унда таъкидланишича, “Ўлка мусулмонларининг фавқуллодда IV қурултойи Туркистонда яшаб турган элатларнинг Улуғ Россия инқилоби эълон қилган асосларда ўз тақдирини ўзи белгилашга бўлган истак-иродасини ифодалаб, Туркистонни Россия федератив демократик республикасига бирлашган ҳудудий мухторият деб эълон қилади ва мухторият шаклини белгилашни энг яқин муддатда чақирилиши керак бўлган Туркистон таъсис мажлисига ҳавола этади ҳамда тантанали суратда шунини маълум қиладики, Туркистонда яшаб турган майда миллатларнинг ҳуқуқлари ҳар қандай йўллар билан ҳимоя этилади”. Қурултойда Россия билан алоқаларни узиш масаласи кун тартибига қўйилмаган. Гап ягона иқтисодий майдонда, бир давлат таркибида мухтор эркинликлар ҳақида борган. Миллий озодлик масаласининг нақадар мураккаблигини тушунган Туркистон миллий демократлари Россиядаги демократик кучлар ёр-

дамида иқтисодий жиҳатдан ривожланган дунёвий-демократик давлат қурилиши кўзлаган эдилар” (И.Саидов. Создание Туркистон мухторияти – практический шаг к образованию национально-демократической государственности. <http://greylib.align.ru/503/turkestanskaya-avtonomiya-sozdanie-i-razgrom-sbornik-statej.html>).

Орадан кўп ўтмай, Миллий мажлис қабул қилган бир неча қонун эълон қилинди, мамлакат конституциясини ишлаб чиқиш учун эса етук ҳуқуқшунослар жалб этилди. “Эл байроғи”, “Бирлик туғи”, “Озод Туркистон” каби газеталар чиқа бошлади. Мухторият ўз сиёсий мақсадлари сари дадил одимлади. Бироқ большевиклар...

БОЛЬШЕВИКЛАР ВА МУХТОРИЯТ

1917 йилги Октябрь тўнтаришидан кейин ҳокимиятга большевиклар келди. Улар ҳам аввалгига демократ эдилар.

Йўлчи ҚОСИМОВ, тарихчи:

“РСФСР Миллатлар иши халқ комиссари И. Сталин ва Халқ Комиссарлари Советининг раиси В. Ленин имзоси билан иккита тарихий ҳужжат эълон қилинди: “Россия халқлари ҳуқуқлари Декларацияси” (1917 йил 15 ноябрь) ҳамда “Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига Мурожаатнома” (1917 йил 3 декабрь). Ана шу Мурожаатномада, жумладан, бундай дейилган эди: “Сизнинг дин ва урф-одатларингиз, Сизнинг миллий ва маданий муассасаларингиз бундан буён эркин ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий турмушингизни эркинлик билан ва баҳзур тузаверингиз. Шундай қилишга ҳақлисиз. Билингизки, Сизнинг ҳуқуқингиз ҳам инқилоб ва унинг органлари бўлган Ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари Советларининг бутун қудрати билан ҳимоя қилинади... Ўз мамлакатингизга ўзингиз ҳўжайин бўлмогингиз керак.

Ўз турмушингизни кўнгилдагидек ва ўз хоҳишингизга мувофиқ қилиб ўзингиз тузмоғингиз лозим. Сиз шундай қилишга ҳақлидирсиз. Чунки Сизнинг тақдирингиз ўз қўлингизда..." (В. Ленин. Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида. Тошкент, "Ўздавнашр", 1957. 71-72-бетлар). Декларацияда эса бундай дейилган эди: "Халқ Комиссарлари Совети қарор қилади... 2. Россия халқларига ўз тақдирини ўзи эркин белгилаш ва ҳатто ажралиб чиқиш ва мустақил давлат тузиш ҳуқуқини бериш. 3. Ҳамма ва ҳар қандай миллий имтиёз ва чеклашларни ва миллий-маданий имтиёз ва чеклашларни бекор қилиш" (ўша китоб, 68-бет)". (Йўлчи Қосимов. Бешигида бўғилган мухторият. <http://kh-davron.uz/yangiliklar/tarixiy-sana/yolchi-qosimov-beshigida-bogilgan-muxtoriyat.html>.)

Большевиклар ҳужжатларда Муваққат ҳукуматдан-да бағрикенг кўринса-да, амалда тамоман акси бўлиб чиқди.

Бегали ҚОСИМОВ, адабиётшунос:

"Маҳаллий зиёлилар мустақил Туркистон ҳукуматини тузиш учун курашни кучайтирдилар. Ўлка мусулмонларининг 1917 йил 4(16) апрель I қурултойи мухторият шиорини илгари сурди. Шу йил 18(30) сентябрь Ўлка ишчи ва солдат депутатларининг 2-съезди Туркистонни Советлар қўлига топширишни талаб қилиб чиқди. Советлар большевиклашиб борди ва ноябрда ҳокимият Советлар қўлига ўтди. Ф. Колесов бошчилигидаги қизил рус ҳукумати давлат тепасига келди" (Бегали Қосимов. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент, "Маънавият", 2004).

Демак, большевиклар ҳокимиятни биров билан бўлишишни истамаган, Россия халқлари ҳуқуқлари Декларацияси эса кўзбўямачиликдан бошқа нарсасиз эди. Бундан Туркистон умуммусулмонларининг ўша 26

ноябрь кунги тарихий қурултойидаги советлар вакилларининг хатти-ҳаракатлари яққол кўрсатди.

Йўлчи ҚОСИМОВ:

"Қурултойда миллионларнинг манфаатини ифода этувчи вакиллар мухторият масаласида яққил (эдилар). Бироқ Тошкент қизил ҳукуматининг вакили, большевик П. Полторацкий нутқ сўзлаб, Мухториятга қарши бемаъни гапларни айтди. Ана шундан кейин қурултой қуйидаги қарорни қабул қилди: "1. Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Кенгаши барча аҳоли, айниқса, мусулмонлар хоҳиш-истакларининг ифодачиси эмас. 2. Туркистон ўлкаси халқларининг иродаси съездда Мухторият эълон қилинганда ифодаланган. 3. Туркистонда ягона ҳукумат органи – умумий мусулмонлар қурултойи ва уни тўлдирган Мусулмон мухторияти ҳокимият Халқ Кенгашига (парламенти) топширилсин, деб истак билдирди. Чунки, ушбу қурултой мухтор Туркистондаги барча демократик қатламлардан ташкил топиб, бутун пролетариат ўй-фикрларининг ифодачиси-дир". Шундан кейин П. Полторацкий бошчилигидаги большевик вакиллар ва унинг тарафдорлари қурултой залини ташлаб чиқиб кетдилар..." (Йўлчи Қосимов. Бешигида бўғилган мухторият).

Тошкент шаҳар Думасининг охириги йиғилишида депутат Ибнямин Ёнбоев сўз олиб бундай деган: "Ҳозирги ҳокимиятнинг (гап Колесов раҳбарлик қилаётган қизил ҳукумат устида бораётир) тан олинган демократлиги дарғумон. Ушбу ҳокимият мусулмонлар номидан гапириши қип-қизил ёлғон... Мазкур ҳокимиятнинг асл кучи тўп ва пулемётлардир. Лекин биз, мусулмонлар, бу кучдан қўрқмаймиз. Бизда ўзга куч мавжуд-дирки, бу куч руҳимиздир. Тарих ушбу сохта ҳокимиятнинг амалини қоралайдиган вақт

албатта келажак!" ("Туркестанский вестник", 1917 йил 9 декабрь).

Шундан кейин большевикларнинг Мухториятга душманлиги очиқ тус олди. Мухторият эълон қилинган, ўлканинг турли ҳудудларида уни қўллаб намоишлар ўтказилди.

"1917 йил декабрь ойида бутун Туркистон ўлкаси бўйлаб сиёсий кампания авж олди. Ҳамма жойлардаги йиғилишларда Мухторият Муваққат ҳукуматини ҳимоя қилишга қаратилган қарорлар қабул қилинди. Чунончи, 1917 йил 6 декабрь куни Тошкентнинг Эскишаҳар қисмидаги Бекларбёги мадрасасида митинг бўлди. Митингда сўзга чиққанлар – М. Абдурашидхонов, муфтий Мулла Одил, Шерали Лапин, Саид Ғанихон, Пирмуҳаммад Аълам ва бошқалар (ҳаммаси бўлиб ўн беш киши) большевиклар йўлини қораладилар ва Мухторият ҳукуматини ҳимоя қилишга чақирдилар. Митинг қатнашчилари 13 декабрь куни, яъни Пайғамбар Муҳаммад алайҳиссалом туғилган кунлари намоиш қилишга қарор қилдилар. Намойиш арафасида Тошкентдаги Мухториятни қўллаб-қувватловчи овруполик кишилар группаси Қўқонга – Мухторият ҳукумати номига телеграмма юбориб, унда мухториятчиларни ҳимоя қилиш учун намоишда қатнашиш истакларини билдирганлар" ("Улуғ Туркистон", 1917 йил 14 декабрь).

Патагига қурт тушган большевиклар эса дарҳол қуролга ёпишди.

"Бўлажак воқеалардан хабардор бўлган Шўролар ҳокимияти намоишга йўл қўймаслик учун ҳаракат қилди. Шўроларнинг шаҳар кенгаши бу чиқишни "мусулмонлар оммасининг фитначи аксилнқилобий ҳаракати" деб ҳисоблаб, 13 декабрга белгиланган ушбу намоишнинг йўлини тўсиш учун ҳарбий қисмларни ишга солди. Тошкент ўрдасидаги ҳарбий қисмлар

Янгишаҳар билан Эскишаҳарга ўтатилган асосий йўлларни тўсиб қўйди. Шунга қарамасдан, ҳаракат давом этди. Айниқса, Янгишаҳарда оломоннинг тўпланиши мутлақо тақиқланган эди. Турли кўчалардан бўлса-да, йўл топиб айланиб келган мусулмонлар Шайх Хованд Тоҳур масжиди томон юриб келиб йиғилди. Соат ўн иккиларга борганда кўп минг кишилик намоишчилар тўпланди. Йиғилганлар орасида Халқ Комиссарлари Советининг аъзолари, ҳукмрон партия (большевиклар) раҳбарлари ва бошқа сиёсий ҳаракат ва ташкилотларнинг раҳбарлари ҳам бор эди. Туркистонга Мухторият берилишини талаб қилувчи шиорлар ёзилган транспарантлар кўтарган гуруҳ асосан овруполикларни ташкил этган уч мингга яқин намоишчи Эскишаҳарга қараб юрди. Шу вақтда ҳарбийлар билан тўқнашув содир бўлган. Тўқнашув натижасида эскишаҳарлик 16 киши ҳалок бўлган. Бўлиб ўтган воқеа хусусида марказга – Петроградга хабар берилган. Тошкент Ишчи ва аскар депутатлар Совети 13 декабрда Тошкентда ҳарбий ҳолат эълон қилди" ("Туркестанские ведомости", 1917 йил 15 декабрь).

Мухторият йўлида тўкилган илк қон – шу! Афсуски, бу ҳали бошланиши эди. Бор-йўғи 81 кун яшаган ушбу мустақил давлатни большевиклар шафқатсизларча қонга ботирди.

Большевикларнинг иккиюзламачи сиёсатини англаган зиёли, жадид Ғоzi Юнус бундай ёзади:

"Россиянинг буюк инқилоби соясида вужудга чиқмиш ҳурриятдан тўрт кўз ила кутдигимиз умидлар бутун бўйига чиқди. Ҳурриятнинг энг яхши шиорларидан бўлган ҳуррияти калом, ҳуррияти матбуот большевиклар ҳукумати тарафидан шундоғ доирага келдики, Николай Романов замонасидан-да бадтар бўлди. Муста-

бид аталган Николай ҳам матбуот оламин бу даражада исканжага олган эмас эди..." (Мулло Ғозий. Хурриятми ёки истибдод. "Ишчилар дунёси", 1918 йил 1 февраль).

РАҲНАМОЛАР

Тарих гилдирагини шахслар айлантиради, деган гап бор. Мухторият бешигини тебратган раҳнаомалар ва фаол курашчиларнинг тарихни яратишдаги роли ҳам алоҳида эътиборга сазовор.

Устоз Бегали Қосимов Мухториятнинг ғоявий етакчилари сифатида жадидларни кўрар экан, Маҳмудхўжа Бехбудийни "Туркистон мухториятининг отаси" деб атайди.

Бегали ҚОСИМОВ:

"Ватан тақдири кун тартибига қўйилган 1917 йилнинг 16-23 апрелида Бехбудий Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг 150 вакили иштирок этган қурултойида ҳаяжонли нутқ сўзлади. Миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифоқ бўлишга чақирди. Худди шу ихтилофимиз сабабли "мустамлакат қоидаси ила бизни идора этурлар", деб очик айтди.

Шу йилнинг 26 ноябрида Қўқонда ўлка мусулмонларининг IV Ғаёқулда қурултойи иш бошлади. 27 ноябрда ўтар кечаси "Туркистон мухторияти" эълон қилинди. Бу мустамлакадан мустақиллик томон қўйилган жиддий ва жасоратли қадам эди. Унинг маънавий отаси, шубҳасиз, Бехбудий эди" (Бегали Қосимов. Маҳмудхўжа Бехбудий. <http://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/mahmudhujabehbudiy-1875-1919/>).

Манбаларда Мунавварқори, Фитрат, Чўлпон, Ашурали Зоҳирӣ, Аҳмад Заки Валидий Тўғон, Мустафо Чўқай, Убайдулло Хўжаев каби маърифатпарвар зотлар Мухторият

ғоясини рўёбга чиқариш йўлида курашгани қайд этилади. Мухторият тузилгач эса, улар ҳукумат ва Миллий мажлис (парламент) сифидан ўрин олдилар.

"Туркистон Мухторияти миллат мажлисига 54 киши сайланди...

Сайланганларнинг 36 нафари мусулмон ва 18 нафари ғайримусулмонлардан (овруполиклар умумий аҳолининг 7 фоизини ташкил этган) сайланган. Булар орасида мусулмонлардан М. Бехбудий (Бухоро), У. Хўжаев, Носирхон тўра, Абдуқодирбек Қўшбеғиев, И. Шоаҳмедов, Ҳ. Юрғули-Оғаев, А. Маҳмудов, Ашурхўжа, Д. Қорабеков, А. Ўразоев, М. Мирзааҳмедов (Фаргона), Муҳаммад Тинишбоев, И. Давлетшин (Еттисув), Ўроз Сардор (Туркменистон), Мустафо Чўқоев (Қозоғистон), Ш. Лапин, С. Бойсаидов, Т. Норбўтабеков, С. Миржалилов, И. Губайдуллин, К. Ҳожинов, С. Шарифхўжаев (Сирдарё), А. Абдусалимов, С. Герцфельд, А. Дербисолин, М. Оқчурин, Мансуров (Самарқанд), Л. Ширинский, Ф. Мусабоев, О. Шокирхонтўраев, К. Раҳмонбердиев, А. Умаров, С. Юсупов (Каспий бўйидан) ва бошқалар..." ("Туркестанский вестник", 1917 йил 6 декабрь).

Чўлпон Мухториятнинг "Озод турк байрами" номли мадҳиясини ёзди. Юракларни жунбушга келтириб, миллат ғурурини уйғутувчи мадҳияда бундай сатрлар бор:

*Туркистонлик – шонимиз, турунлик – унвонимиз,
Ватан – бизнинг жонимиз, фидо ўлсун қонимиз!
Бизлар темир жонлимиз!
Шавкатлимиз, шонлимиз!
Номусли, виждонлимиз!
Қайнаган турк қонлимиз!*

Раҳнаомалар ички (ўзаро низолар, "федерациями ё Россия билан яхлитлик" дилеммаси устида кетган шиддатли баҳслар) ва ташқи (большевиклар, қадимчилар) ихтилофларга қарамай, ўз ғояларини рўёбга чиқаришга муваффақ бўлдилар.

ЖАДИД – ҚАДИМ ЗИДДИЯТИ

Кўпчилик “жадид – қадим” зиддиятида баҳс дин ва дунёвийлик ўртасида кетган деб ҳисоблайди. Аммо тарихчи олим Адиб Холид баҳс-мунозара исломий ва секуляр сиёсий дунёқарашлар ўртасида эмас, Ислонинг фарқли талқинлари ўртасида кечган, деб таъкидлайди.

Қадимчилар орасида ҳам жадидларга хайрихоҳ қатлам бўлган. Лекин, барибир, анъанавийлик тарафдорлари кўпчилик эди ва Мухторият мағлуб бўлишида уларнинг роли катта бўлди. Улар мутлақ ҳокимиятни истадилар, ислохотлар эҳтиёжини ҳис этмадилар.

Адиб ХОЛИД:

“Эркинлик, уларнинг тасаввурида, уламолар томонидан талқин этилган Ислон шариятини рус қонунчилиги чекловисиз тўлиқ татбиқ этиш имконияти эди. Наманганда асосан уламо-лардан иборат маҳаллий қўмита янги усул мактабларини беркитиб, намоз ўқимаганларни ҳибсга олиб, уларни дарралашни бошлаб юборди. “Пайғамбарлар вориси” ва шарият билимдони сифатида айнан уламолар жамият-ни нажотга бошловчи етакчилар, деб ҳисобланар эди” (Adeeb Khalid. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Cornell University Press, 2015).

Жадидлар матбуотда қадимчиларга қарши ғоявий кураш олиб борди. Улар қадимчиларни ҳатто рус босқинчиларига тенглаштирган ўринлар ҳам бўлди:

“5 январда масжиди жомеъдаги митингда “Уламо” тарафидан Хўқанддаги мухториятни танқид қилиб, ниҳоясинда бу ҳукуматнинг ҳеч фойдаси йўқ, танимаймиз, деган қарор чиқарилди. Муваққат ҳукуматимиз аъзолари миллат, ватанга хизмати билан танилган уламо ва ҳам зиёли синфларимиздан ташкил қилинган эрди. Баъзи домлапаримизга ўхшаб ислон душма-

ни ўлон Остроумов бирлан ошлашган эмас эрди. Нима учун шундай асоссиз қарор чиқардилар?” (Каримкули. “Уламо” жамиятига саволлар. “Ишчилар дунёси”, 1918 йил 17 январь).

Туркистонлик бир зиёлининг ушбу таънаомуз саволи дин аҳлининг сиёсатга аралашуви оқибатида юзага келган муаммоларни яққол ифода этади. Қадимчилар Мухториятни тан олмаганлари устига, оммавий йиғинларда янги давлатни қоралаб, халқни унга бўйсунмасликка тарғиб этганлар. Жадидлар билан кескин зиддиятга борган уламолар даҳрий большевиклар ва шўро ҳукуматидан келажак офатларни кўра билмаганлар. Вазиятга тўғри баҳо беришлари-га эса жадидлар билан рақобат туйғуси монелик қилган.

Жадид – қадим можароси Мухторият илдизига болта урган энг катта сабаблардан эди. Бирлашиш ўрнига “Шўрои Ислон” ва “Шўрои уламо” дея бир-бирига деярли маънодош икки ном остида ажралиб кетиш, таассуфки, ёш давлатни ичдан емирди.

МИЛЛИЙ МАСАЛА

XX аср бошларида Туркистон ранг-баранг этник таркибга эга диёр эди. Дунёвийлик ва демократия тамойилларига асосланиб тузилган давлатда ҳар бир миллатнинг ўз овози ва ўрни бор эди. Бироқ шўро тарихчилари Мухториятни “буржуа миллатчилари давлати” деб таърифлади:

“1917 йил ноябрининг сўнгида ўзбек, қозоқ, қирғиз ва тожик буржуа миллатчилари Қўқон шаҳрида “умум-ислом” ўлка қурултойини чақирдилар. Унда, асосан, савдогар, заводчик, помешчик, бой, руҳонийлар, оқ гвардиячи офицерлар иштирок этди. Буржуа миллатчилари Туркистонни мухторият дея эълон қилиб, “Қўқон мухторияти” деб танилган миллатчи Муваққат ҳукуматни туздилар...” (История СССР. Москва, “Наука”, Т. 7. 1967. Стр. 227).

Шўро тарихчилиги Мухториятни “буржуа миллатчиларининг аксилинқилобий тузилмаси” деб баҳолади. Лекин манбаларни ўрганиш асносида бунинг тамомила акси намён бўлади.

Ҳамид ИСМОИЛ, адиб, журналист:

“Авваламбор, ўзбек, қozoқ, қирғиз, тожик халқларининг ҳамда рус зобитларининг вакиллари муштарак маслак йўлида бир жойга йиғилишса-ю, улар миллатчига чиқарилсалар, “интернационал” сўзининг туб моҳияти қерда қолади? Иккинчидан, уларни буржуа (яъни шаҳар) миллатчилари деб аташ, 1917 йил нари турсин, 1990 йилда ҳам ўлканинг аксарияти қишлоқ-овулларда яшаётган бир пайтда нимани англатади? Учунчидан, “асосан” сўзининг маъни – маъноси нимада? Нима учун бу ўринда у салбий маънода – “оми халқ бир ёқда қолиб” деган мазмунда қўлланиляпти? Тўртинчидан, қандай қилиб “Туркистон мухторияти” деб эълон этилган ҳокимият бора-бора бир шаҳар миқёсига қадар кичрайиб, “Қўқон мухторияти”га айланиб қолди? Бешинчидан, маълумки, “миллатчи Муваққат ҳукуматнинг 54 аъзосидан 32 нафари маҳаллий мусулмон халқларига мансуб бўлиб, қолган ўринлар ўлкадаги Оврупо фирқа ва ҳаракатларига берилган. Ҳолбуки, ўша пайтда умумий аҳолига нисбатан маҳаллий халқлар нуфуси 95 фоизни ташкил этган. Бундан ортиқ байналмилал илтифотни қерда кўргансиз?!” (Ҳамид Исмоил. Туркистон 1917 йилда. “Фитна санъати”. 1-китоб. Тошкент, “Фан”, 1993).

Наим КАРИМОВ, адабиётшунос:

“Мухторият ҳукуматида раис этиб дастлаб қozoқ халқининг фарзанди Муҳаммаджон Тинишбоев сайланди; кўп ўтмай, у истеъфога чиққач, унинг бошқа бир миллатдоши

Мустафо Чўқоев раис этиб белгиланди. Кимдир ўша пайтда ўзбек зиёлилари орасида Мустафо Чўқоев ёки Муҳаммаджон Тинишбоевга тенг келадиган давлат арбоби бўлмагандир, деб ўйлаши мумкин. Йўқ, ундай эмас. Мухторият ҳукуматида қozoқ миллатига мансуб кишиларнинг раис этиб сайланиши ҳам, мазкур ҳукумат таркибига турли миллат вакиллари киритилиши ҳам ўзбек миллатининг бағрикенг, байналмилал, умумбашарий қадриятлар негизида шаклланган миллат бўлганидан шаҳодат беради. Ўзбек халқи 1917 йилга қадар ҳам, ундан кейин ҳам Туркистон заминида яшаган бошқа барча миллат ва элатларни чин қалбдан ҳурмат қилиб, улар билан аҳилликда тинч-отув турмуш кечирган ва ҳозир ҳам кечирмоқда.

Умунан, жуғрофий жиҳатдан кичик бир ҳудудда, ҳатто бир мамлакатда яшаган миллат ва элатлар ўртасида нега тенглик, аҳиллик, ўзаро ҳурмат ва меҳр-муҳаббат гуллари чаман бўлиб очилмаслиги лозим?!” (Наим Каримов. Атоқли журналист ва дипломат. “Жаҳон адабиёти” журналы, 2005 йил 2-сон).

ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМ ВА ҲАРБИЙ САЛОҲИЯТ

Мустамлака ва бошбошдоқлик оқибатида ўлка иқтисоди таназзулга юз тутган эди. Шу боис Мухторият бирламчи вазифа ўлароқ иқтисодий тангликни бартараф этиши лозим эди. Адиб Холиднинг ёзишича, 1915-20 йиллар орасида Туркистонда ишлов бериладиган ер майдони икки баробарга, чорва ҳамда парранда 75 фоизга қисқариб кетган.

Ҳар қандай давлат оёқда собит туриши учун ғоянинг ўзи камлик қилади. Уни қувватловчи маблағ ва куч зарур. Бу – Туркистон мусулмонларининг IV ғавқулдда қурултоида мурасисиз баҳсларга сабаб бўлган масалалардан эди.

Элмурод ЗОКИРОВ, тарихчи:

“Қурултойда иқтисодий масалаларга ҳам катта эътибор қаратилди. Мухтор жумҳурият Англия ҳукуматидан ҳарбий ёрдам билан бирга иқтисодий кўмак олиши ҳам таъкидланди. Ўлкада ҳукм сураётган очлик шуни тақозо этар эди. Нон маҳсулотларини пахта ва жунга алмаштириш масаласида бир фикрга келинди. Шу муносабат билан “Ўлканинг Жануби-Шарқий иттифоққа қўшилиши” тўғрисида муҳим қарор қабул қилинди. Чунки ўлка Шимолий Кавказ ва Оренбургдан ғалла маҳсулотлари оларди. Айни чоғда, Туркистон ўз пахтасини уларга сотиши ҳам мумкин эди. Қолаверса, “Жануби-Шарқий иттифоқ” ҳудуди аҳолисининг катта қисми мусулмонлардан иборат эди. Аммо қурултойда баъзи ноиблар Туркистоннинг яна мустамлака бўлиб қолишидан хавотирга тушдилар. Улардан бири бу хусусда ўз фикрини шундай баён этди: “Қазаклар азалдан Самодержавиянинг суянчиги бўлиб келган. Улар халқимизни қанча азоб-уқубатларга дучор қилмади! Қазаклар доимо инқилобга қарши чиққан. Ҳозир ҳам қазаклар тепасида подшо тузумини қайта тикламоқчи бўлган Красновлар, Парауловлар, Калединлар турибди-ку! Улар Олмония билан урушни ғалабагача давом эттирмоқчи. Истанбулни забт этиб, Оё-София черковини қайта тикламоқчилар. Уларнинг ёрдам сўраб бизга мурожаат қилишига ягона сабаб – ўз мақсадлари йўлида фойдаланишдир. Биз улар билан бирлаша олмаймиз”. Мазкур масала шу қадар баҳсли ўтдики, қурултойнинг 27 ноябрь кундаги мажлисида ҳам мунозара давом этди. Ниҳоят, бўлғуси давлатнинг иқтисодий ҳолатини эътиборга олиб, Иттифоққа кириш ҳақида қарор қабул қилинди” (Элмурод Зокиров. Туркистон мухториятининг

ўрнатилиши. <http://shosh.uz/turkiston-muhtoriyatining-ornatilishi/>).

Мажлис насаби яҳудий бўлган ҳуқуқшунос Соломон Герцфильдни молия вазири (нозири) этиб сайлади.

Мухторият большевиклар қуришни истаётган социалистик иқтисодиётни Туркистонга умуман тўғри келмади деб ҳисоблар эди.

Ғози ЮНУС, журналист, драматург:

“Социалистлик ер хусусинда бизни Туркистон учун энг хўрлик экани ҳар ақли солимининг маълумидир. Чунки, Туркистон мусулмонларининг 95 фоизи ерлик, сувликдир. Энг озчиликни ташкил этган 5 фоиз ерсиз киши шпорни:

Мискин эшак айлади дум орзу,
Топмади дум, берди илқиндан

қулоқ! –

деганига ўхшаш. Бу иш мусулмонларни кўп миқдорда экин жойлари ажнабий миллатлар қўлига ўтмоғига сабаб бўлса керак. Келажак Туркистонни истиқболга буюк бир зарба бўлиб тушадир. Бинобарин, биз мусулмонларни огоҳлантирамизки, Туркистонга асло социалистлик қонунин ер хусусинда жорий қилиб бўлмайди. Бу йўлда шариятимиз, жуғрофий ҳолимиз асло масоъида этмас. Оллоҳ сақласин, биз мусулмонлар Туркистонда ер социализациясига йўл берсак, ўйламайликки, ўз еримиз, ўз кўлимизга тегадир деб, энг мунбит туфроқимизга чифта кафш (чибота) кийган жонуворлар эга бўлиб, бизларга хўжалик қила бошларлар” (Мулло Ғозий. Хурриятми ёки истибдод. “Ишчилар дунёси”, 1918 йил 1 февраль).

Афсуски, янги давлат етарлича иқтисодий ва ҳарбий кучни на ички ресурслардан (улар большевиклар қўлига ўтган), на ташқаридан олабилди. 1918 йил 19 январда Оренбургнинг большевиклар томонидан эгалланиши эса Мухториятнинг ташқи иқтисодий алоқаларини узиб қўйди.

Шониёз ДОНИЁРОВ, тарихчи:

“Мухторият ҳукумати молиявий жиҳатдан ниҳоятда оғир аҳволда эди. 1917 йилнинг декабридаёқ Қўқондаги банклар пулини П. Полторацкий шўро ҳукумати ихтиёрига олиб кетганди. Пулсиз қолган мухториятчилар 60 миллион сўмлик заём чиқардилар. Лекин бир бурда нонга зор халқ заёмларни деярли сотиб олмади...”

Ҳукумат ҳарбий кучга ҳам эга эмас эди. Қисқа муддатда жанговар қуролли инқилобчиларга тенг келадиган ҳарбий куч йиғишнинг умуман имкони йўқ эди” (Шониёз Дониёров. Мухторият қисмати. “Шарқ юлдузи” журнали, 1991 йил, 12-сон).

ФОЖИА

Қийинчиликларга қарамай, Қўқондаги ҳукумат Тошкентга бўйсунмади, унинг ҳужжатларига зид қарорлар чиқарди. Сирасини айтганда, Туркистонда қўшҳокимият юзага келди. Большевиклар, табиийки, масалани қурол билан ҳал этмоқчи бўлди. Аммо уларда ҳам ҳарбий куч етарли эмасди. Оренбургнинг эгалланиши большевиклар жонига ора кирди. Тошкентнинг Москва билан алоқалари яхшиланди ва Туркистонга йўллар очилди. Тез орада Тошкентга қурол-яроғ ва ҳарбий ёрдам етиб келди.

Саидакбар АЪЗАМХЎЖАЕВ:

“Бундан руҳланган Тошкентдаги совет ҳукумати 31 январдаги Советларнинг ўлка съездида Қўқондаги ҳукуматни тарқатиб юбориш ҳақида қарор қабул қилди. Шундан сўнг қизил гвардиячилар, австро-венгер ҳарбий асирлари ва маҳаллий арман бирлашмаларидан (дашноқлар) ташкил этилган ҳарбий қисмлар Қўқон томон йўл олди” (“Туркистон мухторияти”, 146-бет).

Мухториятчилар бундай қўшинга қарши тура оладиган қудратга эга эмасди. Пароканда ва хароб аҳволдаги вилоятлардан

ҳам кутилган ёрдам келмади. Шунга қарамай, мудофаачилар қизил армия ҳужумларини уч кунгача қайтариб турди. Бироқ ичдан чиққан душман панд берди.

Саидакбар АЪЗАМХЎЖАЕВ:

“18 февралда “Уламо” жамияти ташаббуси билан Мухториятда тўнтариш юз берди ва бунинг натижасида Мустафо Чўқай бошчилигидаги ҳукумат ағдарилди. Шундан кейин бошқарув Қўқон милицияси бошлиғи Кичик Эргашга ўтди” (ўша асар, 148-бет).

Эргаш қўрбоши Мухториятни мардонавор ғимоя қилди. Большевиклар ультиматумини қабул этмади. 1918 йилнинг 18-19 февралли Қўқон, умуман, Туркистон учун энг қора кунлар бўлди. 18 февралда шаҳар 12та замбаракдан аёвсиз ўққа тутилиб яқсон қилинди. 19 февралда пиёда қўшинлар шаҳарга кириб тинч аҳолини талади, аёлларни зўрлади, болаларни жодидан ўтказди. Қўқон ўз тарихида бундай қон дарёсини кўрмаган эди.

Шўро давлати “босмачилар” деб атаган Миллий озодлик ҳаракати айнан шу зулм нуқтасидан ибтидо олди. Буниси энди бошқа тарих.

ХУЛОСА

Туркистон мухторияти мустамлака даврида парчаланган, чўккан ўлкага янгича бошқарувни олиб кириш, уни тирилтиришни кўзлаган эди. Мухторият халқ танлаган йўл, демократик ва дунёвий давлат бунёд этиш борасидаги жиддий уриниш эди. Тарихни ортга қайтариб бўлмайди, аммо ўшанда Мухторият сақлаб қолинганди, у, орзу қилинганидек, демократик-дунёвий шаклда турганида, ҳозир ўлка тараққиётнинг бошқа босқичида бўлиши мумкин эди. Бироқ ҳар ишда бир ҳикмат бор: юртимиз тақдирига Истиқлол яна етмиш йиллардан кейин битилган экан. Уни кўрмоқ бахти эса бизга насиб этди...

Шаҳноза ТҶОРАХҲОЕВА
тайёрлади.

Иск егиз тушунча

Менинг асарларим қай тариқа дунёга келади? Одатда, жанридан қатъи назар, расм чизишга пухта тайёргарлик кўраман. Китоб ўқийман, мусиқа тинглайман, табиат бағрида сайр қиламан. Машшоқ чолғусини обдон созлагани каби мен ҳам қалбимни ижодга чандон созлайман.

Кўпинча ижодий гоёни ҳаёлимда узоқ пиштаман. Аввал тасаввуримда картина хирароқ намоён бўлади, кейин у аста-секин тиниклашади. Гоҳида эса бирор воқеа шууримни чақмоқ каби ёритиб юборадию оний лаҳзада асар туғилади.

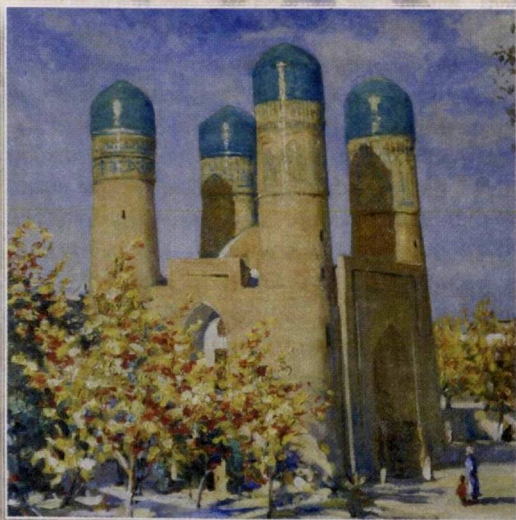
Ардоқли шоиримиз Эркин Воҳидов бир шеърда уч эгиз тушунча – моҳиру меҳру маҳорат ҳамиша ёнма-ён эканини ёзган эди. Тасвирий санъатда ҳам шундай: меҳр ва маҳоратни уйғунлаштириб, гўзалу теран асар ярата олган мусаввиргина моҳир саналади.

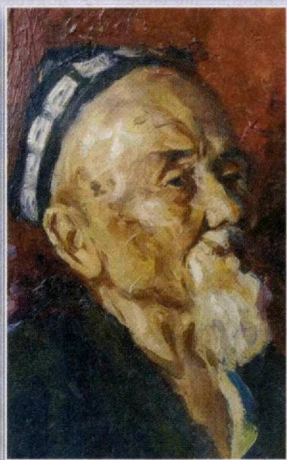
Тарих мавзуси мени оҳанрабо каби мудом ўзига тортиб келади. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг бир неча портретини чизганман. Албатта, рангасвир санъатимизда Бобур Мирзога бағишланган картиналар анчагина. Лекин, менимча, бу улуг зот сиймосини ҳали тўқис акс эттириб бера олганимиз йўқ. Қисмат шох ва шоир бобомизни турфа синовларга дучор этди, ғалабалар билан сийлади, мағлубиятлар аламини тоттирди. Тарихимизда Бобур Мирзо каби ҳаёти драматик лавҳаларга бой шахс санокли, назаримда. Жўмард бобомизнинг яна янги расмларини ишлаш орзусидаман.

Сухбатларда нега портрет жанрига кўп мурожаат қиласиз, деган саволни беришади. Рассомнинг ижодий товланиши, маҳоратини оширишида бу жанрга тенг келадигани йўқ. Шу боис ҳам ўзимни мазкур жанрда қайта-қайта синайман. Портрет мен учун ўзгалар орқали ЎЗни кашф этиш воситасидир.

Ёзувчи, шоир, олимларимиз портретларини ишлаганман. Замондошлар образини яратиш икки карра машаққатли. Бадиий бўёқни қуюқлаштириб юбориб, қаҳрамонни “бошқа одам”га айлантириб қўйиш мумкин. Айни чоқда, ташқи қиёфасини ўхшатишга зўр бериб, шунчаки нусхакаш бўлиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Сираси, сурат орқали қаҳрамонингиз сийрати, ички олами, характерини очиб бериш тақозо этилади.

Ҳар бир рассом яратган асарлари умрбоқий бўлишини орзу қилади. Беш кунлик дунёда ўзидан из қолдириш насиб этган ижодкор қанчалар бахтли!..

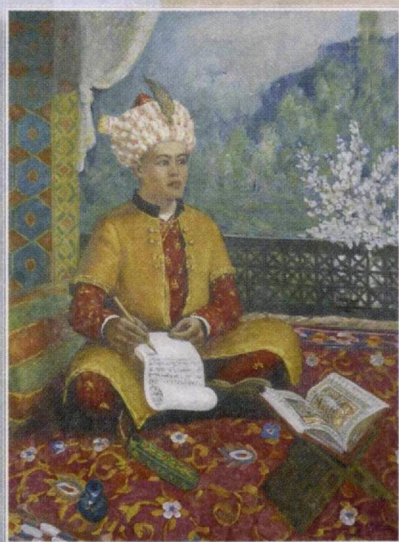

"Оқсоқол"

"Соҳил"

"Бобурнинг ёшлиғи"

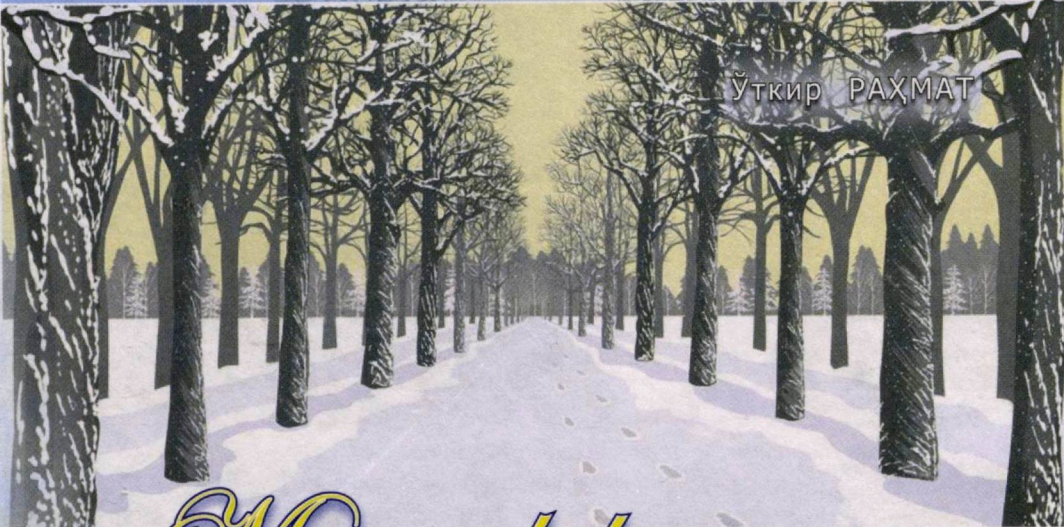
"Сардор"

"Манзара"

"Гуллар"

Мени излаб ю'лга чиқ...

Икки қиргоқ

Фироқда ўртанди, оҳ, икки қиргоқ,
Охир кўкка қараб этди илтижо:
“Ўртадан кўтарсанг дарёни шу чоқ,
Висол удумларин қилардик бажо!”

Кўк ҳам раҳм айлади икки қиргоққа,
Ўзанда қуриди сув – шу куниси.
Аммо улар ҳамон яшар фироқда:
На келар у қиргоқ ва на буниси...

Соғинч

Сутдай оқшом қўйнида
Васлинг умидида зор,
Сени интиқ кутарман
Саҳаргача мен бедор.

Йўлингга ой ёғдуси
Сочқи тангадай сочиқ.
Ахир, жуда соғиндим,
Мени излаб йўлга чиқ!

“Олтмишдан кейин шеър ёзиш, умуман, кап-катта одамнинг ўлдим-куйдим мақомида қофия қидириб ўтириши эриш туюлар экан”, деган эди бир гурунгда устоз Эркин Воҳидов алланечук нашъа билан.

Етмишга киргандан кейин-чи? Айниқса – каттакону сергалва рўзномага бош ўлароқ эртаю кеч банд бўлсангиз; бу ёқда умр юки, тириклик ғами... шеър сиғадими кўнгилга?!

Кўнгил қаримаса, завқ сўнмаса, шоирлик фасли бардавомдир.

Кўнгил яшнасин, завқлар пойдор бўлсин, Ўткир муаллим, табриклаймиз!

Истасанг ҳу фалакдан
Ойни узиб берай мен.
Юлдузлардан бўйнингга
Маржон тизиб берай мен.

Оқмоқда-ку умримиз
Бу тинимсиз сойдаин.

Кўшиқлари турфа хил,
Нола қилар найдайин...

Ғафлатда қолиб бир кун,
Излаб дема: “Қайдасиз?”
Умр ўтиб кетган сўнг,
Билсанг, бари фойдасиз!

Кузатув

Кузатгани чиқдинг – мижжанг нам,
Ҳолбуки, бу – одатий бир кун...
Ғалатисан бугун жуда ҳам,
Кўзларингда нечун бедор мунг?..

Хайрлашдик бирор сўз демай,
Фақат лабинг титради ногоҳ.
Йўлга чиққан мен – гўё кема,
Сен – бўрондан этгувчи огоҳ...

Ҳаёт

Кўмир каби қора тун
Бағрин тилмаса чироқ,
Зулмат ва нур борлигин
Билмас эдик биз мутлоқ.

Зухросини Тоҳирга
Бахш этсайди бу ҳаёт,
Билмас эдик борлигин
Қоработир деган зот.

Ёғмаса тўҳмат тоши,
Қоматини тутиб тик,

Гоҳ йиглаб, гоҳ кулган ул
Ҳақиқатни билмасдик.

Ишонч – оҳуга агар
Бермаса ҳеч ким ҳадик,
Бу дунёда хиёнат
Борлигини билмасдик.

Карвон – карвон аталмас
Ит эргашиб юрмаса.
Карвонларни билмасдик,
Итлар ҳуриб турмаса.

Лолақизгалдоқ

Тўкиламан дейсанми,
Наҳот қисмат – бераҳм.
Олов бўлиб ёнганинг
ўнгдан айланар тушга!
Сенга боққаним сари
кўксимни эзар ваҳм,
Йўқми мажолинг энди
ҳатто бошни туттишга?

Кўклам нозик жисмингни
омон тутди ҳамда соф,
Сен еллар қучогида
эркаланинг беадоқ.
Юзларингга босиб юз
тўймади ҳатто офтоб,
Алвон рўмолин бошида
ҳилпираган қизгалдоқ.

Сўйлагил, бу дунёда
неларни яна кўрдинг?
Онам қабри бошида
сен-ку турган сирлашиб!

Кеча адл эдинг-ку,
бугун бошингни эдинг –
Наҳот, онам қоришган
Хок-ла кетсанг бирлашиб!

Сени қўлда қадаҳдек
тутиб қайтажак кўклам,
Тагин шароб қуйилгай
ҳаёт аталмиш жомдан.
Юзларинг ял-ял ёниб,
яна маъсум ва кўркам,
Гулхандек чорлагайсан
ҳар қир-адир, ҳар томдан...

Хозир-чи, боққум маҳзун,
ёш ҳам келгай тизилиб,
Умримни нисор этиб,
мен пойингга тўшайман.
Сенга қараб ичимда
недир кетар узилиб,
Гўё ўз юрагимни
кўраётган ўхшайман...

Кибр

Менсиз ҳеч иш маромига етмайди, дейсан,
Ҳосил туғул ҳатто гиёҳ битмайди, дейсан,
Одамларни сурув атаб, ўзингни чўпон,
Мен бўлмасам бир йўл топиб кетмайди, дейсан.

О ноинсоф, о ношукур, эл дардисари,
Наҳот сенга боглиқ бўлса дунё ишлари?!
Сенингсиз ҳам ойлар ботиб, тонглар отади,
Ўтаберар умримизнинг ёзу қишлари.

Бир кун келар, ногоҳ ўчар умр деган шам,
Беҳол лаблар бу ҳаётга видо айтар дам
Одамлар бор, авайлашиб, елкага олиб,
Сўнгги йўлга кузатишар сен бўлмасанг ҳам.

Шира

Кайдан ҳам томди шира...
“Жонланди” оёқ ости.
(Бу – бир синов... Ҳаётнинг
Бор экан менда қасди.)

Бунча тез ҳид олмаса –
Пашишлар гуж ёпишди.
Танда қурди, шу жойни
Ўз уйи деб топиди.

Бир-бирини суришиб,
Тумшук тиқишар нуқул.
“Отчопар” бозоридан
Ўтиб тушар, ҳартугул.

Ҳар ишининг ибтидою
Бор ахир интиҳоси.
(Фасл каби умрнинг
Ўзгарар об-ҳавоси.)

Шира ҳам битди тамом
Хира пашишлар аро.
Энди-чи, қани улар?
Йўқламас бири ҳатто.

Хулоса ўзингиздан,
Ким бўлмангиз, эй ўртоқ,
Хоҳ шира томган банда,
Учиб-қўнган пашиша хоҳ...

Тўртликлар

1

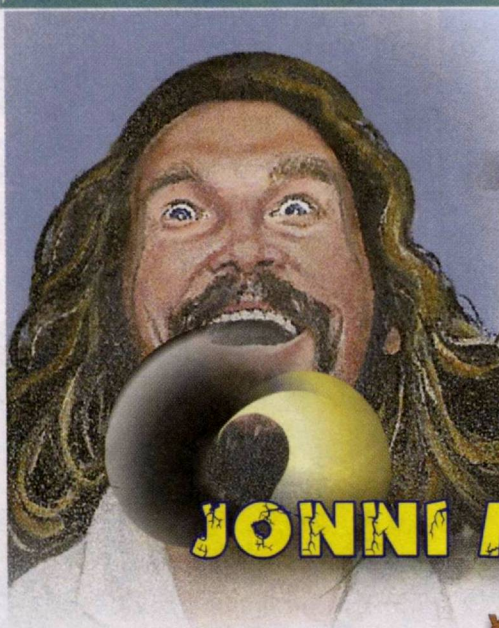
Кўзимнинг оқи ҳам, қароси ҳам сен,
Дилим малҳами ҳам, яроси ҳам сен.
Ортиқ сўз демакка ахир не ҳожат –
Ўлим ва ҳаётнинг ароси ҳам сен.

2

Айт, ишқ, йўлинг бунчалар узоқ,
Манзилимга ҳеч етолмайман.
Умрим қанча, билмасман, бироқ
Кўнгил узиб ҳам кетолмайман.

3

Ёлгонни сув қилиб ичган ўша балодир,
Сени мақтаб пойингда нақ “ўлиб қолодир”,
Бироқ қалтис тойиб кетиб, йиқилган онинг
Аввал тепиб, сўнг устингга миниб олодир.

JOHNNI MAУMOQ

Ҳикоя

Лома қишлоғи Марказий Калифорниядаги Салинас текислигининг дўнгроқ ерида жойлашган. Терскай ва кунчиқар томонида узундан-узоқ қора торф ботқоқликлари ястанган, аммо кунгай тараф ботқоқликларининг захи қочган. Ўша ерлар мўл-кўл сабзавот ҳосили беради, тупроқ шунчалар унумдорки, коҳу¹ ва гулкарам одамбўйи ўсади.

Кунгай тарафдаги унумдор ер эгаларига терскай томондаги ботқоқлик эгалари суқланиб толарди. Охир-оқибат улар бирлашиб ботқоқликни қуритиш ширкатини тузишди. Мен, ботқоқлик сувини канал очиб ҳайдайдиган фирмада ишлардим. Сув устида қалқиб турадиган икки палла чўмичли ерқазар етиб келгач, уни ишга ҳозирлашди ва машина канал учун ўзан қазий бошлади, аммо ўзан ўша заҳоти сувга тўлиб қолаверди.

Аввалига бошқа ишчилар қатори кубрикда² ётиб юрдим, лекин кўп ўтмай ерқазар тепасида нуқул қора булутдек осилиб турадиган ғиж-ғиж искабтопар ва кечаси ботқоқлик узра ёйиладиган куюқ заҳарли тумандан қочиб Ломага келиб олдим. Қишлоқда Рац хонимнинг уйидан фақирона жиҳозланган бир ҳужрани ижара олдим. Бошқа биронта тузукроқ жой излашим мумкин эди-ю, бироқ Рац хонимнинг уйи хат-хабар олишга қулай экан. Пировардида, этни жунжиктирадиган шип-шийдам хонада ётиб-туриб, ерқазар камбузида³ овқатланадиган бўлдим.

Ломада нари борса икки юзтача одам яшайди. Тепалик чўққисида методистлар⁴ черкови қўр тўккан, минора гумбази олис-олислардан

¹Коҳу – резаворларнинг бир тури.

²Кубрик – кема ётоқхонаси.

³Камбуз – кема ошхонаси.

⁴Методистлар – протестантизмдаги бир оқим вакиллари.

кўзга ташланади. Қишлоқда яна иккита баққоллик дўкони, темирчилик ашқол-дашқоллари растаси, масонлар ложасининг⁵ эски биноси ҳамда "Буқа" қовоқхонаси ҳам бор. Тепалик ёнбағирларида қишлоқ аҳлининг ёғоч кулбалари тизилган. Кунгай томоннинг унумдор текисликларида заминдорларнинг мўъжаз ҳовли-уйлари қад ростлаган, кучли жануб шамолларидан ҳимоя – бир текис ўсган сарв дарахтлари ортидан улар кўринмайди ҳисоби.

Оқшомлари Ломада айланма эшикли, олди чодир айвонли тўкилай-тўкилай деб турган қовоқхонада вақт ўтказишдан бошқа иш йўқ. На "ичкиликни ман этувчи қонун", на бу қонуннинг бекор қилиниши қовоқхона фаолияти, мижозлари ва вискиси сифатига таъсир кўрсатган. Қош қорайгач, Ломадаги ўн беш ёшдан ошган эркак зоти борки "Буқа" қовоқхонасига бош суқиб, бир стакан вискини майдалаганча ҳамқишлоқлари билан гурунглашади-да, сўнг уйига жўнайди.

Ҳам шу қовоқхона соҳиби, ҳам буфетчи Биққи Карл эшикдан кирган мижозни самимиятга мойил бадҳоҳлик билан қарши олади – билмадим, буни у қандай уддаларкан. Қачон қарама – нордонбашара, муомаласидан худди сиз еб, у қуруқ қолгандек. Эсимда, Биққи Карл каминани таниб, совуқ турқини менга ўгириб, бетоқатланганча, "Хўш, нима буюрадилар?" деб сўрай бошлаганида, миннатдор бўлиб, кўнглим ийиб кетган эди. Гарчи фақат бир хил виски узатса-да, шу саволини ҳеч қанда қилмайди. Бир куни у янги бир мижознинг стакандаги вискисига жиндак лимон сиқиб беришдан бош тортган – ўзим гувоҳ бўлганман. Янгича тутумларни ҳеч жини суймасди-да. У одатда пештахта ортида у ёқдан бу ёққа юрганча белига боғлаб олган катта сочиғи билан стакан артарди.

Қовоқхонанинг бўёқ кўрмаган полига арратўпон сочилган, лиқиллаб қолган ёғоч эшак пештахта вазифасини ўтар, курсилар ҳам бесўнақай, ўтиришга ноқулай эди; деворларни нуқул гумашталар, кимошди савдочилар ва округ сайлови чоғи турли лавозимларга номзодлар томонидан осилган пешлавҳа, эълон ва суратлар бегаган. Баъзиларининг осиглиқ турганига талай замон бўлган. Дейлик, битта пешлавҳа "Шериф Риттални қайта сайланг!", деб жар соларди, ваҳоланки, Риттал бандаликни бажо келтирганига етти йил бўлган.

"Буқа" қовоқхонаси, менга қолса, ўлгудек бефайз бир жой эди; аммо қоронғи кечалари ёғоч йўлкада бир-бир қадам ташлаб бораётиб, кирчир уводага ўхшаш сассиқ ботқоқлик тумани димоғинга урилганда ва ниҳоят, ўлгудек бефайз деганинг шу қовоқхонанинг эшигини очиб, қиттай-қиттай қилганча валақлашиб ўтирганларни кўрганингда, Биққи Карл сенга пешвоз чиқиб "Хўш, нима буюрадилар?" деганида нақ жаннат туюлиши турган гап. Барибир борадиган бошқа жой ҳам йўқ-да.

⁵ Масонлар ложаси – бу ерда: диний-сиёсий жамиятнинг бўлими ёки мажлис ўтказадиган жойи.

⁶ Пасьянс – қартада ўйин ўйнаш ёки фол очилишини бир тури.

Қовоқхонада оз-оздан пул тикиб покер ҳам ўйналарди. Ижарачи бекамнинг эри Тимоти Рац мук тушганча бир ўзи пасьянс⁶ ўйнар, омади чопсагина ичар эди. Бир марта қаторасига беш карра қўли келганини ўз кўзим билан кўрганман. Ўшанда у ҳар гал қарталарни батартиб тахлаб, бамайлихотир ўрнидан турган ва пештахта томон виқор билан одимлаган. Аллақачон стаканни ярмигача тўлдириб қўйган Биққи Карл:

– Нима буюрадилар? – деб сўрайди йўлигагина.

– Виски, – дейди Тимоти ҳам пинак бузмай.

Бу узун залда ферма ва қишлоқ одамлари қўполдан-қўпол курсиларда ўтирганча ёки лиқиллаб турган омонат пештахтага суянганча гурунглашар эди. Бу ерда доим бир зайлдаги ғўнғир-ғўнғир ҳукм сулар, фақат қишлоққа шериф сайланган ва каттароқ бокс жанглари бўлганда битта-яримта ваъзхонлик қилар, овозини баралла қўйиб ўз фикрини айтар эди.

Қовоқхонадан рутубатли зимистонга чиқишга, ерқазарнинг тарақ-тарақию ковшининг даранглашини эшитишга, Рац хонимникидаги бефайз масканимга зўр-базўр оёқ судраб боришга сира тоқатим йўқ эди.

Ломага келгач кўп ўтмай дилбар бир ҳинду қиз – Мэй Ромеро билан танишиб қолдим. Гоҳ-гоҳида оқшомлари бадбўй туман бизни қишлоққа ҳайдамагунча тепаликнинг кунгай ёнбағрида у билан сайр қилардик. Қизни уйига кузатиб қўйгач, йўл-йўлакай қовоқхонага кириб ўтардим.

Шундай кунларнинг бирида чоғроқ, аммо ободгина ферма хўжалиги бўлган Алекс Хартнелл билан олабуғани қандай тутишни гурунглашиб ўтирган эдик, қовоқхона эшиги ғийқиллаб очилиб бир одам кирди. Бирдан ҳамма жим бўлиб қолди. Алекс мени тирсаги билан туртиб:

– Бу Жонни Маймоқ, – деди.

Ўғирлдим.

Лақаб бу одамнинг ташқи кўринишига шунчалик мос тушардики, бундан ортиғини тополмайсан киши. У баҳайбат, тўнка айиқнинг ўзгинаси эди. Тим қора сочлари ҳурпайган; калласи олдинга чўзилган бўйнида лиқиллар, қўллари ҳам жуссасидан олдинда – осилиб турар, худди тўрт оёқлаб юрган айиқ энди циркда томоша кўрсатиб орқа панжаларида тик тургандек. Оёқлари калта, қийшиқ, панжалари ғалати – чорси шаклда. Эгнида дағал матодан тикилган тўқ кўк костюм, аммо ялангаёқ; оёқ панжалари мажруҳ ёки абжағи чиққан эмас, шунчаки чорси эди. У пўсахонада қаққайиб турар, ақли заифларникига ўхшаб қўллари қалтирар, аҳмоқона бахтиёр табассумдан башараси порлар эди. Кейин олдинга бир-бир қадам босди; бесўнақайлигига қарамай, худди писиб келаётгандек туюларди. Одамга эмас, овга чиққан ҳайвонга ўхшаб юарди. У пештахта қошига келди, чақноқ кўзлари жовдираб мижозлардан гоҳ униси, гоҳ бунисига аланглади.

– Виски? → деди ниҳоят тилга кириб.

Ломаликлар “сен же-мен же”га келганда кўпам қўли очиқ эмас. Улар бир столда ўтирган шеригига бирор стакан виски олиб бериши мумкин, фақат у ҳам ўзини ўша заҳоти сийлашига ишончи комил бўлса. Лекин

оғзига талқон солиб олган мижозлардан бири мени ҳайрон қолдириб пештахтага бир танга қўйди. Биққи Карл стаканни тўлдирди. Маймоқ стаканни қўлга олди-да, бир кўтаришда сипқорди-юборди.

– Бу қанақа... – деб оғиз очганимни биламан, Алекс биқинимга тирсаги билан туртди:

– Тш-ш!

Шунда ажабтовур томоша бошланди. Жонни Маймоқ эшик олди-га борди-да, ўғридек писиб қайтиб келди. Афтида ўша-ўша овсарнамо тиржайиш. Хона ўртасида шаппа ётди-да, юзтубанига судрала бошлади. Унинг овозини эшитдимۇ негадир менга таниш туюлди: *"Сиздек соҳибжамол гадойтопмас бу ерларда нима қилиб юрибди?!"*

Кейин овоз ингичкалашиб, унда билинар-билинмас ажнабий лаҳжа пайдо бўлди: *"Қўйсангиз-чи, шунчаки йўлига айтяписиз-да!"*

Сал қолса, стулдан ағанаб тушардим. Юзимга қон гуп-гуп урилди, қулоғим шанғиллай бошлади. Жонни Маймоқнинг бўғзидан чиқаётгани: менинг овозим, менинг сўзларим, менинг гап оҳангим... Кейин эса – Мэй Ромероники... Бу – аниқ. Агар полда судралаётган одамни кўрмаганимда, ўша заҳоти "Мэй Ромеро" деб чақирган бўлардим. Диалог давом этаверди. Бунақа гаплар бегонанинг оғзидан жуда бемаъни эшитиларкан. Жонни жавраб ётибди – йўқ, тўғрироғи, мен жавраб ётибман. Секин-аста қовоқхона аҳлининг юзи Жонни Маймоқдан менга ўгирилиб, бари тишининг оқини кўрсата бошлади. Қўлимдан ҳеч нима келмасди. Уни тўхтатиш учун муштларимни ишга солишим керак – буни билиб турардим. Жоннининг чакағи ўчганда Мэй Ромеронинг ака-укаси йўқлигига ич-ичимдан шукрона келтирдим. Жонни Маймоқнинг оғзидан кишини хижолатга соладиган қанақанги сўзлар чиқмади дейсиз! Ниҳоят, у ўрнидан туриб, ҳамон ўшандай ишшайганча:

– Виски! – деди.

Ўйлашимча, қовоқхонадагилар менга ачинишди. Улар тескари қараб жўрттага бир-бири билан берилиб валақлашишга тушиб кетди. Жонни Маймоқ хона бурчагига бориб, қарта столи тагига кирди-да, кучукдай қунишиб ухлаб қолди.

Алекс Хартнелл менга ҳамдардлик билан қаради.

– Сиз уни биринчи марта эшитиб турибсизми дейман?

– Ҳа. Лекин балога учрагур ким бу ўзи?

Алекс саволимни эшитмаганга олди.

– Ҳойнаҳой, Мэй Ромеронинг номига доғ тушмасайди деб хавотирланаётгандирсиз? Ғам еманг. Жонни Маймоқ уни илгарлари ҳам пойлаган.

– Аммо-лекин у бизни қандай қилиб эшитиб қолди экан? Уни кўрмаган эдим-ку.

– Жонни Маймоқ ишнинг пайига тушдими, тамом, ҳеч ким уни кўрмайдиям, пайқамайдиям. У писиб пойлашнинг обдон ҳадисини олган. Биласизми, йигитларимиз қизлар билан сайрга чиққанда нима қилишади? Ит етаклаб олишади. Итлар Жоннидан безиб қолган, олисданоқ унинг ҳидини олади.

– Ё Раббим! Лекин бировнинг овозини...

Алекс бош ирғади.

– Ҳа, нима демоқчилигингизни билиб турибман. Биз Жонни тўғрисида университетга хат ёздик, у ердан бир олим йигит келди. У Жоннини кўргач, Сўқир Том ҳақида гапириб берди. Шунақасини эшитганмисиз?

– Негр пианиночимиз? Ҳа, эшитганим бор.

– Сўқир Том ҳам ақли заиф бўлган. Деярли гапиролмаган, лекин олдида пианинода чалинган ҳар қандай куйни такрор чалиб берган, ҳатто энг мураккабларини ҳам. Донғи кетган созандалардан сўнг чалишга ундашганда, нафақат куйни, унинг кайфиятини, мусиқанинг нозик оҳанглари ҳам такрорлаб берган. Уни илинтириш учун пианиночилар жиндек хато қилиб чалишса, Том ҳам худди шундай хато қилган. Куйнинг энг майда икир-чикиригача илғаб, хотирасида сақлаб қолиш қобилияти бўлган унинг. Университетдан келган йигит Жонни Маймоқда ҳам худди шундай истеъдод бор, у фақат сўз ва овозларни хотирасига муҳрлаб олади, деганди. Йигит Жоннига юнон тилидаги узундан-узоқ бир матнни ўқиб бериб уни синаб кўрган. Жонни ҳаммасини дона-дона қилиб такрорлаган. У айтаётган гапларининг маъзини чақолмайди, шунчаки уларни такрорлайди, холос. Бир нималарни тўқиб-чатишга унинг ақли етмайди, фақат нимани эшитса, шунга айтади – буни қишлоғимизда ҳамма билади.

– Лекин нега бундай қилади? Ҳеч вақони тушунмас экан, бировларнинг гапини пойлаб нима зарил унга?

Алекс тамаки ўраб чекди.

– Тушунмасликка тушунмайди, лекин виски деса ўзини томдан ташлайди. Жонни дераза тагида яширинча у-бу гапни эшитиб, бу ерда аслидек қилиб такрорлаб берса, кимдир уни бир стакан виски билан сийлашини билади. Баъзида у Рац хонимнинг дўкондаги жаврашларини ёки Жерри Ноланднинг ойиси билан ади-бади айтишганини такрорлаб беради, лекин бунақа найранглари ўтмайди – бу учун ҳеч ким унга виски олиб бермайди.

– Ажабо, – дедим, – дераза тагида писиб турганида ҳалигача биров-ярим биқинидан дарча очиб қўймаганини қаранг.

Алекс тортиб-тортиб чекди.

– Кўпчилик бу ишга уриниб кўрган, аммо Жонни Маймоқни пайқаш осон эмас, қўлга туширишни-ку айтмай қўя қолай. Ҳатто шу эшитиб қолмасин деб дераза ёпиқ бўлсаям пичирлаб гапиришга тўғри келади. Шукр қилинг – ўшанда зим-зиё тун экан. Мабодо разм солиб таниб олгандами, Худо урди деяверинг, нималар бўлганини юз ифодалари билан кўрсатиб берарди. Жонни Маймоқ қиз болага ўхшамоқчи бўлиб афтини буриштириб шундай қилиқлар қиладики. Даҳшат!

Мен стол тагида қунишиб ётган нусхага кўз ташладим. Жонни ҳаммага орқа қилиб ётарди. Паҳмоқ сочларига чироқ нури тушиб турибди. Катта-кон пашша унинг бошига қўнди ва... ўлай агар, отлар бўкани ҳайдагандай бошининг бутун териси дириллади. Пашша учиб-учиб, яна қўнди, бош териси яна дириллади. Ўзимнинг ҳам этим жимирлаб кетди.

Бу ердаги гангир-гунгир яна-тагин зерикарли тус олди. Биққи Карл ҳафсала билан стакан артарди. Қўшни столдаги бир гуруҳ шинаванда този итлар ва уришқоқ хўрозлар ҳақида обдон ҳангомалашиб, энди буқалар жангига ўтди.

Ёнимда ўтирган Алекс:

– Юринг, ичамиз, – деди.

Пештахта қошига келдик. Биққи Карл иккита стакан қўйди.

– Нима буюрадилар?

Миқ этмадик. Карл сарғимтил вискидан қўйди. У менга бир хўмрайди-да, маънодор қилиб кўз қисиб қўйди. Неғалигини билмадим-у, лекин бундан мамнун бўлдим. Карл қарта столи томон имо қилиб:

– Панд берди-я сизга, – деди.

Мен ҳам кўз қисиб қўйдим.

– Келаси сафар ит-пит етаклаб оларман.

Вискини қуришиб, жойимизга қайтдик. Тимоти Рацнинг пасьянсда қўли баланд келди, шекилли, пештахтага йўналди.

Жонни Маймоқ ётган жойга назар ташладим. Стол тагидан иржайган башараси кўринди. Аллақачон юзтубан ётиб олибди. Йиртқич ҳайвон инидан чиқишдан аввал теваракни бир сидра кузатганидек у ҳам атрофга мўралаётир. Кейин судралиб чиқди-да, ўрнидан турди. У бесўнақай, қўпол бўлса-да, ниҳоятда эпчил-чаққон эди.

Жонни Маймоқ атрофдагиларга тиржайиб, пештахтага яқинлашди. Яна эски дарди қўзиди:

– Виски! Виски!

Бу овоз худди қушнинг чинқириғига ўхшарди. Қанақа қушлиги эсимда йўғ-у, аммо икки пардада қичқиришини эшитганман: аввал пастроқ, сўнгра баланд пардада, гўё нимадир тиланаётгандай...

– Вис-ки! Вис-ки!

Қовоқхонадагилар бирдан жимиб қолди, бироқ ҳеч ким туриб, пештахтага танга ташламади. Жонни зорланиб жилмайди.

– Виски!

У энди муғомбирлик йўлига ўтди. Лабидан аёл кишининг шанғиллаган сўзлари учиб чиқди: *“Сизга нима деяпман, бу гўшт эмас, қуруқ суяк-ку! Бир қадоғига йигирма чақа оляпсиз-у, ярмига суяк берасизми?”* Кейин эркак кишиники эшитилди: *“Э, бегойим, кўрмапман. Сизга озроқ қази бераман, шунда сиз ҳам, кабоб ҳам кўймайди”*. Жонни Маймоқ ялингандек ён-верига аланглади.

– Виски!

Бу сафар ҳам биров жойидан жилмади. Жонни писиб бориб, эшикка ёпишиб олди.

– Нима қияпти? – деб сўрадим шивирлаб.

– Тш-ш. Бу унинг дераза тагига писиб боргани. Эшитинг! – деди Алекс.

Аёл кишининг совуқ, кескин товуши эшитилди, у сўзининг ярмини ютиб гапирарди.

"Бунн ҳеч ақлимга сиғдирилмаяпман. Нима, ўлиб турганмидинг шунчалик? Ўз кўзларим билан кўрмаганимда, ишонмасдим".

Бошқа – шашти паст, хирилдоқ аёл овози жавоб қайтарди:

"Ўлиб турганим-ку йўқ, лекин кўлимдан ҳеч нима келмаяпти-да. Ҳеч нима..."

"Ўзингни кўлга олишинг керак, – дея иккинчисининг гапини бўлди совуқ овоз. – Йўқса, ўлганинг яхши!..."

Жонни Маймоқнинг дўрдоқ, табассум ўйноқлаб турган лабидан фиғон отилиб чиқди – бошига мусибат тушган аёлнинг бўзлагани. Алексга боқдим. У қилт этмай, кўзлари чақчайганча ўтирибди. Савол беришга чоғлангандим, "жим" дегандек ишора қилди. Атрофга қарадим. Ҳамма тош қотганча кулоқ тутган. Йиғи-сиғи тинди.

"Наҳотки, сен шундай ҳолга тушмаган бўлсанг, Ималин?"

Бу исмини эшитиб, Алекснинг дами ичига тушиб кетди. Совуқ овоз совуққина жавоб қилди:

"Тушмаганман".

"Ҳаётингда бирон мартаям-а?"

"Борди-ю... – деди совуқ овоз, – ...борди-ю, шундай бўлганида, ўша заҳотиёқ кўлимни кесиб ташлардим... Бўлди, ҳиқиллашни бас қил, Эми! Жонимга тегди. Асабларинг чарчаган бўлса, даволатаман. Энди эса ибодат қиламиз, ўтир".

Жонни Маймоқ томошасини тамомлади. Оғзининг таноби қочиб:

– Виски! – деди.

Икки киши ўрнидан турди. Чурқ этмай пештахтага танга ташлади. Биққи Карл иккита стаканни тўлдирди. Жонни Маймоқ ютоқиб ичиб бўлгач, қовоқхона хўжайини яна битта стаканга қуйди. Карл ҳам ҳаяжонга тушганини ҳамма сезди. "Буқа" қовоқхонасида ҳеч ким бекордан-бекорга сийламайди. Жонни Маймоқ ҳаммага табассум ҳадя этиб, оёқ учида юриб чиқиб кетди. Ортдан эшик сассиз ёпилди.

Анча вақтгача ҳеч ким чурқ этиб оғиз очмади. Ҳамма ўз хаёли билан бандга ўхшарди. Кейин майхўрлар битта-биттадан чиқиб кетишди. Эшик очилганда бир тутам туман ичкарига кирди. Алекс ҳам ўрнидан кўзғалиб, ташқарилади. Ортдан эргашдим.

Ёқимсиз бир кеча... Чор атроф бадбўй туманга бурканган. Туман уйларга ёпишиб қолгандек, ҳамма ёққа пайпаслана-пайпаслана кириб олаётгандек эди. Қадамимни тезлатиб, Алексга етиб олдим.

– Бу қандай томоша эди? – деб сўрадим. – Нимани гапирди у?

Аввалбошда Алекс жавоб бермайди, деб ўйладим. Лекин у жим кетди-кетди-да, кейин тўхтаб, менга ўгирилди:

– Ҳа, майли, бўлганича бўлар! Қулоқ солинг! Ҳар бир қишлоқнинг ўз оқсуяклари, ибратли хонадонлари бўлади. Ималин билан Эми Хокинс – бизнинг оқсуяқларимиз, қариқизлар, савобталаб одамлар. Оталари конгрессмен бўлган. Менга бу томоша ёқмади, Жонни Маймоқ бундай қилмаслиги керак эди. Ахир, Хокинслар унга ош-нон беришади! Боз устига,

уни виски билан сийламаслик керак эди. Энди Жонни уларнинг уйига танда қўяди... Бунинг эвазига виски билан тақдирланишини билади-да.

– Улар сизнинг қариндошингизми? – деб сўрадим.

– Йўғ-а, лекин улар... улар бошқаларга ўхшамайди-да. Бизнинг фермаларимиз ёнма-ён. Уларникида коранда хитойлар ишлайди. Биласизми, буни тушунтириш қийин. Опа-сингил Хокинслар – эзгулик тимсоли. Ҳалиги... хуллас, болаларимизга яхши одамлар қандай бўлиши кераклигини тушунтирмоқчи бўлганда намуна қилиб кўрсатадиганларимиз – шулар.

– Лекин, – дея эътироз билдирдим, – Жонни Маймоқ уларни ёмонотлиқ қиладиган бирон гап айтдими?

– Қайдам. Нима деб ўйлашнйам билмаяпман. Аниқроғи, баъзи нарсалардан хабарим бор... Хўп! Вақт алламаҳал бўлиб қолди, ухлаш керак. "Форд"имни уйга ташлаб келганман. Пиёда кетақоламан.

Алекс ортига бурилди-да, туман ичра ғойиб бўлди.

Мен Рац хонимнинг уйига йўл олдим. Дизелнинг гупилаб ишлаётгани, пўлат ковшнинг ғийқиллагани эшитилиб турибди. Шанба оқшоми. Ишчилар ерқазарда эрталаб соат еттигача ишлаб, кейин тунги ўн иккигача бутун якшанбани "яламаёрим" қилиб ўтказишади. Бир маромдаги тарақа-тарақ ерқазарнинг яхши ишлаётганидан дарак берарди. Энсиз пиллапоядан чиқиб, ҳужрамга кирдим, тўшакка чўзилдим, чироқни ўчирмай бўёқлари ўнгиб кетган ажи-бужи гулқоғозларга термилиб ётавердим. Жонни Маймоқ қўйган томоша, ҳалиги икки овоз хаёлимдан кетмасди. Бу тақлид эмас, у росмана икки аёлнинг овози эди. Овоз оҳангларини эсларканман, ўзимча уларни тасаввур қилиб кўрдим: совуқ, ҳиссиз гапираётган Ималин ва кўзёшлардан юзи бўғриқиб кетган Эми. Эмининг дили нимадан бунча хуфтон бўлганини билгим келди. Эҳтимол, ёши ўтиб бораётган хоним ёлғизликдан сиқилаётгандир? Ким билади дейсиз... Овозида қўрқув кучли эди.

Чироқни ўчирмай ухлаб қолибман, алла-паллада туриб ўчиришимга тўғри келди.

Эртаси кун эрталаб соат саккизларда ботқоқлик оралаб ерқазар турган жойга бордим. Ишчилар барабандаги пўлат симларни алмаштираётган экан. Ишнинг кетишига кўз-қулоқ бўлиб, соат ўн бирларда Ломага қайтдим. Рац хонимнинг уйи олдида Алекс Хартнелл "форд"ида ўтирган экан. У мени тўхтатди:

– Олдингизга ўтиб бормоқчи эдим ўзи. Бугун иккита товук сўйгандим, шунга сизни тушликка таклиф қилмоқчи бўлиб турувдим.

Бажонидил рози бўлдим. Дароз, рангпар ошпазимиз бинойидай жизбиз қиларди, аммо негадир охириги пайтларда уни ёқтирмай қолгандим. У куба сигаретасини бамбукдан ясалган мундштукка тиқиб бурқситарди. Эрталабдан қўллари қалтираши ғашимни келтирарди. Қўллари тоза, лекин унга ботириб олгандай оппоқ эди. Шу вақтгача нега баъзи одамларни "тегирмон куяси" дейишларини билмасдим...

Алекснинг машинасига ўтирдим ва биз тепалик ёнбағирлари бўйлаб обқорага, унумдор участкаларга қараб кетдик. Офтоб кўзни қамашти-

рарди. Кичкиналимда бир католик бола офтоб ҳар доим якшанба куни чарақлаб чиқади, гарчанд булутлар орасидан бир зумга кўринса ҳам чарақлаб нур сочади, чунки Худонинг муборак кунига шукроналар ўқилади, деб айтганди; бу ҳақиқатми-йўқми, доим билгим келарди.

Мошина дириллаб-силкиниб водийга тушди.

– Хокинслар эсингиздами? – деб қичқириб сўради Алекс.

– Албатта, эсимда.

У қўлини бигиз қилиб кўрсатди.

– Ана, уларнинг уйи.

Уй тиғиз ўсган баланд-баланд сарвлар ортидан кўринмасди ҳисоби. Сарвлар ортида чоғроқ ҳовли бўлса керак. Дарахтлар учи оша уй томи ва деразаларининг устки қисми кўзга ташланади. Уй қизғиш долчинрангга бўялган, узун-узон тортилган ҳошия эса тўқ жигаррангда; бу ранглар қоришмаси Калифорнияда оммалашган – у ерда темирйўл станцияларини, мактаб биноларини шундай бўяшади. Сарв деворлари ўртаси ва биқинида четан эшикчалар бор экан. Уйдан сал нарида, шох-девор ортида – омбор. Бағоят қалин кўринган шохдевор жобабо қилиб кузалган.

– Бунақа шохдевор ҳар қандай шамолдан пана қилади, – деди Алекс.

– Фақат Жонни Маймоқдан эмас.

Алекс тумшайиб, даланинг бир четидаги оҳакланган уйчани кўрсатди.

– Анави ерда коранда хитойлар яшайди. Тиришқоқ ишчилар. Эҳ, менда йўқ-да шулардан.

Шу маҳал шохдеворнинг бурчидан икки ўринли извош чиқиб келди. Аравага қўшилган бўз от қари бўлса-да, яхши парваришланган экан. Арава ялтиллаб, абзал обдон артиб-тозаланган эди. Абзалда каттакон нуқрадек “Х” ҳарфи кўриниб турарди.

– Ана ўзлари, – деди Алекс. – Черковга кетишяпти.

Биз шляпаларимизни бошимиздан олиб, таъзим бажо келтирдик, опа-сингил ҳам жавобан боадаблик ила бош ирғади. Опа-сингилга синчиклаб разм солдим. Тўғриси, лол қолдим. Улар худди тасаввур қилганимдек эди. Жонни Маймоқ эндиликда чинакам каромат кўрсатгандек туюлиб кетди менга: у биргина оҳанг ёрдамида одамлар зоҳирини батамом очиб бера оларди. Қайси бири Ималин, қайси бири Эми эканини сўрашимга ҳожат йўқ эди. Нигоҳи ўткир, ияги чўзиқ, олмос билан қирқилгандай лаблари қимтилган, қадди-қомати тик, теп-текиси Ималин эди. Эми эса опасига ҳам ўхшар, ҳам ўхшамасди. Гавдаси бўлиқ, истарали, лаблари қалин, кўкси баланд эди. Барибир ўртада талай ўхшашлик бор. Опаси табиатан совуққон бўлса, Эми совуққон кўринишга уринарди. Ималинга эллик-эллик беш ёш берса бўларди, Эми ундан ўн ёшлар кичик кўринарди. Кўз очиб юмгунча фурсатда улар кўз ўнгимда шундай ҳолатда ҳозир бўлди. Уларни бошқа кўрмадим. Шуниси қизиқки, умрим бино бўлиб ҳеч кимни бу икки аёлчалик яхши эслаб қолмаганман.

– Уларни нима учун оқсуяк деганимни энди тушунгандирсиз? – деб сўради Алекс.

Бош ирғадим. Буни тушуниш қийин эмасди. Маҳаллий аҳоли бундай аёллар ёнида яшаб ўзини хотиржамроқ ҳис этармиди-ей... Қуюқ туманга чулғанган, ўлгудай ваҳимали, ботқоқлик босган Лома ҳақиқатан ҳам бу опа-сингилга муҳтож эди. Агар опа-сингил Хокинсинг кишини жиловлаб турувчи таъсири бўлмаганда, бу ерда яшаган ҳар қандай одам, вақт ўтиб ким билсин, қай аҳволга тушарди.

Тушлик зўр бўлди. Алекснинг синглиси товукни ёғда кифтини келтириб қовурибди, дастурхонни ҳам ноз-неъматга тўлдириб ташлабди. Ошпазимизга барча гуноҳи азимларни тиркаб, ичимда ундан аччиқлардим. Тушликдан сўнг ошхонада ялпайиб ўтирволдик-да, қулинг ўргилсин брендини майдаладик.

– Ҳайронман, – дедим, – нега ҳаммангиз қовоқхонага боришни канда қилмайсизлар? Ахир, вискиси...

– Биламан, – деб гапимни илиб олди Алекс. – Лекин “Буқа” қовоқхонаси – Ломанинг мияси. Бу – бизнинг газетамиз, театримиз, клубимиз.

Ҳа, гапи тўғри; Алекс мени элтиб қўйиш учун “Форд”га ўтирганида, иккаламиз ҳам билиб турардикки, бугун ҳам бир-икки соат вақтни “Буқа” қовоқхонасида ўтказамиз.

Кишлоққа кириб келдик. Йўлда рўпарадан келаётган машина чироқларининг хира нури ярақлади. Алекс машинасини йўлга кўндаланг қилиб тўхтатди-да, моторни ўчирди.

– Бу дўхтир Холмс, – деди у. Рўпарадан келаётган машина ҳам тўхтади: у бизни айланиб ўтолмасди.

– Менга қаранг, док, – деди Алекс бақириб. – Синглимни кўриб қўйсангиз, дегандим. Томоғи оғрияпти.

– Бўпти, Алекс! – деб қичқирди унга жавобан дўхтир Холмс. – Кўриб қўяман. Мошинангизни олсангиз. Шошиб турибман!

Бироқ Алекс шошилмади.

– Ким оғриб қопти, док?

– Мисс Эмининг тоби қочибди. Мисс Ималин кўнғироқ қилиб, тезроқ келинг, деди. Йўл беринг, ўтиб кетай.

Алекс машинасини орқага олди, дўхтир ғизиллаб ўтиб кетди. Биз ҳам йўлга тушдик. Бугун ойдин кеча бўлса керак, деб ўйлагандим, қажда, ботқоқлик томондан тепаликка туман ўрлай бошлаганини кўрдим. “Форд” қовоқхона ёнида тўхтади. Ичкариладик.

Биққи Карл пешбанди билан стақан артганча бизни қаршилади. У пештахта тагидан қўлига илинган шишани олди.

– Нима буюрадилар?

– Виски.

Бир зумга Карлнинг жир босган, бадқовоқ юзига енгил табассум ёйилгандай бўлди. Зал лиқ тўла экан. Ичкарида ошпазимиздан ташқари барча ҳамкасбларим ўтирарди. Афтидан, ошпазимиз бортда қолган, ҳозир бамбук мундштукда куба сигарасини тортиб ўтирган бўлса керак. У ичмайди. Шунинг ўзи менда шубҳа уйғотиши учун кифоя. Палубада ишлайдиган икки матрос, машинист ва уч оператор ҳам шу ерда экан. Улар қандай

қилиб канални яхшироқ қазиш ҳақида баҳслашишарди. Мана, дарахт кесувчиларнинг эски мақоли ҳам ўз тасдиғини топди: "Ўрмонда аёлдан гапир, аёл олдида йиқитган дарахтинг билан мақтан".

Бундай осойишта майхонани бурунлари сира учратмагандим. Бу ерда деярли бақир-чақир бўлмайди. Ҳеч ким муштлашмайди, стол-стулларни улоқтириб, синдиришмайди. Бикқи Карлнинг совуқ нигоҳи остида майхўрлик тинч, беғалва кечарди. Тимоти Рац тўгарак столда пасьянс ташлар, Алекс иккаламиз виски майдалар эдик. Ўтиргани бўш курси йўқ, биз пештахтага суянганча спорт, савдо-сотик, рости ёлғон саргузаштларимиздан валақлашардик. Сирасини айтганда, қовоқхонага хос суҳбат: боғдан-тоғдан гурунглашаётирмиз. Вақти-вақти билан бир стакандан виски буюриб қўямиз. Чамаси, бу ерда икки соатча қаққайиб турдик, кейин Алекс уйга кетаманга тушди. Ўзим ҳам кетмоқчи эдим. Ҳамкасбларим аллақачон қуённи сурворишибди: ярим тунда ерқазар ишга тушиши керак-да.

Шу вақт эшик оҳиста очилиб, Жонни Маймоқ сирғалиб ичкари кирди. Узун қўллари дирдирар, калласи чайқалар, ҳаммага аҳмоқона ишшайарди. Маймоқ оёқларини энди мушук панжасига ўхшатдим.

– Виски! – деб минғирлади у.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Шунда Жонни кўзир тузини очишга ўтди. Хув, ўшанда мени кўрсатиб берганидай юзтубан ётди. Бир хилдаги пинқиллаган минғир-минғир эшитилди, афтидан, хитойча бўлса керак. Сўнг, менимча, худди шу сўзларни бошқа овоз айтди. Жонни Маймоқ бошини кўтарди.

– Виски!

У чаққон оёққа турди. Қизиқишим ортди. Томошани охиригача кўргим келди ва пештахтага танга ташладим. Жонни вискини пок-покиза сипқорди. Аммо бир дақиқадан сўнг қилган ишимдан пушаймон едим. Алексга қарашга ботинолмасдим: Жонни Маймоқ писибгина хона ўртасига келди ва севимли қиёфаси – дераза тагидаги пойлоқчи қиёфасига кирди.

Ималиннинг совуқ овози янгради: "У шу ерда, дўхтир!"

Мен беихтиёр Жонни Маймоқни кўрмаслик учун кўзимни юмиб олдим. Ахир, Ималин Хокинс сўзлаяпти.

Йўлда учратганимиз – дўхтирнинг овози сўради: "Ие... хушидан кетди, дейсизми?"

"Ҳа, дўхтир".

Қисқа сукутдан сўнг дўхтирнинг мулойим овози эшитилди: "У нега бундай қилди, Ималин?"

"Нима қипти?" – Бу саволда дўқ-пўписа сезилиб турарди.

"Мен сизларнинг дўхтирингизман, Ималин. Отангизни ҳам доволаганман. Менга тўғриси айтишингиз керак. Бўйнидаги қизил гардиш изини кўрмайди, деб ўйлаяписизми? Арқонни ечиб олишингиздан аввал дорда қанча осилиб турди?"

Узоқ сукут. Ималин тилга кирганда, овози совуқ эмасди. Шивирлаб гапирди: "Икки ёки уч дақиқа. Ўзига келадими, дўхтир?"

"Ҳа, ўзига келади. Унчалик шикастланмабди. Нега бундай қилди?"

Энди аёл овози аввалгидан ҳам совуқроқ чиқди: "Билмадим, тақсир".

"Демак, менга бор гапни айтмоқчи эмассиз!?"

"Бор гапни айтдим".

Кейин дўхтир овози беморни қандай парваришлашни тушунтира бошлади, уни тўшакка ётқизиш, сут ва озроқ виски ичиришни маслаҳат берди.

"Ҳа, дарвоқе, унга юшоқроқ муомала қилинг, – деб қўшимча қилди дўхтир. – Асосийси, юшоқ муомала қилинг!"

"Ҳеч кимга гуллаб қўймайсиз-а, дўхтир?" – Ималиннинг овози бир оз титраб чиқди.

"Мен шифокорман, – деди мулойим овозда доктор. – Албатта, ҳеч кимга чурқ этмайман. Бугуноқ сизга биронта тинчлантирувчи дори бериб юбораман..."

– Виски!

Сапчиб тушдим ва кўзимни очдим. Жонни Маймоқ илжайганча қовоқхона мижозларига бирма-бир кўз ташлаётир.

Ҳеч ким ғинг демасди. Ҳамма номус қиларди. Биққи Карл бошини ҳам қилиб олибди. Алексдан узр сўраш учун унга ўғирилдим – ахир, ҳамма-сига мен айбдорман.

– Мендан ўтди. Узр.

Қовоқхонадан чиқиб бефайз ҳужрамга жўнадим. Деразани очиб, паға-паға сузиб юрган туманга тикилиб қолдим. Ботқоқликнинг олис бир буржида дизель аввалига аста-аста, сўнгра жадал дириллаб ишлаб кетди. Кейин ковшнинг жангир-жунгири қулоққа чалинди.

Эртасига эрталабдан бошимизга қўша-қўша кулфат ёғилди – бунақа фалокатлар қурилиш ишларида одатий ҳол. Ерқазарнинг силтанишидан янги пўлат сим узилиб кетди; ковш кўчма кўприкка тушиб уни механизм-пеханизмларига қўшиб чўктириб юборди, канал чуқурлиги эса саккиз футча⁷ бор эди. Қозиқоёқ қоқиб, унга пўлат симни илинтирдик-да, кўчма кўприкни сувдан чиқариб олишга уриндик. Аммо бу пўлат сим ҳам узилиб кетди, буниси етмагандек, ишчилардан бирининг иккала оёғини устарадек кесиб юборди. Лат еган жойларини бовлиқ билан қисиб боғлаб, бечорани кечиктирмай Салинасга жўнатдик. Кейин эса бошқа майда кўнгилсиз ҳодисалар рўй берди. Пўлат сим тирнаб юборган операторларимиздан бирининг аҳволи оғирлашибди – қон заҳарланиши бошланибди. Ошпаз борасидаги шубҳа-гумонларим ҳам тасдиғини топди: у машинистга кутичада наша сотмоқчи бўлганида қўлга тушди. Хуллас, ташвишимиз бошимиздан ошиб ётарди. Янги кўчма кўприк етиб келгунча, икки ҳафта ўтди, янги ишчи билан янги ошпаз ҳам келди, яна ишга тушиб кетдик.

Қорачадан келган, қирғийбурун янги ошпаз тилёғламаликни ўрнига қўядиган содда-муғомбир чиқиб қолди.

⁷ Бир фут – 30,48 см.

Ломадаги воқеалардан бошқа ташвишларим тиқилиб ётганди. Ковш яна дангирлаб лой-балчиқни ковлашга тушган, эски дизель ҳам яна тарақ-тарақ қила бошлагач, бир куни шом маҳали Алекс Хартнеллнинг фермасига пиёда йўл олдим. Хокинсларнинг уйи ёнидан ўтаётиб четан эшикчадан ҳовлига мўраладим. Уй қоп-қоронғи эди; деразалардан бирида ёниб турган мойчироқнинг хира шуъласи юракни баттар сиқарди. Шамол эсиб, туман увадаларини ҳайдарди. Дам тоза ҳаво димоғимга урилар, дам кўкиш туманга тушиб қолар эдим. Хокинсларнинг уйи ортидан аллақандай ингроқ қулоғимга чалингандай бўлди. Тумандан чиқиб олгач, дала ўртасида пилдираб кетаётган одам қорасига кўзим тушди. Шап-шап этиб юришидан коранда хитойлардан бири эканини билдим – улар пошнасииз пойабзал кийишади.

Эшикни Алекснинг ўзи очди. Мени кўриб суюниб кетди. Синглиси қаргадир кетибди. Печка ёнига чўкдим. Алекс бир шиша аъло нав бренди олиб чиқди.

– Ишингизда кўнгилсизликлар бўлибди, деб эшитдим, – деди у.

Бўлган воқеаларни сўзлаб бердим.

– Ҳа, кулфат келса, қўша келади, деганлари шу-да. Одамларнинг айтишича, кўнгилсиз воқеалар бирданига учтадан, бештадан, еттидан, баъзида тўққизтадан юз бераркан.

– Менимча ҳам шундай, – деб гапимни тасдиқлади Алекс.

– Опа-сингил Хокинсларнинг аҳволи қалай? – деб сўрадим. – Уйларининг ёнидан ўтиб кетаётганимда кимдир йиғлаётганини эшитгандай бўлдим.

Алекс айтса – тили, айтмаса – дили куяётгандай эди гўё.

– Бир ҳафта олдин уларникига киргандим. Мисс Эми бетоб экан. Уни кўрмадим. Мисс Ималин билан озроқ гаплашдим.

Охири, Алекс ичидагини яширолмади.

– Уларга нимадир бўляпти...

– Уларни қондош-қариндошдек кўрасиз шекилли, – дедим.

– Нимаям дердим, оталаримиз орасидан қил ўтмас эди. Опа-сингилларни Эми хола ва Ималин хола дердик. Уларнинг қўлидан бирон ножўй иш келмайди. Башарти опа-сингил Хокинслар бўлмаганда, ҳолимизга маймунлар йиғларди.

– Қишлоқнинг виждони, дейсиз-да.

– Ҳаққи рост! Улар хонадонида ёш болага занжабилли ширин кулча беришади. Уларнинг уйида қиз болага панд-насихат ўқилади. Улар мағрур, аммо-лекин биз тўғри деб билган нарсаларга улар ҳам ишонишади. Улар гўёки... гўёки ҳалоллик энг яхши сиёсат, яхшилик қил-у, дарҳол унут қабилида яшашади. Улар бизга керак...

– Тушунарли.

– Аммо мисс Ималин недир мудҳиш бало билан олишяпти. Енголади-ми-йўқми, бу ёғи менга қоронғи.

– Бу билан нима демоқчисиз?

– Ўзимам билмайман. Лекин ҳозир Жонни Маймоқни бир ўқ билан ер тишлатиб, жасадини ботқоққа ташлаб юборсамми, деб турибман.

– Бунда унинг айби йўқ, – дея эътироз билдирдим. – У бор-йўғи овоз-ни ёзувчи ва қайта эшиттирувчи бир автомат, холос. Фақат унга чақа-танга ташлаш ўрнига бир стакан виски қуйилади.

Биз у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Кейин Ломага қайтдим. Назаримда, туман Хокинслар уйининг сарв деворларига суйкалаётгандек, узуничак бўлиб ҳовлига сирғалиб кираётгандек эди.

Ўзимча мийиғимда қулиб қўйдим: одам ҳатто табиатни ҳам ўй-хаёллари оқимига қараб қабул қиларкан. Уй ёнига келганимда, чироқлар ўчиқ эди...

Ботқоқликда иш бир маромга тушиб олди. Улкан ковш канал учун ўзан қазиб, бир ғайратимизга ўн ғайрат қўшарди. Ҳамкасблар ҳам бало-қазолар чекиниб, иш унаётганидан хурсанд эди. Янги ошпазимиз шундай лаганбардорлик қилардики, ишчилар сал қолса, бетонни чайнашга ҳам тайёр эди. Чамаси, ишчиларнинг хуш кайфияти ошпазнинг пишир-қуйдиридан кўра шахсий фазилатларига боғлиқ бўлса кераг-ов.

Эртасига оқшом чоғи ортимдан туман увадаларини эргаштириб, ёғоч йўлқадан “Буқа” қовоқхонасига йўл олдим. Стакан артаётган Биққи Карл менга пешвоз чиқди. “Нима бунюрадилар?” деб сўрамасидан “Виски!” дея олғирлик қилдим. Стаканни олиб бўш жойга ўтирдим. Алекс кўринмасди. Тимоти Рац ғоят зўр муваффақият-ла пасьянс ташлаб ўтирарди: тўрт марта кетма-кет қўли келди. Янги мижозлар кириб турди.

Соат ўнларга бориб ҳамманинг оғзидан бир гап тушмай қолди. Бунақа воқеаларнинг оқибатини ўйлаб, ўзи қандай рўй берганини ҳам унутиб қўясан. Кимдир кириб пичир-пичир бошлайди, бир зумда янгиликни ҳамма эшитади, одамлар майда-чуйда тафсилотларигача билиб олади. Мисс Эми ўз жонига қасд қилибди. Бу шумхабарни ким биринчи бўлиб етказди экан? Билмайман. У ўзини осиб қўйибди. Қовоқхонада гўё ўлик сукунат ҳукмрон эди. Одамлар имкон қадар оғир-вазмин бўлишга ҳаракат қиларди. Улар юз берган машъум ҳодисани ақлга сиғдиролмас, тўптўп бўлиб пичирлашар эди. Эшик аста очилиб, қовоқхонага Жонни Маймоқ писиб кирди. Пахмоқ сочли калласи чайқаларди, юзида аҳмоқона табассум. Ясситовон оёқлари полда сирпаниб юрарди. Кўзлари олма-кесак териб, бижирлади:

– Виски! Жоннига виски!

Майхона аҳли бор гапдан тезроқ хабардор бўлсак деб ичи қизиб турган эмасмиди, Карл виски қуйди. Тимоти Рац қартани ташлаб ўрнидан турди. Жонни вискини ютоқиб ичди. Мен эса кўзларимни чирт юмдим.

Дўхтирнинг кескин овози янгради: “Қани у, Ималин?”

Иккинчи овоз жавоб берди. Умрим бино бўлиб бунақанги оҳангни эшитмаганман. Сўзлар худди жиловлангандек совуқ, вазмин эди. Лекин бу совуққонлик остида ноумидлик яққол сезилиб турарди. Ясама хотиржамлик улкан дард-алам титроғини яширолмади.

“Анави хонада у, дўхтир”.

“Хўш...” – Узоқ сукут. – “Анча вақт осилиб турдимми?”

"Билмадим, дўхтир".

"Нега бундай қилди, Ималин?"

Яна-тагин ўша бир тусдаги овоз:

"Мен... билмайман, дўхтир."

Яна узоқ сукутдан сўнг:

"Хўш... Ималин, у ҳомиладор эканини билармидингиз?"

Чуқур хўрсиниқ эшитилди. Совуқ овоз қалтираб чиқди: *"Ҳа, дўхтир".*

"Шунинг учун хонасига шу вақтгача кирмабсиз-да... Йўқ, Ималин, йўқ, шўрликкинам, мен сизни... сира бундай деб ўйламайман..."

Ималиннинг товуши яна қатъийлашди: *"Қоғозига бунни ёзмассиз..."*

"Албатта, гувоҳномада бунни эслатмайман. Тобутсоз билан ҳам ўзим гаплашаман. Хавотир олманг".

"Сиздан миннатдорман, дўхтир".

"Бирпас туриб қўнғироқ қиламан. Сизни ёлғиз қолдиролмайман. Юринг, нариги хонага ўтамиз, Ималин. Сизга тинчлантирувчи дори бераман..."

– Виски! Жоннига виски!

Биққи Карл стаканни тўлдирди. Жонни Маймоқ бир кўтаришда стаканни бўшатиб, писиб хона тўрига ўтди ва стол тагига кириб ухлаб қолди.

Ҳамма мум тишлаган. Майхўрлар индамай пештахтага келиб, ичган вискиси учун ақча тўлардилар. Улар довдираб қолганди: бу сафар ахборот оладиган усуллари охиригача иш бермади. Бир оздан сўнг сув қуйгандек жим-жит қовоқхонага Алекс кириб келди. У юрагини ҳовучлаб менга юзланди.

– Эшитдингизми? – деди секин.

– Ҳа.

– Шунисидан қўрққандим! – деб ҳайқирди у. – Ўтган куни сизга айтгандим-ку. Шунисидан қўрққандим.

– Унинг оғироёқ эканини билармидингиз?

Алекс серрайиб қолди. Атрофга олазарак қараб, кейин менга кўз тикди.

– Жонни Маймоқ айтган, шундайми?

Бош ирғадим.

Алекс кафтлари билан кўзини яширди.

– Бунга ишонмайман.

Энди оғиз очгандим, пишқириқ қулоғимга чалинди. Хонанинг тўрига юз бурдим. Жонни Маймоқ инидан чиқаётган бўрсикдек судралиб чиқди, ўрнидан турди ва пештахтага келди.

– Виски!

У Биққи Карлга ялинганнамо тиржайди.

Шу маҳал Алекс ўртага чиқиб, баланд овозда деди:

– Қулоқ солинг, ўртоқлар! Бу сафар жа чуқурлашиб кетди. Бас, етар энди!

Агар Алекс гапимга эътироз билдиришади деб ўйлаган бўлса, қаттиқ адашибди. Одамлар маъқуллаб бир-бирига бош қимирлатиб қўйди.

– Жоннига виски!

Алекс овсарга ўқрайиб қаради.

– Уялмайсанми?! Мисс Эми сени боқди, кийинтирди. Эгнингдаги ма-
нави уст-бошния мисс Эми берган.

Жонни унга ишшайиб тураверди.

– Виски!

Овсар яна эски қилиғини бошлади. Мен хитойчага ўхшаш пинқи нутқ-
ни эшитдим. Алекс енгил тортди.

Кейин бундан аввалгисининг сўзларини такрорлаб шашти пастроқ
иккинчи овоз эшитилди.

Алекс олдинга шундай ташландики, нима бўлаётганини тушунмай
қолдим. Жонни Маймоқнинг тиржайиб турган башарасига мушт тушди.

– Бас қил дедим сенга! – деб бақирди Алекс.

Жонни Маймоқ гандираклаб кетди-ю, дарров ўзини ўнглаб олди.
Лаби ёрилиб қон тирқиради, лекин ҳамон куйдирган калладай тиржайиб
турарди. У секин, аммо эпчил ҳаракат қиларди. Қўллари Алексни сак-
кизоёқнинг пайпаслагичларидай қисиб олди. Алекснинг бели қайрилди.
Ирғиб турдим-да, Жоннининг қўлига ёпишдим, бироқ Алексни ажра-
толмадим. Биққи Карл қўлида пиво насоси билан пештахтадан ошиб
ўтиб, Жонни Маймоқнинг хумкаласига зарб берди. Карл унинг қўллари
икки ёнга ёзилиб, полга йиқилиб тушмагунича ураверди. Алексни суяб
курсига ўтқаздим.

– Бирон жойингизни синдириб қўймадимиз?

Алекснинг нафас олиши аста-секин равонлашди.

– Белимни эзиб қўйди-ёв, – деди у инқиллаб. – Ўтиб кетар.

– Мошинадамисиз? Уйингизга элтиб қўяман.

Йўлда на мен, на Алекс Хокинсларнинг уйига қайрилиб қарадик. Мен
кўзимни йўлдан узмасдим. Алексни уйга олиб кириб ётқиздим ва иссиқ
бренди ичирдим. Йўл бўйи миқ этмаганди. Энди тўшақда ётиб:

– Нима деб ўйлайсиз, ҳеч ким сезмади-я? Уни вақтида тўхтатдимми? –
деб сўради.

– Нима деяпсиз? Уни нега урдингиз? – дедим таажжубимни яширолмай.

– Ҳай, майли, сизга айтақолай, – деди Алекс. – Бир неча кун тўшак-
дан туролмасам керак. Агар битта-яримта ортиқча гап-сўз қилаётганини
эшитиб қолсангиз, оғзига уринг, хўпми? Висир-висир гап қилишларига
йўл қўйманг.

– Нима ҳақда гапираётганингизга ақлим етмаяпти.

Алекс кўзларимга тик қаради.

– Хўп, яхши, сизга ишонсам бўлади, – деди ниҳоят. – Бояги иккинчи
овоз... мисс Эмининг овози эди.

Рус тилидан
Саиджалол САИДМУРОДОВ
таржимаси

Ғани ЗИКРИЛЛАЕВ,
Фируз САФАРОВ

RUH VA TIL

Маълумки, диалектик материализм руҳни юксак даражада ташкил топган материянинг хоссаси, одамзод ижтимоий-тарихий амалиётининг натижаси, деб ҳисоблайди (Ислом. Маълумотнома. Фалсафа фанлари доктори М. А. Усмонов таҳрири остида. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. Тошкент, "Ўзбекистон", 1989. 239-бет). Шу боис диалектик материализм асосчиларидан К. Маркс онг каби тил ҳам эҳтиёждан, бошқа одамлар билан мулоқот қилиш заруратидан пайдо бўлган, деб уқтиради (*Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. Москва, "Наука", 1970. Стр. 373*). В. Ленин ҳам тил онг каби бошқа кишилар билан муомала қилиш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлган, деб ёзади (*Содиқов А. ва бошқалар. Тилшуносликка кириш. Тошкент, "Ўқитувчи", 1980. 17-бет*). Шўро салтанатида яққаҳоқим коммунистик мафкура, яъни иттифокдош республикаларга нисбатан мустамлакачилик сиёсати юргизилди. Ҳукмрон миллат ва унинг тилига имтиёз берилиб, бошқа миллатларнинг ўзию тили номигагина тенг деб ташвиқ этилди. Аслида ўзга тиллар камситилиб, руҳиятига тажовуз уюштирилди. Бу жараён турли шакл ва кўринишда гоҳ яширин, гоҳ ошкора узлуксиз давом эттирилгани-

дан мустамлака халқларнинг адабий тили ижтимоий ва руҳий вазифасини тўлиқ бажариш имкониятидан маҳрум бўлди. Чунончи, ўзбек адабий тили ижтимоий ҳаётнинг кўп соҳасида қўлланмади. Халқ, аниқроғи, унинг зиёлиси эса иккига ажралди.

Бир тоифа зиёли болшевоилар алданини тезда англаб, норозилигини ошкора ифодалади, мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш олиб борди. Негаки, мудроқ миллатни уйғотмоқни бедорларнинг вазифаси деб билди.

Иккинчи тоифа зиёли турли сабабдан бошқа йўлни танлади. Бундай сабаблардан бири шуки, мустамлакачилик фақат мамлакатни иқтисодий жиҳатдан ғорат қилмайди, ундан ҳам баттарроғи – одамларни, халқни руҳан ғорат қилади (А. Қахҳор ибораси). Оқибатда шоиру носир, адабиётшуносу тилшунос, файласуфларнинг бир қисми миллий руҳни бой бериб, маънавий тутқунга айланди. Мустамлакачилик сиёсати кучайган сари бундайлар кўпая борди. Улардан айрими манкуртга дўниб шўро мафкураси, босқинчилик сиёсати маддоҳига айланди. Файласуфлардан бири қайд этганидек, совет ҳокимияти бутун билими ва ижодини марксизмни улуғлашга бағишлаган илмий ходим-

лар авлодини шакллантирди (Хоназаров Қ. "Тафаккур", 1997 йил 4-сон. 12-бет).

Ўтмиш давр файласуфи атеистик дунёқарашни бирдан-бир тўғри таълимот деб билганидан динга, бинобарин, миллий ахлоқ илдизига болта урди. Бошқача айтганда, файласуф жамиятга нон ўрнига тош берди (В. Мороз ибораси). Тилшунос ҳам уларга жўр бўлиб, она тили дарслигида рус тилини фақат зиёлилар эмас, ишчи ва колхозчилар ҳам севиб ўрганмоқда, рус тили ўзбек тилининг ўрнини эгаллаб, унинг иш кўриш доирасини камайтираётгани йўқ, балки иккинчи она тили функциясини бажараётир (Шоабдурахмонов Ш. ва бошқалар. *Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, "Ўқитувчи", 1980. 14-бет*), деб овоза қилди.

Ўзбек адабий тили аини шу даврда шаклланиганидан унинг меъёрларини белгилашда ҳукмрон халқ тилига хос қолип ва андазалар асос сифатида олиниб, дарслик ва қўлланмаларда қоида қилиб берилди. Бу қоидаларнинг аксари ўзбек тили табиатига мос келмасди. Афсуски, мазкур қоидаларнинг бир қисми ҳозирги кунга қадар ислоҳ этилмаган. Уларни ислоҳ этиш учун эса, аввало, ўзбек адабий тили қурилиши, тузилишининг ўзига хос хусусиятларини аниқламоқ зарур. Бунинг учун тилнинг пайдо бўлиши, унинг моҳияти хусусида мустаҳкам назарий асос даркор. Ана шундай назарий асос, аввало, маънавиятимиз сарчашмаси бўлган Қуръони карим оятларида ўз ифодасини топган.

Рухнинг моҳияти, хусусияти, тузилиши Оллоҳ таолонинг илми азалийсигагина аён дир. "Рух" сўзи Қуръони каримда йигирма бир марта қўлланган. Исро сурасининг 85-оятда унинг моҳияти ҳақида бундай маълумот берилган: *"Ва сендан руҳ ҳақида сўрарлар. Сен: "Рух Роббимнинг ишидир. Сизга жуда оз илм берилгандир", деб айт"* (Қуръоний иқтибослар шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг маънолар таржимасидан олинмоқда). Демак, руҳ Яратган Эгамизга хос амр, иш экан. Бизга ниҳоятда оз илм ато этилганидан унинг асли, моҳиятини тушунишдан ожиз эканмиз. Оллоҳ таоло ундан нимани билдирса, ўшани билиб олар эканмиз, холос. Оллоҳ таолонинг билдиргани шуки, у зот тупроқдан Одам Атони яратиб, ичига руҳидан пуфлагач,

фаришталарига унга сажда қилинлар, дейди (Ҳижр сураси, 29-оят; Сод сураси, 72-оят). Одам Атога жон киради, яратган Зот унга ҳаёт деб аталмиш бебаҳо неъмат тухфа этади. Унинг бу ҳаёти умр деб аталади.

Рух мазмунан беҳад мураккаб тушунча, маъно кўлами бениҳоя кенг, серқиррадир. Инсон руҳининг унсурларига (узв, таркибий қисм, кўриниш) онг, ақл, шуур, заковат, фаҳм, фаросат, тамиз, фикр, тафаккур, тасаввур, тушунча, идрок, хотира, зеҳн, ҳис-туйғу ва ҳоказолар киради. Булар инсон руҳий фаолиятида асосий омил вазифасини бажаради.

Рухий фаолият тил, нутқ; ахлоқ; маданият, тамаддун; илм-фан, санъат каби кўринишларда намоён бўлади.

Тил руҳий фаолият маҳсули экани Қуръони карим оятларида кўринади. Оллоҳ таоло Одамнинг танасини ростлаб жон киритгач: *"Ва У зот Одамга исмларнинг барчасини ўргатди"* (Бақара сураси, 31-оят). Демак, Оллоҳ таоло тил деб аталмиш бебаҳо неъматни Одам Атонинг онгию қалбига жо қиладди. Бу эса дунё тилларининг асли, яъни боботил захираси демакдир. Сўнгра фаришталарга юзланиб, билсангиз, мана бу нарсаларнинг номини айтиб беринг-чи, деди. Улар зоти покинг ҳақи, Ўзинг ўргатгандан ўзга илмимиз йўқ, деб жавоб қилди. Шунда яратган Зот Одамдан улар номини айтиб беришини сўради. Одам барчасининг номини бирма-бир айтди (Бақара сураси, 31-32-оятлар). Бундан кейинчалик воситаи робитаи оламиён (Аваз Ўтар ибораси) саналмиш тилнинг нутқий фаолият тарзида зухур бўлгани аёнлашади.

Мазкур оятлар инсоннинг асли ҳам, тили ҳам бир эканига далилдир. Вақт, замон ўтиши билан ана шу муштараклик табақалашган. Инсоният элат, халқ, миллат деб аталмиш узв – гуруҳларга бўлинган: *"Сизни тупроқдан яратгани ва сўнгра сизлар башарга айланиб тарқалишингиз Унинг оят – белгиларидандир"* (Рум сураси, 20-оят); *"...сизларни ўзаро танишишингиз учун халқлар ва қабилалар қилиб қўйдик"* (Хужурот сураси, 13-оят); *"Агар Роббинг хоҳласа, одамларни бир уммат қиларди. Улар ихтилоф қилишда бардавом бўлурлар"* (Худ сураси, 118-оят). Бошқача айтганда, инсоннинг тили ҳам хусусийлашиб, тил оилалари ва миллий тиллар вужудга келди.

Шуни айтиш жоизки, тилнинг табақаланиши инсон руҳининг имконияти доирасида муайян табиий, жуғрофий, тарихий, маданий, ижтимоий ва ҳоказо шароитга мос равишда воқеланиб боради. Бинобарин, тилларда муштараклик, умумийлик билан ўзига хослик, тафовут ҳам юзага келади. Тил фактларига мурожаат қилайлик: **“Не морочь мне голову” – “Бошимни қотирма”**. Кўриниб турибдики, бу иборалардаги фарқ икки халқ яшаётган ҳудуд иқлими билан боғлиқ. Совуқда тери музлагани учун рус тилида *не морочь* феъли, иссиқда тери қотгани учун ўзбек тилида *қотирма* феъли қўлланган. Дейлик, ўзбек боласини эркаламоқчи бўлса *қўзичоғим, тойчоғим, бўталоғим* каби сўзлардан бирини қўллайди. Рус халқи эса бунинг учун бошқа ҳайвон боласининг номини ишлатади. Бу иборалардаги тафовут миллий руҳнинг ўзига хослиги билан изоҳланади. В. Хумболдт таъбири билан айтганда, *она тили – миллий руҳ демакдир*. Миллий тилларнинг шаклланиши ва тараққиётида, табиийки, улуғ мутасаввиф шоир айтганидек, инсонга ато этилган *жузъий ихтиёр* (Агар чандики қўймас эркимизга/ Берибдур ихтиёри жузъи бизга (Сўфи Оллоёр. *Саботул ожизин*. “Тошкент”, “Ўлпон”, 1991. 12-бет) ҳам иштирок этади. Қуръони каримдаги руҳ ва тилнинг ўзаро муносабати талқини ҳамда миллий тилларнинг кейинги даврдаги тараққиётига доир кузатишлардан боботилнинг ҳам, миллий тилларнинг ҳам *руҳий-ижтимоий ҳодиса* экани аён бўлади.

XIX аср бошида Оврупода тилнинг руҳий-ижтимоий ҳодиса эканига асосланиб таълимот яратилган. Бу таълимот асосчиси олмон олими Вилхелм фон Хумболдтдир (1767–1835). Мазкур олим умумий ва назарий тилшунослик асосчиси деб эътироф этилган.

Хумболдт таълимотида *тилларнинг пайдо бўлишига* доир нуқтаи назар эътиборга молик. Хумболдтгача устувор бўлган қарашлардан бирига кўра, тил тадрижий (эволюцион) тараққиёт натижасида оддийдан мураккабга тамойили асосида аста-секин пайдо бўлган. Бу қараш ҳатто мустақилликнинг дастлабки йилларида ҳам она тили дарсликларида учрайди: *“Кишилар илгари гапирмаганлар. Улар биргаликда меҳнат қилишган. Меҳнат жараёнида бирор нарсани айтиш ёки сўраш*

зарур бўлган. Шундай қилиб, оғзаки нутқ келиб чиққан. Нутқ кишиларнинг аҳил яшаши ва ишлашига ёрдам беради” (Қосимова К., Фузаилов С. *Она тили. 2-синф учун дарслик. Тошкент, 1993*). Хумболдт бу фикрни инкор этиб, тил бирдан пайдо бўлган, дейди. Негаки, тил инсоннинг ботини, фитрати, унга хос бўлган хусусиятдир (*Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. Москва, “Прогресс”, 1984. Стр. 314*). Тилнинг пайдо бўлишига нисбатан бундай қараш мазмунан Қуръони каримнинг Бақара сураси 31-ояти билан ҳамохандир.

Олимнинг *тил билан тафаккур* муносабати масаласига доир қараши ҳам диққатга сазовор. Хумболдтгача тафаккур етакчи мавқега эга, тил уни ифодаловчи восита бўлиб, фикрни шакллантиришда иштирок этмайди деган қараш устувор эди. У эса тил тафаккур билан тенг мавқе-мақомга эга, негаки тил билан тафаккур ибтидодан айна бир нарсаси – хилқат бўлган, дейди. Бундай ҳукм чиқаришда Хумболдтга ўзи асослаган метод-ёндашув имкон беради. Унга кўра, инсон тил билангина инсондир. Тилнинг пайдо бўлиши учун инсон аслида инсон бўлиши керак эди. Инсон тили унинг онги билан ажралмасдир. Буни тушуниш учун инсонга хос фаросатнинг фаолият-табиатини билиш даркор.

Тил зарурат туфайли инсоннинг ботинсийратидан пайдо бўлади ва қонуният сифатида инсон онги-ақли қувватининг фаоллигини талаб қилади. Инсоннинг мислсиз бу қобилиятини Хумболдт онгининг интеллектуал инстинкти деб атайди. “Бунда, – деб уқтиради атоқли олим, – фаросат ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Негаки тилнинг ҳар бир унсури пайдо бўлиши учун фаросатнинг фаоллиги зарур. Лекин фаросатнинг оддийгина фаолиятини ҳам англаб идрок этиб бўлмайди”.

В. Хумболдт диққат-эътиборини *интеллектуал фаолликка* қаратади. Бунда у борлиқнинг фикрга айланишида рўй берадиган фундаментал-таянч амал-актни назарда тутади. Аниқроқ айтганда, интеллектуал қувват тилга қандай таъсир қилиб, тил ўз навбатида унга қандай таъсир этади, деган масалага эътибор беради (*ўша манба, 75-бет*).

Тил фикр ҳосил қилувчи тана аъзосидир (*ўша манба, 36-бет*). Руҳий, аниқроғи, интел-

лектуал фаолият ботиний хусусиятдир, унинг рўй беришини одатда сезиб бўлмайди. У товуш воситасида моддийлашади ва уни идрок қилиш имкони туғилади. Шунга кўра, интеллектуал фаолият билан тил ягона бирлик-бутунлик ҳосил қилади. Заруратга кўра тафаккур доимо тил товушлари билан боғланган – алоқадор бўлади. Акс ҳолда, фикр аниқ-равшан бўлмайди, тасаввур тушунчага айлана олмайди (*ўша манба, 76-бет*). Бошқача айтганда, тушунча ҳосил бўлиши учун сезги аъзолари иш-фаолияти руҳ фаолиятининг ички жараёни билан алоқага киришиши лозим. Бу эса фақат тил воситасида рўй беради. Тилсиз тушунча, бинобарин, тафаккурнинг ўзи ҳам ҳосил бўлмайди. Фаросат борлиқдаги нарсаси-хилқатни идрок қилиши учун нутқий товуш аниқ-равшан бўлмоғи даркор. Борлиқдаги нарсаси-хилқат ҳам, ботиний сабаб билан рўй берувчи фаолият ҳам инсонга кўп белги-сифатлар билан таъсир этади. Лекин фаросат нарсаси-хилқатдаги умумийликни аниқлашга ҳаракат қилади. У қиёслайди, бўлакларга ажратади ва уларни бир-бири билан боғлаб, улаб тобора йирикроқ бирлик ҳосил қилишга интилади. Фаросат ҳодисаларни муайян бирлик сифатида қабул қилади, шу боис ўзини алмаштирадиган, ўзининг ўрнида қўлланадиган товушдан ҳам шуни талаб этади. Демак, товуш руҳий фаолиятга мослашади.

Тафаккур умуман тил билан эмас, маълум даражада айрим тил билан боғлиқ бўлади, деб ёзади Ҳумболдт. Бу масала ижтимоий-фалсафий хусусиятга эга бўлиб, олим унга, аниқроғи, *халқ ва тил муносабати*га ҳам алоҳида эътибор берган.

У халқ-миллат – тил мақомига эга бўлган инсон руҳининг индивидуаллашган шаклидир, дейди. Бошқача айтганда, инсониятнинг тилларга бўлиниши унинг халқларга бўлиниши, аниқроғи, халқ руҳига мос келади. Халқнинг тили ва руҳий қуввати алоҳида ва бири иккинчисидан олдин ё кейин ривожланмайди. Улар интеллектуал-маънавий қобилиятнинг ажралмас бир ҳаракат-фаолиятдан иборат бўлади. Интеллектуал фаолият билан тилни ажратсак-да, аслида бундай ажралиш йўқ. Халқ руҳининг ўзига хослиги билан унинг тили тузилиши ўзаро шу қадар қўшилиб, бирлашиб кетганки, улардан бири мав-

жуд бўлса, албатта, иккинчиси ҳам мавжуд бўлади. Тил – халқ руҳининг суврати, зоҳиридир. Ўрни, халқ тили – унинг руҳи, халқ руҳи эса унинг тили демакдир. Бу қадар ўхшаш бошқа бирор нарсаси-хилқат мавжуд эмас. Қандай қилиб улар айна бир, англаб бўлмайдиган манбадан вужудга келгани сирлигича қолаверади. Шунингдек, халқ руҳининг ўзига хослигини тилдан ажратиб, алоҳида ўрганиб, кейин унинг ўзига хослигини тилга татбиқ этиб бўлмайди.

Ҳумболдтнинг “халқ руҳи” атамасини қўллашдан мақсади тилларнинг фарқланиш шарт-шароити ва сабабини аниқлаш бўлган. Ўрни, тилларнинг фарқи ва ўзига хос хусусиятини баён қилишда фақат товуш омили билан ечкланиб қолиш етарли эмас. Тилларнинг фарқини тушунтиришда пастки поғонада қолиб кетмай, юқори поғонага чиқиш лозим, дейди у (*ўша манба, 68-бет*). Бундай ҳолда тиллар орасидаги фарқ руҳга асосланиб тушунтирилади. Олим талқинида тилга фақат халқ руҳини аниқлаш воситаси дебгина эмас, унинг пайдо бўлиш омили деб ҳам қараш лозим.

Ҳумболдт таълимотида тил мазмун-моҳиятига кўра, фаолият, қувват, аниқроғи, руҳий фаолият, руҳий қувват бўлса (*ўша манба, 69-70-бетлар*), тузилиши жиҳатдан бутунлик, тизимдир (*ўша манба, 72-бет*). У тилни сийратига кўра руҳий қувват, суврати жиҳатдан эса бутунлик, яхлит неъмат деб тушунтиради. Шу бутунликнинг ҳар бир унсурида унинг муҳим белгилари мужассам бўлади. Шунга кўра, битта унсурга қараб тилнинг сувратини аниқлаш мумкин. Бинобарин, тилни тадқиқ қилишда диққат-эътиборни тил сувратининг ботиний, руҳий фаолият билан боғлиқлиги ва уларнинг ўзаро таъсири масаласига қаратиш даркор. Шунда тилларнинг тузилишидаги мавжуд тафовут сабабини аниқлаш имкони туғилади. Бунинг учун эса, аввало, ҳар бир тилга хос формани аниқлаш лозим. Фикр ифодалашга хосланган руҳий фаолият узлуксиз ва бир хилда амалга ошади. Бундай бўлишининг боиси, у айна бир руҳий қувват воситасида рўй беради. Унинг асосий вазифаси жамият аъзоларининг бир-бирини тушунишига имкон беришдир.

Алоҳида-алоҳида товушларни фикр ифодалашга хослайдиган руҳий фаолиятнинг жамияти алоқа ва тартиботидаги бор барқарор-

лик ҳамда бирхилликдан *тилнинг формаси* ҳосил бўлади. Тилнинг ўзига хос формаси ҳар қачон ҳам унинг энг кичик унсурларида кўзга яққол ташланавермайди. Шу боис уларнинг ҳар бири алоҳида олиб қаралганда, тилнинг формаси учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлмайди. Бинобарин, “бутунлик”, “яхлитлик” тушунчасига мурожаат қилишга тўғри келади (*ўша манба, 71–72-бетлар*). Табиатига кўра, тилнинг формаси руҳий жиҳатдан бир хил, ўхшаш бўлган айрим унсурлар синтезидан иборат. Бундай ўхшашлик асосида халқ аждодлардан мерос қолган тилни ўзлаштиради. Ушбу ўхшашлик тилни тадқиқ қилишда ҳам ўз аксини топтоғи керак. Шундай йўл тутилсагина тарқоқ унсурлардан ана шу ўхшашликка юксалиб, тил ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлинади. Бундай ёндашувсиз алоҳида унсурларнинг ўзига хос жиҳатини тушуна олмаймиз. Уларнинг ўзаро алоқасини-ку айтмаса ҳам бўлаверади. Бинобарин, тилнинг хусусиятини англаш учун унинг унсурлари қўлланишини кузатиш лозим.

Юқоридаги қисқача шарҳдан аввало шу нарсa маълум бўладики, тилнинг формаси деганда фақат грамматик форма эмас, унинг бутун тизими тушунилади. Тилни грамматика ва лексикага ажратиб ўрганиш амалий аҳамиятга эга, тилни назарий жиҳатдан тадқиқ қилишда эса бу фарқ ўз аҳамиятини йўқотади. Шу билан бирга, буюк тилшунос олим тилни руҳий-ижтимоий ҳодиса деб эътироф этгани англашилади.

Мазкур икки таълимотга таяниб иш тутиш миллий тилларнинг қурилиши, тузилишини ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан тадқиқ талқин қилишда амалдагидан ўзгачароқ ёндашишни тақозо этади. Жумладан, қиёсий-типологик метод, шунигдек, узви ва матний таҳлилдан фойдаланилса, ўзбек, араб ва рус тиллари қурилиши, тузилиши, Ҳумболдт таъбири билан айтганда, формасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатлар аниқланиб, тилимизнинг хусусиятига мос келмайдиган русча қолип ва андазалардан воз кечиш имкони туғилади.

Шу мақсадда битта феълнинг ўзагини учта тилда қиёслаб кўрайлик: *кѣб – чита – ўқи*. Араб тилида ўзак учта ундошдан иборат бўлиб, на луғавий, на грамматик маъно билдиради. Унга унли қўшилса (*катаба – ўқиди*)

бирданига луғавий ва бир нечта грамматик маъно (*ўтган замон, III шахс, бирлик* ва бошқалар) намоён бўлади. Рус тилида феълнинг ўзаги фақат луғавий (аташ) маъно англатади. Грамматик маъно ифодаланиши учун унга қўшимча ва сўз (*он чита-л*) қўшилиши лозим. Шундагина араб тилидагидек *ўтган замон, III шахс, бирлик* маънолари намоён бўлади. Ўзбек тилида эса тамоман бошқача ҳолга дуч келамиз. Феълнинг ўзаги фақат луғавий эмас, бир нечта грамматик маъно ҳам ифодалайди. Чунончи, *буйруқ, II шахс, бирлик, келаси замон, ўтимлилик, бўлишлик* маънолари *хурмат, тарзга* (аспект) бетарафлик англашилади.

Кўринадики, рус тилида луғавий ва грамматик маъно алоҳида-алоҳида восита билан ифодаланса, араб тилида луғавий маъно ифодаланишида ҳам ундош, ҳам унли иштирок этиб, грамматик маъно фақат унли воситасида намоён бўлади. Ўзбек тилида эса луғавий ҳамда грамматик маъно аксар бирор қўшимча воситасисиз, феълнинг ўзигидан англашилаверади. Бунинг асосий сабаби шуки, мазкур халқларнинг борлиқни идрок қилиш, аниқроғи, миллий тилларнинг шаклланиш даврида борлиқдаги воқеа-ҳодисаларнинг тушунчага айланиш тарзи бир хил бўлмаган. Араб ва ўзбек (туркий) халқлари руҳига *тежамкорлик* хос бўлса, славян халқлари руҳияти тескари усулни (*избыточность*) танлаган.

От туркумида ҳам шунга ўхшаш фарқ-тафовут мавжуд. Масалан, рус тилида борлиқдаги воқеа-ҳодисанинг тушунчага айланиши икки босқичда амалга ошганидан, яъни луғавий ва грамматик маъно алоҳида-алоҳида восита билан ифодаланганидан грамматик категориялар, жумладан, отнинг сонини белгилашда ҳам шу жиҳат инobatга олинади. Буни академик В. Виноградов қуйидагича изоҳлайди: “Сўзнинг грамматик формаси бир сўзнинг турли тусдаги ўзгаришлари бўлиб, булар бир тушунчани, бир лексик маънонинг ўзини ифодалаб, ё қўшимча маъно оттенкаси билан фарқланади, ёки бир фикр предметининг бошқа предметлар билан бўлган муносабатини ифодалайди (*Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1975. 64-бет*).

Бу қолип ва андаза ўзбек тилига ҳам нисбат берилганидан илмий грамматикада

шундай деб ёзилган: “Сўзнинг грамматик маъноси унинг формал қисми орқали ифодаланади. Сўзнинг формал қисми асосий қисмдан, ўзак-негиздан қолган қисмдир (*ўша манба, 61-бет*).

Шу қоидага мувофиқ, отнинг *-лар* қўшимчасини олган шакли кўплик ва уни олмаган шакли (яъни ўзак, негиз) бирликни билдиради, деб дарслик ва кўлланмаларда қоида қилиб берилади. Бу қоида ҳозирга қадар ислоҳ этилгани йўқ. Ҳолбуки, юқорида кўрганимиздек, ўзбек тилида борлиқдаги воқеа-ҳодисанинг тушунчага айланиши бир босқичда амалга ошади. Бинобарин, грамматик маънони белгилашда ўзак, негиздан англашиладиган маънолар инobatга олинмоғи даркор. Матний ва узвли таҳлилга асослансак, отнинг ўзак, негизи учта маънога бетарафлиги маълум бўлади: 1) бирлик, 2) кўплик, 3) умумийлик. Матнда (гап, бирикма) мазкур маънолардан қайси бири учун қулайлик бўлса, ўша намоён бўлади: **икки бола, айрим одам, бир тўп оққуш, ўқувчи кўп, машқ тўплами** ва ҳоказо. Бу бирикмаларда кўплик ифодаланишида луғавий восита қулайлик туғдирмоқда. Демак, кўплик ифодаланишида иккита восита (ўзак+луғавий восита) иштирок этмоқда. Мантиқан аёнлик ҳам кўплик ифодаланишида қулайлик туғдиради: “*Дарахтнинг барги тўкилди*”. Бу гапда барг кўпликни билдиради. Чунки одатда битта барг тўкилмаслиги мантиқан аён. Худди шунингдек, **бирлик ва умумийлик** маънолари ҳам лисоний восита ва ғайрилисоний омил ёрдамида ифода этилади. Бунда ўзбек тили қурилишига хос *тежамкорлик* инobatга олинган.

Шуни таъкидлаш жоизки, араб тилида кўплик қўшимча ва товуш ўзгариши билан ифодаланса-да, отнинг негизи ҳам қулай восита ёрдамида мазкур маънони ифодалайди. Профессор Х.Баранов арабча-русча луғатда *намлун (чумоли), наҳлун (асалари), анкабутун (ўргимчак)* каби отларни жамловчи кўплик (собир. мн.) деб атайди (Баранов Х. К. *Арабско-русский словарь. Издание шестое, Москва, “Русский язык”, 1985*). Бу изоҳда қисман бўлса-да, араб тилининг рус тилидан фарқи ўз ифодасини топган. Бундай отларни узвли ва матний таҳлил қилсак, *жамловчи кўплик* билан бир қаторда ўзбек тилидагидек *бирлик* ва *умумийлик* ифодалай олиши маълум бўлади.

Кўринадик, бундай ҳолларда араб тилида ҳам *тежамкорлик* намоён бўлади.

Тежамкорлик бош хусусият бўлганидан тил бирликларининг (унсурларининг) барчасига турли кўриниш ва даражада хосдир. Тадқиқотларимизда ана шуни инobatга олсак, ўзбек тили қурилиши, тузилишидаги рус тилидан фарқли жиҳатлар яққол кўзга ташланиб, қайси мавзу ва қоидаларнинг ислоҳталаб экани маълум бўлади. Мисол тариқасида *шарт* маъносининг ифодаланишини олиб кўрайлик. Маълумки, шарт эргаш гапда кўлланадиган *агар* амалдаги дарслик ва кўлланмаларда ҳозирги кунга қадар рус тилидаги *если* каби боғловчи деб қаралади. Бу билан унинг доим кўлланиши эътироф этилган. Шунга мувофиқ, ҳозирги кунда оғзаки нутқда журналисту суҳандонлар, шифокору муҳандислар, спорт соҳасию аниқ фан вакиллари нутқда доим *-са* билан бирга *агар* кўлланмоқда. Академик А. Ҳожиев эса ўзбек тилида *агар* рус тилидагидек боғловчи эмас, юклама бўлиб, шарт маъносини кучайтиради, таъкидлайди, деб ёзади. Бинобарин, таъкид зарур бўлганда кўлланади, акс ҳолда *-са* қўшимчаси ҳам боғловчи вазифасини бажаради, ҳам шарт маъносини ифодалайди. Атоқли ёзувчи Абдулла Қаҳҳор асарлари ушбу фикрни тасдиқлайди. Чунончи, “Синчалак” қиссасида шарт маъноси *-са* қўшимчаси билан 92 марта, *-са* ва *агар* билан биргаликда эса атиги 14 марта ифодаланган. “Ўтмишдан эртақлар” қиссасида уларнинг нисбати 44 га 1: “*Мен бу воқеани аямга айтмадим, айтсам кўчага чиқармай кўярди* (А. Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, учинчи жилд. Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1998. 193-бет). “Дадам бу гапни эшитиб аввал кулди, кейин қовоғини солиб: **Агар бу гап ўртамизда қолса, бировга оғзидан чиқармаса, майли, сув тегмаган битта кўзача олиб келсин, деди**” (*ўша асар, 232-бет*).

Хўш, “*миллий руҳ бедорлигига масъул бўлган олимۇ зиёлилар*” (Ислом Каримов ибораси), аниқроғи, она тилидан ўқувчи ва талабалар учун дарслик ёзаётган тилшунос олимлар мазкур ва шунга ўхшаш бошқа мавзулар тадқиқ талқинида русча қолип ва андазаларга асосланиш қачонгача давом этади, деган саволга нима деб жавоб берар экан?!

va ADABIYOT

Ижодкор шахсияти доимо адабиётшуносликнинг муҳим мавзуларидан бўлиб келган. Зеро, шахсиятнинг бутунлиги бадий асарнинг ғоявий-бадий етуклиги кафолатидир. Ахир, ижодкор шахсияти унинг бадий тафаккури маҳсули бўлмиш яратикда бутун бўй-бас-ти билан гавдаланади. Шу жиҳатдан, буюк француз адиби Виктор Ҳюго бадий асар таҳлилида ижодкор шахсиятини зинҳор четлаб ўтмаслик жоиз деб таъкидлаганда юз карра ҳақ эди.

Шахсият деганда биз, одатда, инсоннинг руҳий-маънавий қиёфасини назарда тутамиз. Демак, умуман инсон ва хусусан ижодкор шахсиятида маслак-этикод, субтирода, саъжия-мизож сингари асосий белгилар муҳим ўрин тутди. Бироқ шуни таассуф-ла айтмоқ жоизки, бугунги кунда инсон, чунончи, ижодкор руҳияти маънавиятини ўрганишнинг талай усуллари мавжуд

бўлса-да, аммо улар жамулжам ҳолда ҳам бу азалий жумбоқларни тўлиқ ечишга ожиз қолмоқда.

Руҳият ва маънавият ўзаро чамбарчас боғлиқ ҳодисалар, бинобарин, уларни айро тушуниш мушкул. Лекин биз, мавзу талабига кўра, руҳ, руҳият масаласини алоҳида олиб текширишни лозим топдик. 5 жилдли “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” нашриёти, 2007) руҳга жон, руҳиятга эса жоннинг ҳолати, дея изоҳ берилган. Гарчи бу изоҳ бирмунча номукамал бўлса-да, ҳозирча уни қабул қиламиз. Чунки бу тубандаги орилик хулоса учун зарур: руҳиятнинг асосида руҳ ётади.

Шахс ва руҳ муносабати – жиддий муаммо. Ғарб илм-фани бу борада кўп тадқиқотлар қилган. Айниқса, машҳур шахслар, чунончи, улуғ ёзувчилар ҳаёти ипидан-игна-сигача, яъни аёл ва пулга муносабатигача ўрганилиб, бу борада бир қанча тадқиқ ме-

тодлари яратилган. Бунда, айниқса, Зигмунд Фрейднинг психоанализ ҳамда Карл Густав Юнгнинг аналитик психология мактаблари хизмати катта бўлган. Устози Фрейд таълимотига ижодий-танқидий ёндашиб, неофрейдизм йўналишини яратган Эрих Фромм хизматини ҳам шу сирада қайд этмоқ жоиз, албатта.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, адабиётшуносликда янги тадқиқ методларига зарурат пайдо бўлди. Чунки собиқ Иттифоқнинг яккахоким марксча-ленинча таълимотидан узил-кесил воз кечилиши бу борада бўшлиқ ҳосил қилди. Шунда бадиий асар таҳлилию унинг яратувчиси шахсиятига Фрейд, Юнг ва Фромм таълимотлари асосида ёндашишга уриниш кучайди. Аммо биз бу борада шу қадар ҳовлиқиб қолдикки, айна методларни аксар кўр-кўрона қўллашдан нарига ўтолмадик. Нодонларча Фрейд, Юнг, Фромм меросидан парчаларни қўлбола таржима қилиб, ҳуда-беҳуда ишлатавердик. Ушбу тафаккур соҳиблари ғояларидан кўпинча чала-ярим, хом-хатала даъволаримизни “асослаш” учун фойдаланар эдик. Шу қабилдаги мақолаю монографиялардан ўзбек адабиётшунослиги заррача фойда топмагани аниқ, бундан тадқиқотчилар наф кўрган – илмий даража ва унвонга эга чиққан бўлса эҳтимол.

Аниқ-табиий фанларда бир миллат яратган назарияни бошқаси айнан қўллайвериши мумкин. Аммо ижтимоий-гуманитар фанларда аҳвол тубдан фарқли: бунда бир миллат яратган назарияни бошқаси ўзига мосламоққа мажбур. Хўш, нега шундай? Бошқа ижтимоий-гуманитар фанларни бир четга қўйиб, фақат “психология” деб аталган соҳагагина назар ташлайлик. Маълумки, бу фаннинг тадқиқ объекти – руҳият, у эса барча миллатларда бир хил эмас. Психологияда янги йўналиш ўлароқ этнопсихология тармоғи вужудга келишига сабаб ҳам шу!

Биз ҳали-ҳануз адабиётшуносликда оврупо ёхуд рус илми яратган андазалардан нарига ўтолмаяпмиз. Ҳолбуки, асл илм, чин олимлик дегани бирор тайёр қолипни олиб,

унга ўз фикрини амаллаб жойлаш эмас. Асл илм, чин олимлик дегани ўз фикри эркин жойлашувчи янги андазалар яратишдир. Албатта, бошқа соҳалар каби адабиётшунослик ҳам

ўзаро алоқа ва ўзаро таъсирдан холи ривожлана олмайди. Аммо бундай алоқаю таъсир ноижодий-нотанқидий, яъни ғоя ва назарияларни шундоқ кўчириб ўтказишдан иборат бўлмаслиги керак!

Шарқлик ижодкор шахснинг ғарблик ижодкор шахсдан муайян фарқи бор. Шоир ва адабиётшунос Мусулмон Намоз “Шахс тақомили масаласи Шарқ учун доимо аҳамиятли масалалардан бири бўлган. Умуман олганда, Ғарб учун адабиёт ўз-ўзини ифодалаш орқали психологик босимдан қутулишнинг бир йўлидир (саморазядка через самовыражение). Шарқ учун эса ўз-ўзини ифодалаш орқали ўзликни тузукроқ англаш ва тақомил учун асос топиш (самопознание через самовыражение)...” (“Туманларни қўпорар тоғлар”. “Ватан” газетаси, 1995 йил 14-22 июль), дея ана шу фарқни аниқлашга интилади. Агар ушбу қарашни асос қилиб олсак, у ҳолда Абдулла Қодирий шахсиятини ислом дини билан боғлашга зарурат туғилади. Чунки у ўзликни англашни ҳам, руҳий тақомилга эришишни ҳам моҳиятан худди шу диндан қидирган. Қодирийга қадар ўн уч аср давомида яшаб ўтган не-не шоиру адиблар ҳам айнан шундай! Демак, адабиётда умуман инсон ва чунончи ижодкор руҳию руҳиятига доир тадқиқотларимиз учун методни аввало ислом таълимотидан қидирсак кўпроқ маъқул бўлар?

Исломий адабиётда рух, руҳият масаласи, асосан, тасаввуфга доир асарларда

ёритилган. Тасаввуф – “руҳий тарбия” деб номланиб, “қалб”, “руҳ”, “ақл”, “нафс” каби тушунчалардан баҳс юритади. Шунга кўра, тасаввуфни миллий руҳиятшунослигимиз пойдевори десак асло хато бўлмас. Бироқ шу ўринда бир фактга диққат қаратиб ўтиш зарур. Бугун психологияни руҳшунослик деб таржима қилиш урф бўлган. Бироқ ислом оламида психология “илм ун-нафс”, яъни “нафсни ўрганиш илми” деб аталган. Хўш, араб тилида қалам тебратган ислом олимлари нега уни “илм ур-руҳ” деб атаган эмас? “Руҳ” ва “нафс” тушунчалари маъносида фарқ борми ёки?

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф “Руҳий тарбия” номли 3 жилдли китобига сўзбошисида бундай ёзади: “Ислом дини инсоннинг жисмига ва руҳига... алоҳида эътибор қаратган. Руҳий-маънавий қисм “тазкият ун-нафс” – “нафсни поклаш” деб аталиб, унда мўминларнинг нафсини, яъни шахсиятини поклаш, уларга фазилатларни касб қилдириш ва разолатлардан холий эттириш киради. Бу борада “нафс” сўзи билан бирга “қалб”, “руҳ” деб аталадиган маънолар катта аҳамият касб этади. Қалб Роббоний, руҳоний ва латийф нарса, руҳнинг ҳақиқатини Оллоҳ талодан ўзга ҳеч ким билмайди. Аммо Қуръони Каримда нафсни поклаш ҳақида кўп сўз кетгани учун “қалб”, “руҳ” сўзларидан кўра айнан “нафс” сўзини ишлатиш кенг тарқалган” (Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. *Руҳий тарбия. 4 жилдлик. 1-жилд. Поклашниш. Тошкент, “Шарқ”, 2008. 4-бет*). Демак, муаллиф бу уч калимани маънодош деб ҳисоблагани ҳолда улар орасида нозик фарқ ҳам борлигига ишора этади. Биз шу ўринда “қалб”ни атай эътибордан соқит қилиб, “руҳ” ва “нафс” орасидаги нозик фарқни аниқлашга ҳаракат қиламиз.

Мусулмон аҳли Расулulloҳдан (с.а.в) руҳ ҳақида сўраганида қуйидаги оят нозил бўлди: “Ва сендан руҳ ҳақида сўрарлар. Сен: “Руҳ Роббимнинг ишидир. Сизга жуда оз илм берилгандир”, деб айт” (“Исро” сураси, 85-оят). Бундан аён бўладики, шайх Муҳаммад

Содиқ Муҳаммад Юсуф таъкидлаганидек, руҳнинг моҳияти фақат Оллоҳнинг ўзига аёндыр. Бу ҳақда Парвардигор бандаларига жуда оз, яъни моҳиятни англашга кифоя қилмас билим берган. Шунга кўра, руҳ Оллоҳ учун аён-у, бандаси учун ноаён, бошқача қилиб айтса, сир-синоатдыр. Одамзод маърифатда ҳар қанча юксалмасин, руҳ сирини очишга қодир эмас. Хўш, нега Парвардигор бундай йўл тутди? Ислом таълимотига кўра, Оллоҳ шуни хоҳлади, У, аксинча, инсонга руҳни билдиришни хоҳлаганида, бизни бу илмга осон йўллаб қўйган бўлар эди.

Руҳдан фарқли ўлароқ нафс ҳақиқати бандасига аён этилган. Чунончи, ҳужжатул ислом Абу Ҳомид Ғаззолий нафс ҳақида кўп фикрлар баён этган (*Имом Абу Ҳомид Ал-Ғаззолий. Ихёу улумиддин. Тошкент, 2014*). Мутафаккир бобомиз, аввало, “нафс” калимасининг бир неча маъноси борлигини таъкидлаган. Биринчи маънодаги нафс қораловга лойиқ, чунки у шахват хуружлари ва шайтон васвасасига тобе бўлиб, одамдаги барча ёмон сифатларни ўзида мужассам этгандир. Бу хилдаги нафс, одатда, “нафси аммора” деб юритилади. Бунда “аммора” сўзи ёмонликка – гуноҳга буюрувчи маъносини англатади. Иккинчи маънодаги нафс мақтовга лойиқ, чунки у Оллоҳнинг зотини ва шу Зот яратган барча нарсани таниб, ибрат олгувчи инсоннинг ўзлигидир. Шахват хуружларию шайтон васвасаларини енгиб, Ҳақ амрига бўйсунган бундай нафс “нафси мутмаинна” дейилади. Бунда “мутмаинна” сўзи хотиржам – сокин деган маънони ифодалайди. Шу икки нафс оралигида яна бир хил нафс ҳам борки, учинчи маънодаги бу нафс таассуфга лойиқдыр. Чунки у шахвониятни бир ёқлаб, бир унга қарши туради, хуллас, ҳақ – ноҳақ орасида иккиланувчи бўлади. Шу хилдаги нафс “нафси лаввома” деб аталади. Бунда “лаввома” сўзи “маломатгўй” маъносини англатади. Зеро, бундай нафс эгаси Оллоҳга ибодатда қосирлик (калта нуқсонлилик) қилса, нафси уни маломат этади.

Булардан аён бўладики, энг мақбул нафс – нафси мутмаинна, энг номақбул нафс нафси амморадир. Уларнинг биринчисига қарата бундай илоҳий хитоб бўлади: “Эй нафси мутмаинна, рози бўлгучи ва рози бўлингучи ҳолингда Парвардигоринга қайт!” Зотан, бундай нафс Оллоҳдан бўлиб, Оллоҳ ундан рози бўлади. Нафсларнинг иккинчисига эса бундай илоҳий хитоб келмайди. Чунки ушбу нафс Оллоҳдан узоқ шайтон гуруҳидандир. Шу боис Оллоҳ ундан рози бўлмайди.

Ислом оламида нафс ҳақиқатидан баҳс очган мутафаккирлар жуда кўп. Лекин биз имом Ғаззолийнинг юқоридаги фикрлари билан қаноатланамиз-да, замондош аллома шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг “Рухий тарбия” китобига қайтамыз. Нега муаллиф асарни “Рухий тарбия” деб атаган? Ахир, “Нафс тарбияси” деб атаса дуруст бўлмасмиди? Бизнингча, шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф нафсга жоннинг энг тубан ҳолати ёки бошланғич нуқтаси, руҳга эса жоннинг энг юксак ҳолати ва якуний нуқтаси деб қараган. Шунга кўра, тарбия нафсдан руҳга қараб боргани учун ҳам уни руҳга тегишли тарбия деб номлаган.

“Рухий тарбия” китобидаги жилдларнинг тартибланишида ҳам шунга ишора бордек, назаримизда. Биринчи жилд – “Покланиш”, иккинчи жилд – “Тикланиш”, учинчи жилд – “Хулқланиш” деб аталади. Нафсдан руҳга юксалиш ана шу уч давр ёхуд босқични ўз ичига олади. Дастлаб инсон шаҳват хуружлари ва шайтон вавасаларидан *покланади*, шунинг ортидан асл ўзлигини топиб, маънан *тикланади* ва охир-оқибат Оллоҳнинг гўзал сифатлари билан *хулқланади*. Бизнингча, китобда мусулмоннинг комилликка етишув даврлари ёхуд босқичлари содда ва гўзал услубда кўрсатиб берилган.

Шу нуқтада муҳоамадан таклифга ўтсак. Биз ижодкор шахсияти ва бадийий персонаж масаласидан баҳс очганда “руҳият тасвири”, “руҳий таҳлил” деган ибораларни қўллаймиз. Бунда ёзувчи персонажнинг ботиний олами-

ни бевосита ёхуд билвосита тасвирлашишу ботиний оламдаги эврилишлар сабабини қидириши назарда тутилади. Бир табиий савол туғилади: юқоридаги адабий-назарий тушунчалар, аслида, “нафсоният тасвири”, “нафс таҳлили” тарзида ишлатилса, ҳақиқатга кўпроқ мувофиқ эмасми?

Юқорида биз Шарқда бадийий ижоднинг мақсади Ғарбдагидан фарқли деган фикрни айтдик. Яъни Шарқда бадийий асар орқали, биринчидан, ижодкор ўзликини тузуқроқ англаш ва такомил учун асос топишни кўзласа, иккинчидан, ўқувчига ҳам муайян фикрий-ҳиссий таъсир ўтказиб, уни-да руҳий-маънавий комиллашувга чорлайди. Шу жиҳатдан, бадийий асар ижодкори ҳам, ундаги персонажлар ҳам ўзгалар ва айни чоқда ўзи билан курашаётган шахсдир. Нафс мақомидаги жонда бундай курашга асос бўлувчи зиддият бор. Аммо руҳ мақомидаги жон бундай курашга асос бўлувчи зиддиятдан холи. (Сабаби, у хотиржамлик – сокинлик топган.) Демак, адабиёт ҳар доим ҳам нафс мақомидаги жон курашга киришадиган майдондир.

Адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққулнинг “Навоийга қайтиш – 3” китобидаги “Рухоният ва нафсоният тазоди” номли мақолада бу икки куч ўртасидаги муносабатга доир қизиқ муқояса бор. Муаллиф машхур мутасаввиф – шайх Сухравардийга таяниб бундай ёзди: “Нафс ва руҳ орасида азалдан бир севги бўлган. Бунинг сабаби нафснинг аёллиги (унусат), руҳнинг эркеклигидир (зукурат). Модда оламида Момо Ҳавво Одам Атодан яратилгандек, қудрат оламида нафс ҳам руҳдан яралган эди. Нафс ва руҳ ўртасидаги унсият ва улфатлашувнинг асоси мана шудир. Чунончи, нафс ҳайвоний бир руҳдирки, руҳоний руҳга яқинлашув шарофати туфайли унинг жинсиятини эгаллаган” (*Ҳаққул И. Навоийга қайтиш – 3. Тошкент, “Тафаккур” нашриёти, 2016. 35-бет*).

Фрейд, Юнг ва Фроммда ҳам гарчи “руҳий таҳлил” дейилса-да, бироқ бош муаммо сифатида нафс тадқиқ этилмайдими?! Фрейднинг бевосита адабиётга доир “Достоевский

ва падаркушлик" мақоласида ҳам доминанта мақомидаги либидода айнан нафс назарда тутилмаганми?! Юнг архетипларига келсак, уларда ҳам инсониятнинг нафсоний хотиралари мужассамлашган эмасми?! Шундай экан, нафс умуман инсон ҳаёти ва ҷунончи бадиий адабиётнинг мангу муаммоси саналади. Шу маънода, адабиёт инсонни ўрганади, уни тадқиқ этади, деган эски қолип – фикр ҳам бизни қониқтирмайди. Навоий, Бобур, Қодирий (бу рўйхатни ҳар қанча давом эттириш мумкин) асарларида нафс жилвалари тасвирлангани, унинг сабабу оқибатлари таҳлил этилганини ҳеч ким инкор этмас, ахир! Демак, бадиий адабиёт объекти ҳақида баҳс очилганда "инсон" деган сўзнинг ёнига "нафси" деган сўзни ҳам қўшиб қўйиш жоиз эмасмикан?! Нафсдан руҳ сари йўл топа билган ижодкор ўзлигини англаб етган шахс демакдир. Нафсдан руҳ сари йўл топа билган персонаж эса барча замонларнинг адабий қаҳрамонидир. Руҳга мутлақ этиш дарғумон, демак, мутлақ ижобий идеал ҳам ноёб ҳодиса.

Улуғ рус адаби Фёдор Достоевский бу ҳақда шундай ёзади: "Ижод жараёнида ижобий характердаги идеал одамни тасвирлаш ҳар доим ҳам машаққатли кечган. Шу боис бу масаланинг ечими жуда қийин. Ҳануз бизга идеал бўладиган қаҳрамон ўзимизда ва ҳатто илғор Европада ҳам яратилган эмас. Дунёда биргина ижобий гўзал зот бор. У ҳам бўлса, Исо Масихдир. Шундай экан, бу жараён чексиз, нотугалдир. Бундай идеални яратиш эса илоҳий мўъжизалардан биридир..." (*Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Москва, 1975. Стр. 309-312*). Бундан бутун ҳаёти давомида ислом аҳкомларида собит турган Қодирий учун ким идеал бўлгани ҳам ойдинлашади. Нафақат Қодирий, балки Туронзаминга ислом дини илк ёйилган VII асрдан бошлаб то унга қадар яшаб, ижод этган юзлаб шоиру носирлар учун ҳам!

"Ўткан кунлар" романидаги "Қутилмаган бахт" фаслида Отабек ва Кумуш никоҳи

сахнаси бор. Домла "Сизким Кумушбиби Мирзакарим қизи, ўз нафсингизни тошкандлик, мусулмон Отабек Юсуфбек ҳожи ўғлига бағишламоқ ваколлатини амакингиз Муҳаммадраҳим Йўлдош ўғлига топширдингизми?" деб сўрайди келинчақдан (*Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Тошкент, 1994. 43-бет*). Нима учундир илк нашрдаги "ўз нафсингизни" бирикмаси кейинги нашрларда "ўзингизни тан маҳрамликка" дея ўзгариб кетган. Албатта, бу – алоҳида бир мавзу ва ҳозир унга тўхталишнинг мавриди эмас. Бизни шу дамда фақат "нафсни топширмоқ" масаласи қизиқтиради. Негаки, эркак ва аёл никоҳи шаръан нафсни боғламоқни (нафсни топширмоқни) назарда тутди. Бу ўринда "нафс" ўрнига "руҳ" дейиш мутлақо ноўрин. Ҳа, Отабек ва Кумуш никоҳи асосида нафс ётади! Зайнаб билан Кумуш муносабатлари асосида-чи? Яна ўша нафс!

Бироқ Юсуфбек ҳожи сиймосида ўзгачароқ моҳият пинҳон, назаримизда. Унинг "юрт қайғуси" деган олижаноб аъмолини қандай изоҳламоқ даркор? Яратган қошидаги савол-жавоб қайғуси, охиратдаги ажр илинжи ми ёки том маънодаги исломий (тасаввуфий) комиллик орзуси жамланганми бу аъмолда? Ҳожи ўз нафсидан юқори турғувчи руҳоният оламига кўтарилган инсон тимсолидир. Шу жиҳатдан, уни Қодирийнинг ижобий эстетик идеали деб атасак, ҳақиқатга зид бўлмайди. Мана, адабиётнинг бош даъвоси нимада!

Ҳар бир образга "нафс" мавҳумаси орқали ёндашишга баъзилар, ахир, бу – "анти-адабиёт"га тааллуқли қараш-ку, дея эътироз билдириши мумкин. Лекин ислом дини ҳукмрон мафкура бўлган ўн икки асрлик адабиётимизга бу мавҳумасиз қараш мумкинми? Миллий адабиётимиз чўққиси бўлган Ҳазрат Навоий асарларида ҳам нафс инсон ҳаётининг ҳал қилувчи муаммоси сифатида талқин этилган-ку?!

Ўзлигининг ҳижобидан кимки ўзин холос этар

Ўзга қайғуи солса кўз, мумкин эмас ҳижоб

анга, –

дейди бир манзумасида буюк шоир. “Ўзлик ҳижобидан” тўла-тўқис қутулишни руҳнинг Оллоҳга унсияти деб қараган айрим сўфийлар уни “бир диний шахсиятнинг ўзгартирилиш мукофоти” деб ҳам англаган (Ҳаққул И. Навоийга қайтиш – 3. Тошкент, “Тафаккур”, 2016. 22-бет). Ёки:

*Кимки ўзлук иморатин бузди,
Бўлди нақди фано анинг музди.
Ул иморатин бузмайин солиқ
Бўла олмас бу нақдга моллик, –*

мисраларини олинг. Бу маснавийда яна ўша маъно ўзгачароқ шаклда такрорланмоқда. Зеро, “ўзлик ҳижобин ечмоқ”, “ўзлик иморатин бузмоқ” ташбеҳлари “Ўздан ўтмоқ – Худоба етмоқ” ғоясига гўзал бадий либосдир, холос. Фрейд, Юнгнинг “эго”сидан қанча аввал айтилган фикрлар бу! Айни фикрни Навоийгача назмга солган ижодкорлар яна қанча эди!

Мени мудом бир савол қийнайди: биз нега ғоя излаб, назария қидириб нукул Ғарба улоқиб кетамиз? Нега асарлар оша сайқалланган шарқона ғоя ва назарияларимизга суянмаймиз? Нега методологик бўшлиқни фақат Ғарб ҳисобидан тўлдирмоқчи бўламиз? Нега ўз тафаккур хазинамизда ҳам жонимизга ора киришга шай методлар борлигини кўрмаймиз?

Машҳур олмон файласуфи Освальд Шпенглер ҳар бир маданият ўзини ифода қилишнинг кўпгина усулига эга ҳамда у маълум бир даврларда пайдо бўлади, пишиб етилади, маромига етади, аммо ҳеч қачон янгидан туғилмайди, деган фикрни илгари суради. Ҳар бир халқ руҳияти ўз маданиятидагина бор бўй-басти билан гавдаланади.

Унга бошқа бир халқнинг маданияти бундай имкониятни тўлиқ инъом этиши даргумон. Демак, адабиётшунос олимларимиз тадқиқ йўллариини белгилашда, энг аввало, миллий маданиятимизга суянмоғи шарт.

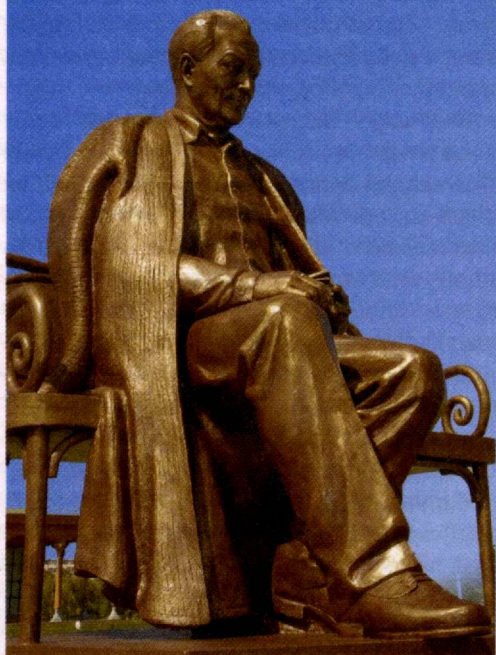
Айни чоқда, бошқа маданиятлардан озиқланишни ҳам инкор қилиб бўлмайди. Лекин бунда қандай озиқланиш кераклигини обдон билмоқ зарур. Машҳур рус адабиётшуноси Михаил Бахтин бошқа маданиятлар билан қандай мулоқотга киришиш керак, деган саволни қўяди ва унга қуйидагича жавоб беради. “Бунинг учун, – деб таъкидлайди у, – дейлик, тадқиқотчи ўз маданияти заминидега собит тургани ҳолда бошқа маданиятга саволлар билан мурожаат этиши лозим. Икки маданиятнинг бундай диалогидега улар бир-бирига аралашиб, қоришиб кетмайди. Балки ҳар бири ўз яхлитлигини сақлаб қолган ҳолда янги қирраларини топиш эвазиге янада бойийди” (Бахтин М. *Эстетика словесного творчества*. Москва, 1986. Стр. 355).

Бугунги ўзбек адабиётшунослигидега айнан шундай ёндашув тақчилдек, назаримизда. Биз баъзи саволлар билан ўзга маданиятларга мурожаат этаётганда ўз маданиятимиз заминидега собит қололмаяпмиз. Улардан ўзлаштираётган андазаларимиз аксар маданиятимиз яхлитлигиге дахл қилаётир. Гоҳо эса бу андазалар маданиятимизга умуман сингимаяпти – жадид бобомиз Абдурауф Фитрат ибораси билан айтсак, ёпишмаган гажак бўлиб қолмоқда.

Хуллас, мақсад-муддао шуки, Шарқ тафаккури заминидега собит турган, айни чоқда, Ғарб тафаккуридан озиқланган ҳолда замонавий ўзбек адабиётшунослик мактабини яратсак...

Абдулла ҚАҲҲОР

SADAF SINMAGUNCHA GAVHAR CHITILMAS

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ЛУҒАТИ

Сувга уриб кетди – қочди, йўқолиб кетди.
Аравача қилиш – ёш бола қилиш, алдаш.
Туянинг думи ерга текканда – ҳеч қачон бўлмайди.
Қизил қор ёққанда – ҳеч қачон бўлмайди.
Али хўжа – Хўжа али – барибир, фарқсиз.
Икки ўн беш бир ўттиз – барибир, фарқсиз.

Абдулла Қаҳҳор уй-музейи архивида сақланаётган кундалик қайдларидан бир шингилини сизга илиндик, азиз журналхон. Уни янгилик сифатида қабул қилгайсиз.

Қаҳҳор ёндафтери ва кундаликларидан саралаб олинган ушбу битикларнинг айримлари “Ёшлар билан суҳбат” китобидан сизга таниш. Аммо китобга кирмай қолган, шу чоққача адабий жамоатчиликка маълум бўлмаган қайдлар ҳам борки, улар илк бор эътиборингизга ҳавола этилаётир. Биз бу битикларни шартли равишда иккига ажратдик. “Абдулла Қаҳҳор луғати” деб номланган биринчи қисмда халқона иборалар, мақоллар, образли ифодалар ва уларнинг адиб талқинидаги изоҳлари берилди. Бу ибораларнинг баъзилари ўзгаришга учраб, муқобил вариантлари оммалашиб кетгани эса жонли ўзбек тилининг тараққиётини кўрсатади. Масалан, “тарелка тутди” (Қаҳҳор таъбири билан айтганда, хушомадгўйлик қилди) ибораси адиб яшаган

Маҳси гижирлатди – ел чиқариб қўйди.
Томдан тараша тушгандай – қўпол, тўсатдан, даромадсиз.
Думингни босмадим – сенга тегишли бўлмаган, шахсингга тўқинмаган нарсага жаҳлинг чиқмасин.
Тўппининг тагида одам бор – суҳбатда бегона ёки шу гапни эшитиши керак бўлмаган киши бор.
Сиркаси сув кўтармайди – сал гапга жаҳли чиқади.
Икки пулнинг устида дўмбалоқ ошади – пулни яхши кўради, хасис.
Анқога шофи – йўқ, сира топилмайди.
Анқонинг тухуми – ноёб нарса.
Боши нечта – ўлдираман, қўрқади.
Суяги йўқ – жон дейди, жуда хоҳлайди.
Толқон еб сувга буюратурғон – шошилмайди, бегам, чаққон эмас.
Менинг совунимга кир ювмабди – менга иши тушмаган, менинг газабимни билмайди.
Оғзининг бир четидан чиқиб кетади – писанд қилмайди (миқдорни).
Похол солиб кетди – алдади, ваъда бериб вафо қилмади.
Лойдан ҳуштак – бебақо.
Орасидан қил ўтмайди – жуда яқин, жуда иноқ.
Юрагига қил сиғмайди – хафа, кўнгли гап кўтармайди.
Бўёқчининг нили эмас – осонлик билан бўлмайди.
Кўз-қулоқ бўл – қараб тур, ҳушёр бўл.
Дарёдан бир томчи – жуда оз.
Урпоқ бўлмайди – жуда оз, сира етмайди.
Ошқовоқ қириб чиқдим – кечаси билан ухламадим.
Юлдуз санаб чиқдим – кечаси билан ухламадим.
Ҳўкузнинг қулогига танбур чертибман-да – шунча айтган гапимни уқмадингми, бекор кетдимми?

даврда ишлатилган. Бугунги кунда ушбу ибора жонли тилда деярли қўлланмайди; унинг бошқача – “лаганини қоқди”, “соясига кўрпача солади” каби вариантлари кенг тарқалган. Рус-европа тилидан кириб келган “тарелка” сўзи халқ тилига унчалик сингишмаган кўринади, унинг ўрнига “лаган” муқобил вариант сифатида яшаб қолди.

“Турли дафтарлардан қайдлар” деб номланган қисмда эса 30-60 йиллар оралигидан тутилган кундаликлардан айрим кўчирмалар берилди. Уларда ҳаётий кузатувлар, адабиёт, жамият, тил, адабий танқид, ёшлар ижоди, сафар таассуротлари асосида туғилган мулоҳазалар, кечинмалар ўз аксини топган. Тўғри, бу қайдлар бир қарашда узук-юлуқ, бетартиб кўринади. Аммо кундаликка қайд этиб кетилган бир жумла ҳам вақти келиб жиддий адабий мақола, бадиий асарга асос бўлгани ёки уларга иқтибос қилиб олингани маълум. Жасоратли адибнинг “Мен партиянинг солдати

Карнайчидан бир пуф-да – сендан нима кетади.
Мўйлабингни кўтар, ўтиб кетай – катталик қиласан.
Қўлни ювиб, қўлтиққа урдим – умидим узилди, кўнглим қолди.
Қўйнимни пуч ёнғоққа тўлдирди – ёлгон, бўлмайтургон ваъдалар берди, алдади.

Лоф деса, ола қопни олиб югуради – ошириб сўзлайди, ваҳима қилади.

Ёғоч отга миндирди – алдади.

Пулинг чўнтагингда – ихтиёринг ўзингда.

Кесақдан ўт чиқди – гайритабиий, янгилик.

Нонини туя қилди – гўсхўр қилди, алдади.

Туёгингни шиқиллат – кет, йўқол.

Тарелка тутди – хушомадгўйлик қилди.

Бурга тепди – оғриди, касалланди.

Анжан юрак – қўрқоқ.

Эшакмия еган – жинни.

Тулки – айёр.

Қўли эгри – ўгри.

Чалпакка ўраб ташласанг емайди – хунук.

Тушингни сувга айт – бекорчи гап, беҳуда сўз, гапинг номаъқул.

Қозонни сувга ташлаб қўяди – уйда овқат қилмайди.

Бели оғримаганнинг нон ейишини кўр – меҳнати сингмаган нон.

Тепа сочи тикка бўлди – аччиги келди.

Томирлари чиқиб кетди – зўр келди.

Терисига сиғмайди – ортиқ севинди.

Тупуги қўлида қолди – армонда қолди.

Майна қилди – эрмак, масхара қилди.

Тўпписи тор келди – ўйланиб қолди.

эмас, онгли аъзосиман” деган бир фикри сабаб 30 минг нусхада чоп этилган “Ёшлар билан суҳбат” (1968) китоби расталардан йиғиштириб олиниб, нашриёт ҳовлисида уюм-уюм қилиб ёқиб юборилганини ҳам катта авлод яхши билади. Қайдлар орасидаги “Менинг роҳат ва фароғатда ўтказган минутларим – ёзган, ўчирган, яна ўчирган минутларимдир” деган иқрори Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаётдаги бош эътиқоди адабиёт ва ёзувчилик эканини яна бир қарра исботлайди.

“Бундан олти йил бурун дафтарга шуни ёзиб қўйган эканман: “Ажойиб ит. Ўғри кирганда олқишласак, ётиб думини ялайди”. Бу нарса олти йилдан бери керак бўлгани йўқ, эҳтимол ҳеч қачон керак бўлмас. Шундай қилиб ёзувчининг ёндафтери – мушоҳадалар хазинаси – турмуш қомуси вужудга келади. Бу дафтарга фақат мушоҳадаларгина эмас, воқеалар, манзаралар, фикрлар, сўзлар, иборалар ҳам ёзили-

Кўзининг тагига олди – нишонлади, мўлжаллаб қўйди.
Энди кушқа ўхшади – бузилди.
Афандининг ҳисобхалтаси – нотўғри ҳисоб.
Карнай чалди – доврүқ қилди.
...Суюги йўқ – жуда хоҳлайди.
Ўпкасини кўрсатади – ўзини гариб, қашишоқ кўрсатади.
Ошиғи олчи – омади келди.
Тўппим яримта – замин йўқ.
Қамчисидан қон томади – золим.
Териси юпка – гап тез қор қилади.
Териси қалин – аксинча.
Миясида данак чақади – жабрлайди, зулм қилади.
Девор бўлмаса, кўчани кўради – “ақли”.
“Вит” денг – янглишганингга иқрор бўл.
Тобини олди – сиқди, таъзирини берди.
Аталадан суяк чиқди – қутилмаган нарса.
Қорнинг оғрийдими – ўз фойданг бўлгани ҳолда сендан нима кет-
ди, қабул қилмайсан.
Жиндай йўрғаси бор – бузук, фоҳиша.
Бир қайнари паст – ақли заиф, жинни.
Думидан кўтарсанг, туради – ориқ.
Соясига салом беради – қўрқади, лаганбардор.
Осмон – йироқ, ер – қаттиқ – оғир, чорасиз.
Бировнинг оғзи билан тупуришни ким чиқарди – бировнинг
номидан.
“Қанд” ушатди – бемаза гап айтди.
Димоғидан эшак қурт ёғади – кибрли, такаббур.
Най чалади – иккиқат, ҳомиладор.

ши мумкин. Чехов ҳатто исмларни ҳам ёзиб қўйган” дея қайд этган адиб бир ўринда.

Азиз муштарий, ёндафтардаги қайдлар адиб дасхати билан қандай ёзилган бўлса, шундайлигича берилмоқда. Аммо бугунги ўқувчи қийналмай равон ўқиши учун уларга жиндек таҳрир киритилди. Сирасини айтганда, Абдулла Қаҳҳор ижодини ўрганиб юрган, ёинки унинг чинакам ихлосмандларига бир парча қоғозга адиб қўли билан ёзилган арзимас гап ҳам ноёб хазина бўлиб кўринади. Қаҳҳор ижоди яқин ўтган аср адабиётидан “бизнинг кунларга ўз тенгқурларидан кўпининг қабрини ора-лаб ўтиб келган ва узоқ келажакка йўл олиш учун етарли куч-қувватга эга бўлган асар”лардир. Бу – ёзувчи устози Николай Гоголь қаламига мансуб “Ревизор” асари хусусида айтган фикр. Биз эса бунинг ўзининг ижодига нисбат бердик...

Мархабо ҚҶЧҚОРОВА

ТУРАИ ДАФТАРЛАРДАН ҚАЙДАЛАР

Индонезия афсонаси.

Қуён чуқурга йиқилиб қолади. Ўтиб бораётган фил ундан:

– Чуқурда нима қилиб ётибсан? – деб сўрайди.

– Ҳозир осмон йиқилди, – дейди қуён, – пачақ бўлмай деб чуқурга тушиб олдим, сен ҳам туш!

Фил ҳам чуқурга тушади. Қуён унинг устидан юриб чуқурдан чиқиб олади.

(Индонезия ёзувчисининг банкетда сўзлаган нутқидан.)

Менинг роҳат ва фароғатда ўтказган минутларим – ёзган, ўчирган, яна ўчирган минутларимдир.

...Ёшларда ёмон бир аломат пайдо бўлаётипти: бир-бирини кам ўқийди, ўқиганда ҳам камчиликни айтмайди, жилмайиб сукут қилади.

Айниқса, баҳор кунлари мажлисдан ёмони йўқ! Кўча-кўйга суқла-ниб қараб ўтирганингизда бир одам минбарга чиқиб сартарошнинг қайчисидай шақиллайверади... Ҳар қандай одамнинг ҳам уйқуси келади! Ҳар қандай одам ҳам лоақал оғзини очмасдан эснайди!..

Ёзувчилар, журналистлар, радио ходимлари – баримиз пропаганда ходимларимиз. Бизнинг туб мақсадимиз – одамнинг онгидан унинг хусини бузадиган ҳамма аломатларни, жамиятимиздан бепарволик, лоқайдлик, ёлгончилик, риёкорлик, мақтанчоқлик сингари маразларни қириб, суриб чиқаришдир. Бу ҳол бизнинг зиммамызга ниҳоятда катта масъулият юклайди. Ҳар биримиз шу масъулиятни қанчалик чуқур ҳис қилсак, ишимизнинг муваффақияти шу қадар нақдроқ бўлади. Садаф синмагунча гавҳар читилмайди, бир сабаб кўнгулда зарб янграмоғи керак!

Юзта хезга – битта тош.

Оғзинг тўла қон бўлса ҳам душман олдида тупурма.

...Гаразли мақтов ёзувчини ғафлатга солади, ўзи пайқаб турган камчиликлардан ҳам диққатини тортади.

Раҳбарнинг адабиётга кириши учун қуруқ хоҳиш, ҳавас, ҳатто орзунинг ўзигина кифоя қилмайди, бу санъатни чуқурроқ англаш, севиш, оғир заҳматни бўйинга олиш ва шу билан бирга талант керак.

Ҳаёт – магнит: ўзига тортади, ёзувчи шу магнитни ўзига юқтира ола-сагина китобхонни ўзига торта олади.

Яхши ёзолмаганингни кечириш мумкин, лекин яхши ёзишни иста-маганингни кечириш мумкин эмас.

Мен бу китобни не машаққат билан дўппимни ҳидлаб-ҳидлаб ўқидим.

Бошқа ишга ярамай адабиётда танқидчилик қилиб кун кўриб юрган танқидчи, кўрқоқ қоровулдай ҳар шарпадан чўчиб шақилдоқ чалаверади.

Гуржистонда маданият тарихига оид бўлса, ўлган отнинг тақасини ҳам бахмалга қадаб осиб қўйишар экан.

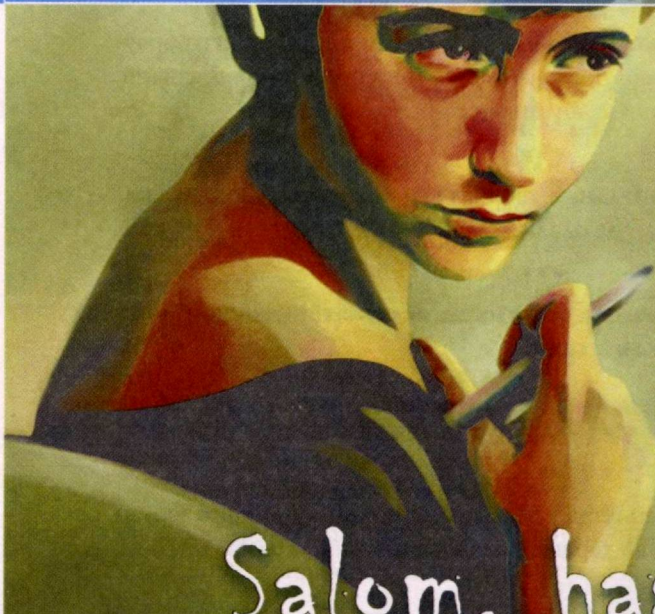
Ҳаммадан бир айб топиб оттириб юборсаю ёниб кетган уйнинг мўрисидай бўлиб адабиётда битта ўзи сўппайиб қолса.

Менинг бир қариндошим бор, ёзувчи бўлиш учун илми ҳам, лаёқати ҳам бўлмагани ҳолда, ёзувчиликка ҳавас қилади; илми борлигини, бош-қа одамларга қараганда адабиётга яқин эканини кўрсатиш учун ҳамма ерда “п” ўрнига “ф” ишлатади.

Сергап-эзма одамни суҳбатда изза қилиш, сергап-эзма нотикқа “қисқароқ бўлсин!” деб сўз ташлаш кифоя, лекин сергап-эзма ёзувчини албатта судга бериш керак.

Микроб қанчалик хавфли бўлса, уни шунчалик катта қилиб кўрса-тадиган микроскоп керак. Сатира ўтига учраган киши виждони бўл-са – одамларнинг юзига қаролмайди, виждони бўлмаса оғзидан кўпик сочиб, ёзувчининг кетидан болта кўтариб югуради. Адабиёт – ҳунар, уни касбга айлантириб олган ёзувчи олмага тушган қуртдан фарқ қил-майди. Адабий асар ёзиш учун, ҳеч шубҳасиз, талант керак. Лекин ёзилган нарсани ўчириш, китобхонга зарур гапларнигина қолдириш учун талантнинг ўзи кифоя қилмайди, инсоф ҳам керак.

ШОҲСАНАМ

Salom, hasrat!

Француз адабаси Франсуаза Саган илк асарининг номи шундай. Йигирманчи асрнинг иккинчи ярмида француз адабиётида яшин мисол пайдо бўлган ва бутун дунёни забт этган ушбу мўъжаз роман унинг муаллифини кўз очиб юмгунча машҳур этган-қўйган. Ажабки, Саган хоним бу мавқени умрбод сақлаб қолди. Унинг ҳар бир янги асарини нафақат фаранг китобхони, хорижлик мухлислар ҳам муштоқ кутадиган бўлди. "Қизгинанинг омади бир чопди-да, яна ёзсин-чи, ана шунда кўраимиз" деб унинг қобилиятига шубҳа билан қараган талабчан танқидчилар энди оғиз очолмай қолди. Маълумки, дунё, хусусан, фаранг адабиёти тарихида Франсуаза Сагандан-да истеъдодлироқ аёл ижодкорлар кўп ўтган, бугун ҳам кам эмас. Аммо ҳеч қайсисининг пешонаси бунчалик ярақламаган, илк қадамданоқ бу қадар омад ва шуҳрат уммонида сузиш уларга насиб этмаган.

Иккиланибгина нашриётга кўтариб борган ўргамчик қўлёзмаси бир ойга қолмай беш минг нусхада босилиб қўлма-қўл бўлиб кетса, қайта-қайта нашр этилаверса, кўп ўтмай дунёнинг ўттизга яқин тилига таржима қилиниб, миллионлаб адабларда сотилса, ҳаваскор ёзувчи қизнинг ҳолатини тасаввур қилаверинг! Ҳатто ундаги истеъдод учқунини дарров пайқаган тажрибадор ношир Рене Жюйяр ҳам бу ёғини кутмаган – француз китобхонига синашта анъанавий усулга мутлақо бегона, ишқий саргузаштлар ўта дадил қаламга олинган ушбу асарни кўпни кўрган таниқли ижодкор эмас, ўн саккиз яшар навниҳол бир қиз ёзганини шов-шув қилиб, шунинг ортидан бирмунча фойда кўришни кўзлаган эди, холос. Ҳали

йигирманчи асрнинг ўрталари эмасми, жамият бундай “шартаки” асару унинг шаддод муаллифини қандай қабул қилиши номаълум эди-да. Таваккалчилик иш беради: ношир ҳам, муаллиф ҳам шон-шуҳратга кўмилиб, пулнинг остида қолади. Қарабсизки, радио, телевидение, матбуот фақат шу ҳақда жавраган, журналистлару сураткашлар, ҳар хил мухлислар ёш адибанинг қадамини пойлаган... Бутун мамлакат “саганпарастлик”ка чалингани-ку майли, яшин тезлигида Америка, Англия, Италия, Японияга ҳам тарқалади бу “касаллик”!

Одамзод ўзи шундай – ғойибдан келган бойлигу шуҳратдан аксар ҳолларда эсанкираб қолади. Боз устига, у эндигина қўлига қалам тутган ғўр қизалоқ бўлса-чи?! Машҳурликнинг юкини ҳам кўтарган кўтаради. Бу жиҳатдан, қаҳрамонимиз адабий салафи Скотт Фицжеральдга тортди, десак янглишмаймиз. Эсингиздадир, у ҳам илк асари биланоқ шуҳрат шоҳсупасига чиқиб, мол-дунё ва ҳашаматга кўмилган, тараллабедод ҳаётдан тийила олмай, охир-оқибат умри фожиа билан яқун топган эди.

Дарвоқе, “Салом, ҳасрат!” романини бутун жамият чапак уриб кутиб олмаган, албатта. Айниқса, даққитабиат танқидчилар, катта авлод вакиллари таажжубдан елка қисган: тавба, одамларни нима жин ўрди, шу бўлмағур нарсага бунча шов-шув қилишмаса?! Асарнинг айтгулик фазилати йўқ-ку: ҳали балоғат кўчасидан ҳатламаган ўн етти яшар беадаб бир хонимча нуқул ишқ ўйинларию ёшлик ва соғломлик суруридан, жазмани қучоғида ҳаёт нақадар тотли, жозибали туюлишидан нарх ураверади...

Дарҳақиқат, шу чоққача замонавий француз адабиётида (эллигинчи йиллар муҳити назарда тутилмоқда) “очиқчасига бадахлоқлик тантанасини тараннум этувчи” бундай асар деярли йўқ эди, десак бўлади. Шу боис, Франсуаза Саган қаҳрамони жамиятнинг маънавий асоси ва тутумларини оёқости қиладиган янги авлод туғилаётганидан дарак беряпти, дея айюҳаннос солади эски авлод вакиллари.

Хўш, асар нимаси билан китобхонни бунчалик ўзига мафтун этган эди? Айнан тилга олганимиз “фазилат”лари билан-да! Гап шундаки, Саган бир қолипдаги анъанавий асарлар, бир-бирига ўхшаш персонажлар, умуман, адабиётдаги таги пуч сипогарчиликлардан зада бўлган, қотиб қолган ахлоқий тартибларни ёриб чиқишга интилаётган жонли адабий қаҳрамонларга ташна ёш авлоднинг нақд кўнглидагини ифодалаган-қўйган!

Бебилиска шуҳратнинг юки

Ўн уч-ўн тўрт ёшларидаёқ Флобер, Камю, Пруст, Сартр каби ёзувчилар асарларини битта қўймай ўқиб чиққан Франсуаза Куарэ (адибанинг асл

фамилияси) айниқса Жан-Поль Сартрга бўлакча меҳр қўйган эди, у билан бир кунда – 21 июнда туғилганимда ҳам бир ҳикмат бор, деб ўйларди қизалоқ. Машҳур ёзувчини “ўзидек тағ-туғли оиладан чиққан ройишгина католик қизнинг эътиқоди, фикр-қарашларини ўзгартириб юборган – кўзини очган” устоз деб биларди у. (Ўрни келганда айтиб ўтайлик, Франсуаза Саган Сартр билан узоқ йиллар дўстона муносабатда бўлган, адиб ҳаётининг сўнгги йиллари улар деярли ҳар кун қаҳвахонада бирга тушлик қилиб, мириқиб-мириқиб суҳбатлар қуришган.)

Нуфузли бир диний мактабни тамомлаб, Сорбонна университетининг филология факультетига ўқишга кирган Франсуаза бор вақтини дарсхоналарда эмас, такасалтанг тенгдошлари билан қаҳвахонаю майхоналарда маишатда ўтказиб, ёзги имтиҳондан йиқилади. Ота-онаси олдида юзини ёруғ қилишни ўйлаган қиз саратон жазирамасида бир-бир ярим ой қаҳвахонада тер тўкиб, “Салом, ҳасрат!” деган нарса қоралайди (асар номини севимли шоири Поль Элюардан танлайди). Оиласи шаънини ўйлаб ўзига тахаллус ахтарган зийрак қаҳрамонимиз (тўғри-да, бу битигини ҳали қандай қисмат кутаётир!) тезгина жарангдору жозибали ном ҳам топади: Саган хоним! Севимли адиби Марсель Пруст асарининг қаҳрамони!

Парижнинг етакчи ноширларидан бўлмиш Рене Жюйар аввалига “катталар” мавзуидаги бу асарни рўпарасида ўтирган жимитдеккина қизча ёзганига ҳеч ишонгиси келмайди: “Сиз олиб келибсиз-да, дадангизнинг нарсасими бу?” Обдон сўроққа тутгачгина, муаллиф унинг ўзи эканига амин бўлади. Шунда ҳам, “Шартномани имзолагани дадангиз билан келинг, сиз ҳали балоғатга етмаганиз”, дейди қизнинг ортидан.

“Салом, ҳасрат!” босмадан чиқадию шов-шуви мамлакатни тутади: гўё одамларнинг бу асарни ўқиш ва унинг муаллифини муҳокама қилишдан бошқа ташвиши қолмагандек. Кунлардан бир кун шаҳарнинг олис бир мавзеидаги китоб дўконига кириб, “Янги келган бозори чаққон асарлардан берсангиз” деб сўраган Франсуазага кексароқ сотувчи аёл ўнтача китобни кўрсатади: таассуфки, улар орасида адибамизнинг романи йўқ эди. Франсуаза журъатсизлик билан қўлидаги китобга ишора қилади: “Бундан йўқми сизларда?” “Э, мадмуазель, қўйинг шуни, сиздек тарбияли қизларга тўғри келмайди. Аллақандай бир беҳаё ойимча ёзган экан, кўздан нари панароққа тикиб қўйдим”, дейди сотувчи.

Қани эди бу эҳтиёткорликларнинг нафи бўлса, ёш йигит-қизлар китоб дўконларига фақат шу асарни ахтариб келарди. Юзлаб мухлис муаллифнинг ортидан эргашгани эргашган – дастхат сўраб, мухбирлар ҳам изидан югуриб сарсон, ёш адибанинг суратлари турли газетаю мажаллалар ва ҳатто мода журналлари саҳифаларини тўлдирган, уни нақд осмондаги юлдузга тенглаб қўядилар. Ёшлар ҳар жиҳатдан унга тақлид қила бошлайди: Франсуазаники каби калта соч турмаги, шим ва эркакча бичимдаги

кўйлак кийиш урф бўлади. Ажабланарлиси, “Франсуза Саган авлоди” деб ном олган бир авлод дунёга келади.

“Ўтмишим ҳақида ўйласам бошларим айланиб кетади” деб ёзган эди адиба кексайганида. Айланмай бўладими, “Салом, ҳасрат!” романи бир йилга қолмай ўз юрти ва хорижда миллионлаб нусхаларда сотилган! 1955 йили Ҳолливуд кинокомпанияларидан бири 3,5 миллион долларга асарни экранлаштириш ҳуқуқини қўлга киритади. Муаллифлик қалам ҳақи ҳам бир ярим миллион франк эди! Бунча маблағни нима қилишни билмай боши қотган қиз отасига маслаҳат солади. Қизининг феълени яхши билган ота эса, “Сенинг ёшингда пулдан ҳеч хайр йўқ, болам. Уни тезроқ сарфлаш пайдан бўл!” дейди. Шу чоққача ота-она йўриғига юрмаган ўжар, ўзбилармон қиз пул бобида падарининг шу ўғитига бир умр амал қилади: қўлига тушганини, қанча бўлишидан қатъи назар, дарҳол сарфлаб юборарди у.

Франсуза азалдан “машина жинниси” эди, бирор баҳона билан отасининг қора “ягуар”ини сўраб олган куни унинг учун байрам бўларди. Қўлидаги пулга бир эмас, ўнта машина олиш имкони бўлган қиз нима қиларди, кўнгли тилаган барини сотиб олади-да: қизил “ягуар”, яхта, Ложуварж қирғоғидан вилла... Франция жанубидаги Кажар деган шаҳарчадан келган кўримсизгина қизалоқ энди фақат “Шанель” либосларини киядиган ясан-тусан олифта хонимга айланади. Тонготар базм-зиёфатлар, ичкилик, қимор ўйинлари, от пойғаларига пул тикишлар, орқа-ўнгига қарамай пул сочишлар – энди унинг ҳаёт тарзи эди. Табиийки, бундай одамнинг дўст-ёри, аёл киши бўлса – хуштори кўпаяди. Франсузанинг вилласи доим гавжум бўлар, у кўпинча бутун бошли зиёфатлар харажатини тўлаб юбораверар, базми жамшиддан кейин эса маст-аласт дўстларини Ниццага эргаштириб бориб, яхтасига солиб сайр қилдирар эди. Қисқаси, у бир гала текинхўрни индамай боқар, уларнинг барча сарф-чиқимини бўйнига олган эди. Адибанинг сахийлиги тилларда дoston, пул сўраб хат ёзгану моддий мадад олганнинг ҳисоби йўқ эди. Бу ҳол то саксонинчи йиллар – Саган хоним ҳар бир асари учун мўмай-мўмай қалам ҳақи олган, егани олдида, емагани ортида бўлиб фаровон турмуш кечирган кунларгача давом этади.

Жайдаричасига айтганда, Франсуза Саганнинг ҳаёти тўқликка шўхлик намунаси эди. Бундай тўқинликда яшаган одам одатда нимаики номаъқулчилик бўлса барини синаб кўради. У доим “Мен икки нарсадан кўрқаман: йўқчилик ва эътибордан қолишдан” дер эди. Миллионлаб пул топган адиба ўта исрофгарлиги оқибатида умрининг сўнгги йилларини йўқчиликда ўтказади. Аммо мудом эътиборда бўлади. Матбуотнинг унга ёпиштирмаган ёрлиғи қолмайди ҳисоб: қиморбоз, ичкиликбоз, нашаванд, ишратпараст... Эҳтимол, арзон шов-шув ва қалам ҳақи илинжида матбуот баъзан бўрттирган, нималарнидир қўшиб-чатгандир, лекин эскидан қолган нақл-да жон бор: шамол бўлмаса...

Автоҳалокат, “сирка қўшилган таом” ва вафодор итлар

Франсузанинг хоббиси машина ҳайдаш бўлганини айтдик. Ўтган аср эллигинчи йилларида аёл киши рулга ўтиришининг ўзи ҳайратомуз воқеа эди. Пулдор хонимга айлангач, адабамиз тўрт ғилдиракли уловнинг қанақа аломатларини миниб кўрмади дейсиз!

“Йўлдаги тезлик одамни севги изтиробидан халос этади. Муҳаббат кўйида нечоғли эс-ҳушингиздан айрилган бўлманг, машинани соатига икки юз километр тезликда учирсангиз, ишқ ғалваларини унутасиз-қўясиз!” дер эди пойгада чапдаст Саган хоним. Бу борада ҳам ҳар кимнинг ўз йўриғи бор чоғи. Кунларнинг бирида бу қалтис эрмак қаҳрамонимизга қимматга тушади: одатдагидек йўлда учираб бораётган “пўлат айғир”ининг жилови қўлдан чиқиб, автоҳалокат содир бўлади. Ҳайдовчининг танасида синмаган жойи қолмаган эди, дўхтирлар битталаб “ямаб” чиқади. Аммо шу мудҳиш кўргулик хайрли бир ишнинг тезлашувига сабаб бўлади. Беморни кўргани келган дўсти – ишбилармон-ношир Ги Шиллер ҳаммаёғи дока билан чандиб ташланган қизга ачиниб, “Тузалишинг билан сенга уйланмасам бўлмайди. Йўқса, бу кетишда ўзингни бир балога гирифтор этишинг аниқ!” дейди. Орадан бир йиллар ўтиб улар оила куради. Лекин бу никоҳ узоққа бормайди. Лоф бўлсаям, эр-хотин ўртасидаги тафовут ер билан осмончалик эди: ёшдаги фарқ-ку майли (куёв қирқлардан ошган), Саган хоним қанчалик завқи ичига сиғмайдиган кўчахандон аёл бўлса, эри шунчалик вазмин, хонанишин одам эди. Франсуза оилали бўлгач тийилиб қолгандир, деб ўйласангиз, хато қиласиз. Ўша юриш, ўша туриш. Унинг ўйин-кулгидан ортиб, қўлига қалам тутганини айтмайсизми! Ҳар йили биттадан китоб чиқармаса-да, ё ҳикоя, ё пьеса, ё қисса ёзишни канда қилмасди у. Дўсту душманининг бари таажжубда: қачон ёзишга улгуради бу? “Агар мен топган пулимни беҳудага сочмай рисоладагидек яшаганимда эди, қайтиб бир сатр ҳам ёзмаган бўлардим”, дерди унинг ўзи. Мардона иқрор. Дарҳақиқат, у бор-йўғини совуриб бўлгачгина янги асарга уннарди.

Машҳур, пулдор, боз устига, боши очик жувоннинг харидори ҳам кўп бўлади. Америкалик плейбой Боб Вестхофф бир қарашда Франсузага ҳар жиҳатдан муносиб ёр эди. Бир муддат Америка ҳарбий ҳаво қўшинида хизмат қилган, сўнг моделликда ўзини синаб кўрган, аллақандай фильмда роль ҳам ўйнаган – омади чопмагач, мода намойиши баҳона, орзулар шаҳри Парижга келган олифта йигит Франсуза билан танишиб, шу ерда қолиб кетади. Мудом машҳур бўлишга интилган мовийкўз Боб “Саган хонимнинг эри” сифатида танилади. “Оилавий турмуш – сирка қўшилган нордон таомдек гап экан, менинг бундай овқатга тобим йўқ”, дейди Франсуза бу эридан ҳам ажрашгач, мухбирларга жавобан. Қарангки, ўзига ўхшаган маишатпараст кимса билан ҳам “қўшақариш” насиб этмаган экан унга. Ҳур,

эркин яшаб ўрганган Франсуазага оилавий масъулият малол келарди. Кўзининг оқу қораси Денис туғилиши ҳамоно эри билан расман ажрашади-ю, лекин улар яна етти йил бир уйда апоқ-чапоқ бўлиб яшайдилар.

“Онам менга ўз қўли билан бирон марта овқат қилиб бермаган ёки пайпоғимни ямамаган бўлса-да, унинг жўшқин меҳр-тафтини доим ҳис этиб яшаганман”, дейди ўғли Денис. Тўғри, оналик вазифаси тантиқ адабамизга унчалик мос келмасди, шунинг учун бу ишни Мари Куарэ (Франсуазанинг онаси) зиммасига олади: буви набирага онасидан аълороқ ғамхўрлик қилади. Адолат юзасидан шуни айтиш жоизки, она бўлиб ҳам “ақли кирмаган” бўлса-да, Франсуаза ўғлининг ўзи бошидан ўтказган номаъқулчиликларнинг биронтасига қўл уришига қўймайди: на гиёҳвандлик, на арақхўрлик кўчасига киришига. Бунинг учун ўғил волидасидан умрбод миннатдор эканини доим таъкидлаб юради.

Кўп марталаб ишқ ғалваларини бошдан кечирган, пулга, шуҳратга кўмилган кезлари хира пашшадек теварагида уймалашган кунда-шунда дўстларию жазманлари тарк этиб кетган Саган хоним кексайганидагина “ит – вафо” эканини англайди, чоғи, бир эмас, тўртталаб ит боқади. Ҳатто ўша – ҳаммага маълум мақолни эътироф этади: “Умрим бино бўлиб шу беозор жониворнинг кўзидаги вафодорликни бирон бир эркакнинг қароғида кўрмадим”.

Француз “Мата Хари”си

Франсуазанинг сон-саноқсиз дўстлари орасида ёзувчи-шоирдан тортиб режиссёру актёр, қўшиқчию бастакор, хуллас, жамиятнинг гули саналмиш барча машҳур кишиларни учратиш мумкин эди. Лекин унинг Франция президентлари бўлмиш Жорж Помпиду (1969-74) ва Франсуа Миттеран (1981-95) каби отаси тенги сиёсатчилар билан узоқ йиллар дўст бўлганига нима дейсиз!

Жиддию енгил-елпи – жамики матбуот нашрлари саҳифасидан номи тушмайдиган Франсуаза Саган билан президент Миттеран ўртасидаги муносабат айниқса мухбирлар учун доимий хўракка айланган эди. Шуларнинг “заҳмати” билан бутун Париж уларни ошиқ-маъшуққа ҳам чиқариб қўйди. Аслида улар Миттеран президентликка сайланмасдан анча илгари танишиб-дўстлашиб, шу-шу Франсуа Франсуазанинг қадрдони ва мухлисига айланган эди. У гоҳида кечки овқат баҳона Саганни келиб турар, зукко, ҳазил-мутойибага уста ёзувчи хоним билан ўтириб, у қовурган (президентнинг севимли таоми) ўрдак гўштини еб, қирмизи винодан майдалаб турли мавзуларда дардлашишни хуш кўрар эди. Журналистларнинг “Сизни жаноб президент билан қандай ришта боғлаб туради?” деган саволига Саган хоним “Биз у киши билан қадрдон бўлиб кетганмиз. Жаноб президент беназир инсон”, деб жавоб берган. Дарҳақиқат, Миттеран адабанинг чин дўсти эди – неча маротаба уни мушкул вазиятларда қўллаган, ҳимоя қилган. Баъзи давлатларга расмий ташрифи чоғи уни ўзига

маслаҳатчи сифатида ҳамроҳ қилиб олган; дейлик, 1984 йили Колумбияга (дарвоқе, шу сафар пайти меҳмонхона бўлмасида тўрт соатча беҳуш ётган Франсуаза Саганни президент шахсий самолётида зудлик билан Францияга жўнатиб, жонини сақлаб қолади), 1992 йили эса Россияга борганларида.

Саган хоним умрининг охиригача гиёҳвандликдан қутула олмайди, шунинг касофати – кексайган чоғи бир эмас, икки карра иши судга тушади: 1990 йили уйдан кокаин чиққани, 1995 йили эса уни истеъмол қилгани учун. Ҳар икки гал ҳам шахсан президент дўстининг шарофати билан омон қолади. Адибанинг ўзи бу балога йўлиқишига 1957 йилги машъум автоҳалокатни важ қилади. Касалхонада ётганида оғриқ азобини сусайтириш учун шифокорлар унга таркибида морфий бўлган дорилардан берган экан.

Ўтган асрнинг тўқсонинчи йиллари тиниб-тинчимаган Франсуаза Саган яна бир қалтис ишга аралашиб қолади. Гап шундаки, Деде-Сардина лақабли дунё таниган муттаҳам ишбилармон Франциянинг йирик нефть компанияси билан Ўрта Осиё давлатларидан бири ўртасида даллоллик қилади. Мазкур корхона шу юртлардаги нефть конларини қидириб топиши, бунинг учун эса аввало Франция президентининг розилигини олиш лозим эди. Франсуаза Саганнинг президент билан яқинлигидан фойдаланиб Деде-Сардина ундан бу борада қўллаб юборишини ўтиниб, эвазига нефть компаниясидан олажак улушининг тенг ярмини ваъда қилади. Бу вақтга келиб илгаригидек мўмай қалам ҳақи олмай қўйган ёзувчини бундай катта пул васвасага соладими, ҳарқалай, “фалон давлатдан келган фалон элчи сиз билан кўришмоқ ниятида экан, илтимос, уни қабул қилсангиз” деган мазмунда президентга мактуб йўллайди. “Сизнинг Мата Хари ролини ҳам ўйнаб туришингиздан бехабар эканман” дея ҳазил аралаш жавоб қайтаради президент, лекин ўртаосиёлик вакилни қабул қилади – иш битади. Кейинчалик икки давлат ўртасидаги бу келишув барбод бўлган эса-да, даллол сўзининг устидан чиқиб ёзувчига ваъда қилинган улушни беради. Орадан ўн йиллар ўтгач, яъни 2002 йили ўша қалтис ишнинг миси чиқиб, унга алоқадор одамларнинг бари ҳибсга олинади. Суриштирув асносида бу машмашаларга Саган хоним ҳам аралашгани, “улуш” олганию йиллар мобайнида катта миқдордаги солиқдан бўйин товлагани очилади. Маълумки, Францияда бундай жиноят учун барча бирдек жавобгарликка тортилади. Табиийки, ёзувчининг қўлида бунча маблағ йўқ эди, шу боис унинг уй-жойи, машиналари, китоблари наشريдан тушадиган фойда – ҳамма-ҳаммаси давлат томонидан мусодара қилинади. “Халоскор-фариштаси” бўлмиш Миттеран аллақачон дунёдан ўтган эди. Бунинг устига, ўзи бедаво дард – саратонга чалинган Саган хоним қонун билан довлашиб-тортишиб ўтирмайди, “Тинчгина ўлишимга қўйиб беринглар”, дейди, холос.

Саган ўлиmidан сал олдин матбуотда ёзувчи Фредерик Бегбедернинг Франция ҳукуматига ёзган аччиқ-тиззиқ мактуби босилади: “Бугун фақирона кун кечираётган хаста, кекса адиба Франсуаза Саганни ҳукумат тақдир ҳук-

мига ташлаб қўйди. Француз аёлларидан чиққан сўнгги даҳосини у ўз қўли билан ўлдираётир. Мен бундай ҳукуматдан номус қиламан... Саган хоним оламдан ўтгач ҳаммангиз унинг қабрига бориб таъзим айлайсиз. Эй, жоҳил ҳукмдорлар, кўзи тириклигида унинг қадрига етинг... Эрта бир кун Франсуаза Саган номи тарихда қолади, сизларни эса ҳеч ким эсламайди". Йўқ – француз жамияти бир вақтлар бошига кўтариб, салкам "авлиёдек сиғинган" адибанинг фақирликда, ёлғизликда ўлим топишига қуруқ томошабин бўлади, холос.

"Жисмонан нозиклиги, бутун умр ичкилик, гиёҳвандлик моддалари билан вужудини заҳарлагани, орттирган бир талай хасталикларига қарамай, онам 69 йил умр кўрганининг ўзи бир мўъжиза эди", дейди Франсуаза Саганнинг ўғли. Ўлимидан сўнг, дунёга донғи кетган онадан ёлғиз фарзандига бир миллион евро қарз "мерос" қолади. Мухбирларнинг "Бундан бош тортишингиз мумкин эди-ку?" деган таажжубли сўроғига Парижда сураткашлик қилиб камтарона ҳаёт кечираётган Денис Вестхофф бундай жавоб беради: "У ҳолда давлат Франсуаза Саган асарларига муаллифлик ҳуқуқини дуч келган харидорга сотиб юборар эди. Ҳукумат барибир онамнинг бўйнида қолган солиқни ундириб олади". Бугун ўғил онаси асарларининг қайта нашридан тушган маблағлар билан ўша лаънати қарзнинг бир қисмидан узилган. 2010 йили у Франсуаза Саган номидаги жамғарма ва ёш адибаларни рағбатлантирувчи "Франсуаза Саган" мукофотини таъсис этган.

Франсуаза Саганнинг нашрдан чиққан ҳар бир романи адабиёт оламида воқеа бўлган кезлар ҳам баъзи танқидчилар "Саган хоним тўқ-фаровон турмушни тасвирлашдан бошқасига чоғи келмайди" деб тихирлик қилавергач, "Хато" деган асарида у ўртаҳол одамлар ҳаётини қаламга олиб, яна балого қолган эди: "Билмаган нарсасини ёзиб нима қилади?!" Одатда, унча-мунча гап-сўзни писанд этавермайдиган адиба танқидчилар калтагидан безиллаб қоладими, "Момақалдиروق" номли яна бир романини Дюпон тахаллуси билан чиқармоқчи бўлади. Аммо ношири уни бундай таваккалчиликдан қайтаради: биров билмайдиган тахаллус уларни хонавайрон қилмоғи муқаррар эди.

Дарҳақиқат, Франсуаза Саган номи ўз даврида адабиёт оламида, таъбир жоиз бўлса, омад келтирувчи тамға – "бренд"га айланган. Бугун ҳам айнан шу – ном адабиёт муҳибларини кўпроқ ўзига жалб этиб келаётган бўлса ажаб эмас.

Ижодни "Салом, ҳасрат!" дея бошлаган ёзувчи "Алвидо, андуҳ" деб у билан гўё видолашади – унинг сўнгги романларидан бири шундай номланган. Яккаш инсоний муҳаббат, ёлғизлик, ғам-ҳасрат ҳақида ёзган Франсуаза Саган "Бахт омонатдир, ҳасратнинг эса умри узоқ", дея хулоса ясайди умри поёнида.

SUYIB BERSANG – SUV HAM BOL

Ўзгалардан устун бўлишнинг эмас, ўзингдан устун бўлишнинг ғамини чек. Шунда умринг, ҳаётинг маъно, ҳикматга бурканади.

Муносиб бўлсанг “буюк” десинлар, аммо “бу – юк” дейишларидан кўрқ.

Табиатда ҳамма нарса “кимўзар” асосига қурилган. Ҳатто майсалар ҳам бир-биридан баландроқ ўсишга интилади.

Бир римлик адиб-файласуф ёзган: “Ҳокимлик – фахрли қулик!”
Кошки, бу айтим бутун жаҳон ҳукмдорларининг саройлари пештоқини беаб турса!

Эрк тақчил жойда – ҳамма нарса тақчил. Ҳамма нарса давлатники, дейилган ерда – халқ юпун, қашшоқ. Шахсий манфаат бўлмаган жойда – юксалиш, тараққиёт йўқ.

Ўзинг кўзини очган булоқнинг суви – ширин.

Душман икки турли бўлади: танти ва номард. Биринчиси, ҳақиқат сен томонда бўлсаю у қозилик қилаётган бўлса, ишни фойдангга

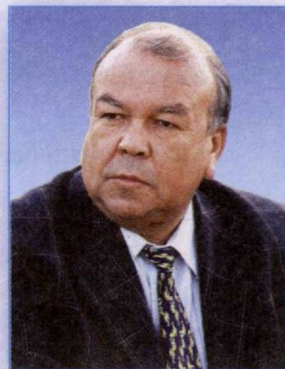
Азим Суюн 70 ёшга тўлди, мана, донишмандликка
йўғрилган фалсафий қайдлари эълон қилинаётир.

Нима, юсак тоғларга ошуфта пурвиқор кўнгил-
даги завқ, шеър завқи сўндими?

Бу саволга шоиримизнинг жавоби шундай:

– Йўқ! Асло!

Биз, журнал аҳли ҳам шунга тилакдошимиз, “раис”
шоиримизнинг ижодий парвози асло завол билмагай!

ҳал этиши мумкин. Иккинчисига эса ҳақу ноҳақлигининг ҳеч
қандай аҳамияти йўқ.

Зағизгонни ёмон кўраман, тухум ўғирлагани учун. Майнани ёмон
кўраман, узумга қирон келтиргани учун. Уларни ёмон кўрмаган
бўдурми эдим... товукларим, узумзорим бўлмаганида...

Уй ити ботир, кўча ити қўрқоқ бўлади. Чунки биринчисининг ор-
тида эгаси бор, иккинчиси эса ... эгасиз.

Улкан қояларни майда тошларга айлантириб, сўнг улардан иморат-
га пойдевор қурадилар.

Қадимда чақалоқнинг биринчи тирноғини кетмон юзасига оли-
шар экан. Болам чин деҳқон бўлсин дегани экан бу.

Ўзидан айғир чиқса, отнинг зоти бузилар экан. Дарахтнинг қур-
ти – ўзи билан деганлари ҳам рост. Одам боласи, ўзингга ўзинг
синчилик қил!

Мен – дашт тўрғайиман. Баъзан икки қанотимга тош бойлаб, “Уч!”
дейдилар.

Чирик оғоч тирик оғочни чиритади.

Фикрингни пайраха қилиб ташлама. Пайраха ўчоққа тушиб, чўг-
сиз қул бўлади.

Шер панжасидаги кийик сенинг ўлжанг эмас, беҳуда интилма!

Қирнинг умри тоғ бўлмоқни орзулаб, жарликка айланиб адо
бўлибди.

Ёвузлик ўз ҳукмини яшириб ўтказади, эзгулик эса ошкора.

Дарё тубига қум ва тошлар чўка-чўка, оқим шашти-қувватини
пасайтиради. Сен ҳам, аслида, бир дарёсан. Қалбингни “қум” ва
“тош”лардан тозалаб тур!

Яланғоч тоғлар халқ тилида “етимтоғ” дейилади. Етимтоғларда
на булоқнинг, на дарахтнинг, на гиёҳнинг тайини бор. На ёқимли
феъли, на ширин сўзи, на кўркем қиёфаси бўлмаган баъзи кимса-
лар каби.

Кўзёшидан чечак унганда, оламини гул босарди.

Мансаб нарвонидан юқори кўтарилаётган кимса ҳайқирди: “Мана,
ҳақиқат, адолат бор экан-ку!”

Мансаб нарвонидан тушаётган кимса ҳайқирди: “Ҳақиқат, адолат
йўқ-қ-қ!..”

Кичкина пона каттакон гўлани ёриши аниқ, аммо понага ҳам болта
зарби керак.

Бандаргоҳда узоқ қолган қайиқ чириydi.

Жийда гулининг қуюқ ҳидидан бошим айланиб кетди. Меъёр
қадрини англагандай бўлдим.

Тилдан келгани қўлдан ҳам келса, барча султон бўлар эди.

Кемалар учун лойқа сув эмас, саёз сув хавфли.

Кўп мансабдор курсига пойнаги билан ўтқазиб қўйилган тухумга
ўхшайди: расмона, кеккайган, оп-п-поқ, лекин палағда.

Бу чиройли қуш... мунча хунук сайрамаса?!

Ош-таоминг бемаза чиқса, қозонинг айборми?

Қирғизнинг оқ ўтовида қора айтим эшитганим бор: “Энг яхши аёл
ҳам... шайтон қармоғи!”

Битилган шиор:

“Бизнинг жамиятда ўта бойлар ҳам, ўта камбағаллар ҳам бўлмайди!”

Битилмаган шиор:

“Бизнинг жамиятда ўта ақлилар ҳам, ўта ақли қосирлар ҳам
бўлмайди!”

Кунгабоқар кунга боқиб-боқиб, офтоб нурин симириб ҳосиллана-
ди. Сўнг бошини қуйи солиб сукут сақлайди. У менга ақлу закова-
ти теран донишмандни эслатади.

Эй, одам боласи! Ўзгадан марҳаматингни аяма. Суйиб берсанг –
сув ҳам бол.

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

FAQAT HAQIQAT QOLADI

Китоб – дунёдаги энг қимматбаҳо хазина. Буни ким билмайди дейсиз! Бутун дунёни лол қолдирган барча мўъжизалар китобга жамланган ноёб билимлар самараси экани ҳақиқат-ку, ахир. Шу жиҳатдан, китобнинг ўзи, устозим Озод Шарафиддинов таърифлаганидек, “биринчи мўъжиза”дир. Бинобарин, мазкур мақолада китобнинг фойдаси, аҳамияти ҳақида эмас, бу сирли-сеҳрли оламга ўзим қандай кириб келганим ҳақида сўзламоқчиман.

Мен – ҳали суяги қотмаган ёш бола энди мактабга қатнаб, саводим чиқар-чиқмас ана шу биринчи мўъжиза – китобга бутун қалбим билан асир бўлган эдим. Аслида, ўша чоғлар хонадонларда, чунончи, бизникида ҳам, отам раис бўлишига қарамай, Тожи опамнинг уч-тўрт титилиб кетган дарслигидан бошқа китоб йўқ эди. Нега шундай – бунинг тагига кейинроқ етдим. Аввало, китобнинг ўзи жуда тақчил эди. Қолаверса, қисқа муддатда ўзбек ёзуви ва имлоси икки марта ўзгартирилгани китобхонликка салбий таъсир кўрсатган. Араб ёзувидаги китобларни эса “большавой” отли маданият кушандаси 30-йиллардаги қама-қа-

ма даврида нест-нобуд қилган эди. Ниҳоят асосийси, кўпчилик учун китоб сотиб олиб ўқишдан кўра кун кўриш, рўзгор тебратиш муҳимроқ бўлган ўша кезлар...

Ота тарафдан бобом Абдуровит (аслида Абдурауф бўлса керак) ва бобокалоним Мулла Норим халфалар нафаси ўткир домлалар бўлган. Она тарафдан бобом Маҳмуд оқсоқол Додим ўғли ҳам қишлоқнинг бир кесар кишилардан эди (30-йилларда “халқ душмани” деган сохта айб билан Чимкентда отилган). У кишининг ота-боболари – Мулла Додим ва Мулла Олим узоқ йиллар қозилик қилганлар. Онамнинг амакиси Аҳмад бобомиз эса мингбоши бўлган. Ана шу боболарим кўлида авлодлар оша кўплаб туркий ва форсий нодир китоблар йиғилганига шубҳа йўқ. Аммо минг афсуски, бу бебаҳо хазина бизгача етиб келмади. Талабалик чоғимда бўлса керак, отамдан “Боболаримдан ҳеч китоб қолмаганими?” деб сўраганим эсимда. Шунда у оғир хўрсиниб: “Боболарингдан қолган қалин-қалин китобларни сандиққа солиб киши топмас қилиб бир ўрага кўмиб қўйган эдим. Замон сал тинчигандан сўнг ўрани очсам,

сандиқ ҳам, китоблар ҳам чириб кетибди. Не-не китоблар эди-я, афсус... Қўл теккизган ҳамоно уқаланиб кетаверди", деган эди алам билан.

Ўғил холам мактаб директори эди. Биринчи синфга боришим арафасида иккита китоб келтириб берди. Яп-янги, ҳатто варақланмаган. Биттаси сариқ, чиройли муқовали "Алифбе" экан. Қараб кўзим тўймайди. Авайлаб оҳиста варақлайман. Шилдиरोқ қоғозга босилган, рангли расмларга тўла. Аммо бу китобдан ҳарф ўрганиш насиб этмади. Мактабга борган куним катта танаффусда синфдошларим билан ҳовлида ўйнадим. Синфга қайтиб китоб жилдимни очсам... не кўз билан кўрайки, "Алифбе" йўқ. Йиғлайвериш шилиб кетдим. Муаллимимиз Турдибува ака "Ким олган бўлса, қайтариб берсин", деб болаларни кўп қийин-қистокқа олди, барчани ўрнидан тургазиб қўйиб, парталар тагини қараб чиқди. Қани фойдаси бўлса! Китоб барибир топилмади. Бу гап директорга ҳам етиб борибди. Ўғил холам синфга кириб мени юпатди: "Қўй, йиғлама. Эртага бошқасини олиб бераман". Шу тариқа яна яп-янги "Алифбе"ли бўлдим. Аммо икки кундан кейин уни ҳам ўғирлашди. Мен оғзимни очиб қолавердим. Ўғил холам учинчи марта "Алифбе" келтириб берди. Лекин буниси анча уриниб қолган эди. Шу босими, уни ҳеч ким ўғирламади. Китобга боғлиқ биринчи "саргузашт"им ана шундай. Хуллас, ўша "Алифбе"ни ўқиб, саводим чиқди. Ярим йилда уни шариллатиб ўқийдиган бўлдим. Иккинчи ярим йилда эса "Ўқиш китоби"ни муддатидан анча олдин – март ойигача хатм қилганман.

Ёзги таътил кунлари кўчада тенгқурларим билан уйнаб юрсам, Абдуфаттоҳ амаким чакириб қолди. Қўлида – иккита расмли янги китоб. У киши мени (опа-сингилларимни ҳам) сизлаб гапирарди. "Бу китобларни сизга олиб келдим. Авайлаб ўқинг. Йиртиб қўйманг. Қайтариш керак", деди. Улардан бири – рус шоири Владимир Маяковскийнинг "Ким бўлсам экан?", иккинчиси – ўзбек шоири Шукур Саъдулланинг "Менинг Ватаним" китоби. Икковини ҳам шариллатиб ўқиб чиқдим. Кўп жойларини ёдлаб олдим. Амаким бу китобларни қишлоқ кутубхонасидан олган экан.

У ерда тенгқурларимдан бири – "В" синфда ўқийдиган Муҳаббатнинг онаси Маҳбуба опа кутубхоначи экан. Амаким қўлимдан етаклаб кутубхонага олиб борди. "Акамнинг ўғли. Аълочи ўқувчи. Яхши китоблардан бериб туринг", деб тайинлади. Шу кундан ҳаётимда янги давр бошланди. Дастлаб болаларга аталган китобларни, қувноқ шеърлар, "Ёрилтош", "Икки сандиқ" каби эртақларни ўқидим. Таътилдан қайтгач, мактабимизда ҳам кутубхона борлигини билиб олдим. Бу ердан олиб ўқиган илк китобим "Мюнхгаузеннинг саргузаштлари" бўлди. Олмон баронининг Россияда кўрган-кечирганларини қўлдан қўймай қайта-қайта ўқиганман. Айниқса, барон овга чиққан маҳал қатор учиб бораётган ўрдақларни кўриб отмоқчи бўлгани, ўқ олишни унутганини билиб, топоғонлик билан милтиқ сумбасини ўқдонга жойлаганию мушти билан кўзига ургани, кўзидан учкун чиқиб, милтиқ отилиб кетгани ва ўрдақлар сихга тизилгандек бир текис қовурилиб, Мюнхгаузеннинг оёғи остига келиб тушгани ҳақидаги саҳифаларни ўқиб ҳайратга тушганман. Ҳатто Тожи опамдан "Милтиқ отиш учун кўздан учкун чиқарса бўладими?" деб сўраганман ҳам. Опам аввалига роса кулган, кейин жиддий тортиб, "Тагин учкун чиқараман деб кўзингга муштлаб юрмагин, китобда ёзилганларнинг ҳаммаси ёлғон", деб танбеҳ берган. Ўшанда "Китобдаям ёлғон ёзиладими?" деб роса хайронлар қолганман.

Учинчи синфда Лев Толстойнинг "Филлипок" ҳикоясини, тўртинчи синфда "Кавказ асири" қиссасини мафтун бўлиб, бир неча бор ўқиганман. "Кавказ асири"даги қишлоқ манзаралари, деворларга ёпилган таппилар тасвири Хумсон кўчаларига ўхшаб кетишидан таажжубланганман (Бу ҳақда катта ёзувчимиз Одил Ёқубов ҳам ёзган эди).

Хуллас, китобларга шайдо бўлиб қолдим. Учинчи синфда кутубхоначимиз Рихситилла акага ялиниб-ёлвориб “Чин инсон қиссаси”-ни олганман. Аммо, гапнинг рости, бу роман мени ўзига тортмаган.

Тўртинчи синфда Садриддин Айнийнинг “Қуллар” романини муталаа қилганман. Ундаги “Додлама, додлама, дод саси галди, / Қаршининг чўлидан ёр саси галди” мисралари, Неккадам ва бошқа кулларнинг оғир қисмати, шилон шўрваю мошпиевалар тасвири ҳамон ёдимда.

Бешинчи синфда қўлдан қўймай ўқиган китобларим Жюль Верннинг “Ўн беш ёшли капитан”, “Капитан Грант болалари”, Жонатан Свифтнинг “Гулливёрнинг саёҳатлари”, Майн Риднинг “Бошсиз чавандоз” романлари эди. Даниэль Дефонинг “Робинзон Крузо”сини негадир берилиб ўқий олмаганман. Роберт Льюис Стивенсоннинг “Хазиналар ороли” муталаасида ҳам худди шундай бўлган.

Ёлғиз ўғил бўлганим учун рўзгор ишларига мени деярли йўлатишмасди, лекин китоб ўқий бошлаганимдан кейин кечки бекинмачоқ ўйинларига ҳам қизиқмай қўйдим. Ўша йилларда машҳур бўлган “Ёш гвардия” кинофильмини кўриб, Александр Фадеев романига жуда қизиқиб қолдим. Бу китоб муаллимларимиздан бири – Нишонбой акада бор экан. Базўр сўраб олдим-у, аммо ўқишим қийин кечди. Зерикарли туюлди-да. Елена Кошеваянинг “Ўғлим ҳақида қисса”сини эса қайта-қайта ўқидим. Ҳатто ўзимни Олег Кошевой ўрнида ҳис қиладиган бўлдим. Ўртоқларимни Серёжа (Сергей Тюленин), Ваня (Ваня Земнухов) ва ҳоказо номлар билан атай бошладим. “Уруш-уруш” ўйинларимизда ҳам энди “ўзимизники”лар ва “немис”лар “жанг” қиладиган бўлди.

Бир гал қўшни бола – Тўрабекларнинг томида “уруш-уруш” ўйнадик. Шаҳарлик бақалоқ бир бола уларникига меҳмонга келган экан, у ҳам қўшилди. Болага немис командири роли тегди. Мен эса, албатта, Олег Кошевойман. “Немислар” “ёш гвардия”чиларни тутиб олиб, қийноққа солади. Шунда Олег уларни ёвузлар, одамхўрлар, деб ҳақоратлайди. Ана шунда “немис командири” қаҳрамонимизни мушт уриб ағдариши керак. Шу жойида бола тушмагур чаккамга росмана мушт

тушириб қолса бўладими! Ерга қулаётиб, жон ҳолатда “Уринглар фашистни!” деб қичқирдим. Ўртоқларим “фашист”га ташланиб, ерга ағдаришди ва тепкилай бошлашди. Барибир, унга раҳмим келди. “Бўлди, бас қилинглар! Ўйин тамом! Ҳамма уй-уйига, тепа-тўйига!” деб бақирдим... Ана шунақа, сеvimли китобим, сеvimли қаҳрамонларим деб бир марта калтак ҳам еганман.

Китобдан бош кўтармай қўйганимдан ташвишланган отам “Кўп ўқийверма. Касал бўлиб қоласан”, деб насихат қилар эди. Шу кезларда қишлоғимизда электр йўқ, керосин чироқ ишлатиларди. Бир кун кечаси қайсидир китобга мук тушиб, тун ярмигача ўқидим. Шунда отам “Бўлди, йиғиштир. Уйнинг ҳавоси бузилиб кетди”, деб танбех берди. Ҳақиқатан ҳам хона дудга тўлиб кетибди. Шундан кейин кечаси кўп ўқимайдиган бўлдим.

Ёдимда қолган яна бир воқеа. Учинчи синфдалигимда сариқ касали билан оғриганман. Касалхона қўшни Хўжакент қишлоғида эди. Дўхтирга бормаيمان деб оёғимни тираб олганман. Охири уйда даволанишимга рози бўлишган. Касал юқмасин деб қўшни болаларни ёнимга йўлатишмас эди. Фақат дўстим Родин ҳар кун дарсдан кейин олдимга келар, бирга ўйнар, ҳатто бирга овқатланар эди. Касаллик юкишидан қўрқмаганига балли! Мени қирқ кун кўчага чиқаришмади. Ана шу кунларда менга Родин ва китоблар ҳамроҳ бўлди. Отам “Ўзбек халқ эртаклари” ва яна бошқа анча китоб олиб келди. Уларни ўқиб тугатгач, янги китобларни кўнглим тусади. Қишлоқ кутубхонасида Пушкиннинг “Руслан ва Людмила”сини кўрган эдим – чиройли расмлари бор. Ана шу китобни олиб келинглар деб тикилинч қилганман. Уни Ленар деган татар бола ўқишга олган экан, ҳеч қайтаргиси келмади, “Йўқотганман”, деб оёқ тираб туриб олди. Хуллас, шу китобни ўқий олганимдан кўп афсусландим, ҳаттоки йиғлаб ҳам олдим.

Гапнинг индаллоси, 10-синфни битиргунча қишлоғу мактаб кутубхонасидаги барча бадий асарларни ўқиб тугатдим. “Сим-сим, оч эшигингни” деганларидек, китоблар хазинаси кўз ўнгимда намоён бўлди. Энди мен бу сеҳрли оламни тарк эта олмас, унга бутунлай боғланиб қолган эдим. Хаёлан ўн беш ёшли

капитан Дик Сенд ва Грант болалари билан олис денгизларга, Африка чангалзорларию шалолалар диёрига саёҳат қилар, Австралия чўлларида пой-пиёда кезар, Гулливер билан гоҳ миттилар, гоҳ улканлар орасига тушар, Морис мустангер билан айғирларни тутар эдим. Уч оғайни ботирлар, Ойгул билан Бахтиёр, Бунёд ва Семурғ, Зиёд ботир ва Муқбил тошотар, Гўрўғлию Авазхон, Тоҳиру Зухролар доимий ҳамроҳимга айланган эди.

Олтинчи синфда адабиёт муаллимимиш Жўра ака “Шеър тузилиши” мавзuida жуда қизиқарли дарс ўтди. Шеърда қофия, бўгин, вазн деган нарсалар бўлишини илк бор эшитдим. Шу кундан муталаа ёнига шеърхонлик ҳам қўшилди. Ҳаваскор “қофиябоз”га айландим. Саккизинчи синфда ўқиётганимда туман газетасида “Менинг кишлоғим” деган шеърим босилди. Бошланғичда ўқитган устозим – Турдибува ака мени туман марказига олиб бориб, таҳририят ходимлари билан таништирган эди. Шундан кейин мазкур газетада “шеър”ларим пайдар-пай босила бошлади. Бир-икки йил ичида “Бўстонлик шоири”га айланиб қолдим. На ўқитувчиларим, на таҳририят ходимлари, на ҳамқишлоқларим “Булар шеър эмас, куруқ қофиябозлик-ку”, деган гапни айтмади. Мен эса илҳомланиб “ижод” қилавердим. Аммо китоб ўқишни асло тўхтатганим йўқ.

Шеърга шайдолик мени ўзбек назмининг гўзал бўстониغا олиб кирди. Аввал Ҳамид Олимжон, Зафар Диёр, Уйғун шеърларини мароқ билан ўқидим, сўнг Ойбек, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Усмон Носир асарларига мафтун бўлиб қолдим.

Рус мумтоз шоирларининг ўзбек тилига ўгирилган шеър ва дostonларидан ҳам баҳраманд бўлганман. Рус тилини чала-чулпа билганимдан ҳали жаҳон шеъриятига тишим ўтмас эди. Таржима қилинганларини эса завқ билан муталаа қилганман. Айниқса, Шекспир драмалари, Мопассан ҳикоялари чуқур таассурот қолдирган.

Ўзбек мумтоз адабиётини мактаб дарсликларидан ўқиб ўзлаштирганман. Шунга қарамай, Муқимий, Фурқат, Завқий, Нодири ғазалларини, Бобур рубойларию Гулханий ва Махмур ҳажвияларини ўқиб, мазмунини тушунар эдим. Ҳазрат Навоий асарлари эса мен

учун худди чақилмас тошёнғок эди. Очигини айтсам, буюк шоиримизнинг сеҳрли ғазалларидан кўра таржимаи ҳолини кўпроқ билар эдим.

Ўнинчи синфни битирганимдан кейин шоир бўлиш ниятида тўғри САГУга (ҳозирги Миллий университетга) йўл олдим. Талабалик даври бошланди. Бу ерда Ғулом Каримов, Субтой Долимов, Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов маърузаларини тинглагач, адабиёт ҳақидаги тасаввурларим остин-устун бўлиб кетди. Устоз Асқад Мухтор шеърят ҳақида ёзганидек:

*Сени танидим у олам нурга тўлди,
Япроқни китобдек ўқий бошладим...*

Озод Шарафиддиновнинг момақалдиروқдек қалдираб, чақмоқдек чақнаб пайдо бўлган “Замон, қалб, поэзия” китоби биз учун жиддий сабоқ бўлди. Озод ака яхши шеър билан ёмон шеър орасидаги фарқни лўнда қилиб тушунтириб берди. У ўша вақтларда анча машҳур бўлган баъзи шоирларни ҳам аяб ўтирмаган эди. Шу китоб сабаб кўзимиз мошдек очилди. Энди матбуотда чиққан шеърларга, айниқса, ўз “ижод”имизга танқидий қарайдиган бўлдик. Бошқа курсдошларни билмадим-у, ўзим ўқувчиликда икки қалин дафтарга ёзган шеърларимни ёқиб юбордим. Назмбозлигу қофиябозликни йиғиштирдим. Адабиётшунос олим бўлишга азму қарор қилиб, шу йўналишда астойдил излана бошладим. Насиб экан, устоз Озод Шарафиддиновга шогирд бўлдим. Аммо барибир шеър машқидан воз кеча олмадим.

Энди яна Навоийга қайтайлик. Номзодлик ишини ёзиш жараёнида ул зот ижодини, санъаткорлик маҳоратини сал-пал англагандек бўлдим. Мавзу тақозосига кўра, Навоий ижодига доир жуда кўп китобларни синчиклаб ўқиб чиқдим. Рус шарқшунос олимлари – В. Бартольд, Е. Бертельс, Н. Конрад, А. Якубовский тадқиқотлари қўлимга нақ хазина қалитини тутқазди. Энди Ҳазратнинг ижод гулшанида яйраб кеза бошладим. Қолаверса, Мақсуд Шайхзоданинг “Устод санъатхонасида”, “Мерос ва ворислар”, “Тирик Алишер” мақолалари зеҳнимда машъала бўлиб нур сочди. Шундан кейин ҳам Иззат Султон, Азиз Қаю

мов, Алибек Рустамов, Абдуқодир Ҳайитметовнинг Навоийга доир тадқиқотларини қайта-қайта мутолаа қилдим. Эркин Воҳидовнинг "Сўз латофати" китобини ўқиганимда, Навоий ғазаллари заргарона таҳлил қилинган ҳасос мақолалардан, қадимги туркий тилимиз нечоғли бой ва ғўзал бўлганига оид ноёб кузатувлардан ҳайратга тушдим. Пиримқул Қодировнинг "Тил ва дил" китобини кўзимга тўтиё қилиб суртдим. Ўзим ҳам майдонга тушиб, қадимги туркий тилимизни келгинди Чигатой номи билан аташга уринган, туркий халқлар Ўрта Осиёга эрамизнинг IV асрида кириб келган деган фикрни ўтказмоқчи бўлган олимларга қарши мақолалар ёздим. Қирғиз академиги Рустам Раҳмоналиев "Туркий империялар" деган қалин китобида ошқора кўчирмачилик қилиб, боз устига халқимиз тарихини бузиб кўрсатиб ном қозонмоқчи бўлганида жим қараб тура олмадим. "Мозийдан садо" журналида, "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасида бу ҳақда мақолалар эълон қилдим. Булар китобни севганим, у туфайли ҳайрат ва ҳақиқатга дўст тутинганим туфайли, албатта.

Китоб бизга олис ўтмишимиз, улуғ тарихимизни тирилтириб берди. У кези келганда бизни ҳимоя қилди, душманларни фош этди, ғанимларнинг шармандасини чиқарди. Китобга битилган ҳақ сўзни асло йўқотиб бўлмайди. Рус ёзувчиси Михаил Булгаков айтганидек, "Қўлёмалар ёнмайди!" Демак, китобга ҳам ўлим йўқ, у – мангуликка дахлдор. Бунга оқсоч тарих гувоҳ. Ёвуз душманлар неча бор она юртимиз Туронга бостириб кирди. Истилочилар нодир китобларимизнинг қанча-қанчасини ёқиб юборди, қанча-қанчасини эса талаб олиб кетди. Боруний, Наршахий, Рашидиддин, Жувайний каби аллома ва муаррихлар асарлари шу ҳақда гувоҳлик беради.

Узоққа бормай, ўтган асрнинг 20-30-йилларидаги қатагонни эсланг. Фидойи жадидлар, маърифатпарвар адиблар жисман йўқотилди. Аммо уларнинг асарлари халқимиз дилида яшаб қолди. Бу зотлар ўз жаллодларини фош қилиб яшади. Бунга Абдулла Қодирий ижоди мисол. Ёзувчининг қатагондан кейин қайта босилган илк асари "Ўтган кунлар" эди. Ўша йилларда биринчи котиб бўлиб ишлаган

Нуриддин Муҳитдиновга ўхшаган маърифатли раҳбарлар ҳомийлигида ҳаётга қайтган бу китобни билиб-билмай сотиб олган эдим. Сабаби, муаллифнинг номи адабиёт дарсликларида йўқ эди. Шундай ёзувчи яшаб ўтгани, фожиали ҳалок бўлганини билмас эдим. Кейин аён бўлдики, китобни нашрга тайёрлаган мутахассислар, юксак мартабали зотлар қўлаб турганига қарамай, "бир балоси чиқмасин" қабилда иш тутган экан. "Сутдан оғзи куйган қатикни пуфлаб ичади" деганларидек, улар асарнинг айна тагдор жойлари – шох томирларини кесиб ташлаган. Шунда сих ҳам, кабоб ҳам куймайди-да! Ҳарҳолда мен бунинг сабабларини яхши билмайман. Ўзбек романичилигининг гултожи бўлган бу буюк асарни камситиш, унга тош отиш яна узоқ вақт давом этди. Асар қайчиланганини ҳатто энг яқин домлаларимиз ҳам биздан яшириб келди. Ниҳоят, 1992 йилда роман асл ҳолида нашр этилди. "Ўтган кунлар" тирик қолди, у ғолиб чиқди.

Хўш, асарнинг қайси жойлари йўқ қилинган эди? (Мен бу борада бир-икки мисол келтириш билан чекланаман. Сезиб турибманки, мақолам анча чўзилиб кетаётир). Янги нашрнинг 222-бетига асли қондошу жондош бўлган қипчоқ ва қорачопон уруғлари низосига йўл қўймаслик учун курашган, аммо барча саъй-ҳаракатлари зое кетган Юсуфбек ҳожи алам-изтироб билан куйидаги сўзларни айтади: "Мана биродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиган фурсатда, сизга иккинчилар тобут чопадир. Биз қипчоққа қилич кўтарганда, ўрус бизга тўп ўқлайдир. Сиз дунёда ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга етган кўраман..."

Бу – Абдулла Қодирийнинг ҳам дил фарёдлари эмасми?! Ўз халқини чин дилдан севган, Ватани учун жонини-да фидо этишга шай турган, қолаверса, айни қирчиллама йигит чоғи Туркистон мухторияти шафқатсиз тор-мор этилгани, ўн минг бегуноҳ одам ўлдирилганига шоҳид бўлган, миллат эрки йўлида қўлига курул олган йигитларга "босмачи", "каллакесар" деган сохта ном тақаб, бешафқат қираётган қизил жаллодларни ўз кўзи билан кўрган Абдулла Қодирийгина шундай

оташин, мардона сўзларни ёза оларди. Ватан тақдири, миллат қисматиға жавобгарлиғу дарддошлиқ туйғулари ила йўғрилган сўзларни унинг сафдошлари – Фитрат, Чўлпон, Элбек ҳам ёниб айтди. Мен “Қодирий адабияти” номли бадиа-мақоламда бу ҳақда батафсил ёзганман: “Йигирманчи йилларда юрт тақдири, ўлка қисмати ҳар бир виждонли зиёлининг қайғусига айланганди. Фитрат “Юрт қайғуси” деб номланган сочма шеърида: “Эй улуғ Туркистон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир? Нечук кунларга қолдинг?..” деб фарёд қилган ва “Ўлим сенинг ўлимингни истаганларга! Нафрат сени кўмгани келганларга!” сингари курашчан мисралар тузганди. Чўлпон “Бузилган ўлкага” шеърида зулм ва зўравонлик ичида қолган юрт қиёфасини, истибдод манзараларини дадил суратлантириб берган бўлса, Элбек янги истилочиларнинг қонли кирдикорларини “Қайси бири бўри?” масалида дадил фош қилган, “Қуролға” шеърида эса халқни мустақиллик йўлида курашга очиқ даъват этган эди. Бундай шароитда Абдулла Қодирий жим тура олармиди? У ҳам парчаланиб бораётган Туркистон ҳақидаги ачиқ уйлари дард билан, алам билан қозғога кўчирди. У санъаткор сифатида Отабек, Юсуфбек ҳожи сиймосида, уларнинг ачиқ сўзлари воситасида дил дардларини халққа етказишга, миллатни уйғотишга, кўзини очишга ҳаракат қилди” (“Жаҳон адабиёти” журнали, 2011 йил 2-сон, 199-бет).

Яна “Ўтган кунлар”дан ўқийлик. Юсуфбек ҳожи Отабек билан бир суҳбатида ўз дил армонларини бундай баён этади: “Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиғи ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қила олмадим. Иттифоқни не эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичкан манфаатпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга аклим етмай қолди. Биз шу ҳолда кетадирган, бир-биримизнинг тегимизга сув қуядирган бўлсак, яқиндирки ўрус истибдоди ўзининг ифлос оёғи билан Туркистонимизни булғатар ва биз бўлсак ўз қўлимиз билан келгуси наслимизнинг бўйнига ўрис бўйинтуруғини кий-

дирган бўлармиз... Ўз наслини ўз қўли билан кофир қўлиға тутқин қилиб топширғучи – биз кўр ва ақлсиз оталарға Худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас гавдаси мадфун Туркистонимизни тўнғузхона қилишга ҳозирланган биз итлар Яратғучининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темур Курағон каби дохийларнинг, Мирзо Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-ўнган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрағувчи албатта Тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим! Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларини етим, хоналарини вайрон қилғучи золимлар – қуртлар ва қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишондир, ўғлим!”

Бу сўзлар – “Ўтган кунлар”нинг юраги. Асар моҳиятини очувчи калит – шу алам-ли нидолар, оғир ингроқларда. Улар олиб ташланса, асар моҳиятини йўқотади, қалбидан маҳрум бўлиб, жонсиз танага айланади. Бу сўзлар улуғ адибнинг она Ватанни қизил империя чангалидан озод этмоққа чорлови эди. Водариг! Энди бу даъватга лаббай деб чиқувчи арслонюрак ўғлонлар йўқ қилинган эди. Улар бошавойларнинг ёлгон ваъдаларига инониб алдандилар, Мадаминбекка ўхшаб босқинчининг оёғи остига ўз қўли билан қуролини ташладилар. Улар ҳам одам эдилар-у, аммо Ҳамид Олимжон ёзганидек, “тиллари бор, ўзлари ҳаёт, аммо юрак-бағри ўлган” эди. 30-йиллар қатағонидан кейин улар манкуртга – итоаткор қулга айланди. Ана шулар Абдулла Қодирий оқлангандан кейин ҳам “Ўтган кунлар”ни майиб-мажруҳ этиб нашр қилишдан уялмади. Аммо ҳақиқат, барибир, қарор топди. Юсуфбек хожининг дил армонлари яна китобга қайтди. Демак, китоб билан “ўйнашиб” бўлмас экан. Уни авайлаш, кўз қорачиғидек асраш лозим экан. Мен ёшларга сабоқ бўлсин деб бу “ўтмишдан эртақлар”ни бафуржа сўзлаб бердим...

Умрим бўйи китоб ўқиб кам бўлганим йўқ. Китоб туфайли жаҳонни танидим, тарихни англадим, ҳатто баъзи қоронғи нуқталарни ёритишга-да ҳисса қўшдим – чор Русияси босқинини фош қилувчи мақола, бадиалар ёздим. Бу борада ҳам ўртоқлашса арзирли

анча-мунча мулоҳазаларим бор. Гап шундаки, бу мавзу ҳам узоқ йиллар таъқибга учраган эди. Бу истилога доир аксар материаллар қўл етмас жавонларга яшириб қўйилган эди. 80-йилларда Ошкоралик даври бошлангачина пўлат сандиқлар очилди. Мен Москвага малака оширишга борганимда шу мавзу билан қизиқиб, анча-мунча материал кўрганман. Шулар сабаб машҳур рассом В. Верешчагин, генерал фон Кауфман, шунингдек, Скобелев, Троицкий, Головачёв каби чор зобитларининг асл қиёфасини танидим. Верешчагиннинг "1868 йилда Самарқанд", "Андрианаполь босқини" хотиралари, америкалик журналист МакГаханнинг "Ўқуздаги ҳарбий ҳаракатлар ва Хиванинг истило қилиниши" асари, зобит Серебрянниковнинг Қўқонга юриш ҳақидаги туркум мақолаларини ўқигач, бир неча кунгача қаттиқ ҳаяжонда юргандим. Хива ва Қўқон хонлигини эгаллашдаги беомон қирғин манзаралари билан танишганимдан сўнг Туркистон очикдан-очик зўравонлик, шафқатсиз жанглари ила босиб олингани, бизнинг авлод бу борада ҳам ёлғон маълумотлар битилган асарларни ўқиб, алданиб келганини англадим. Ўшандаги таассуротларимни "Туркистоннинг қора кунлари" ("Шарқ юлдузи" журналы, 1992 йил, 12-сон), "Ошоба фожиаси" ("Туркистоннинг ўтган кунлари". Тошкент, 2002) деган мақолаларим, шунингдек, Януарий МакГаҳандан қилган таржимамда ("Хиванинг истило қилиниши", Тошкент, 2000) анча батафсил ифодалаганман (булар шоир Хуршид Давроннинг сайтида бор). Айниқса, ёв қўлига таслим бўлишни хоҳламай, сўнги нафасигача душман билан мардона курашгани учун бутун аҳолиси – ёш гўдагидан тортиб қари чол-кампиригача қириб ташланган ва ўт қўйиб ёндириб юборилган Ошоба қишлоғига доир даҳшатли маълумотлар билан танишиб, ўша кунларда бетини қуйган Москва ёмғирларига қўшилиб йилган эдим. Верешчагин ва МакГаҳан хотираларидан Самарқанднинг кўҳна минораю мадрасалари қай тариқа тўпга тутиб вайрон қилингани, Хива аҳолиси қай аснода бешафқат қирғин этилганини билиб, қанчалик таъсирланганимни қандай ифодалаб берай, ахир?! Мана бу воқеа баёнини хотиржам ўқиб бўладими? Томошаталаб рассом

Верешчагин генерал Струковдан асир олинган икки албан йигитини дорга осишни илтимос қилади. Генерал бунга кўнмайди. Ҳатто ҳайрон қолиб: "Василий Васильевич, сизни бунчалар қонхўр деб ўйламагандим. Нега бу қадар ёвуз бўлиб кетдингиз?" деб таъна қилади ҳам. Рассом эса "Дорга осиш манзарасини бир кўрмоқчи эдим-да", деб бамайлихотир жавоб беради. Хотиралардаги "Самарқандга ўт қўювчи" бўлиб ном қозонишни орзу қилган арақхўр полковник Назаровнинг қилмишлари, "Қаердан ўтган бўлсак, орқамиздан қора тутун кўтариларди", деган эътирофига ўзингиз баҳо бераверинг.

Эсдаликларда Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори фон Кауфман башараси ҳам аслида қандай бўлса, шундайлигича тасвирланади: "Зобитлар қуршовида сафар ўриндиғига ястаниб олган олижаноб (!) Константин Петрович тўхтовсиз папирос чекар ва ўта шафқатсиз оҳангда "Отиб ташлансин, отиб ташлансин, отиб ташлансин!" деб тинимсиз такрорларди".

Верешчагин Маҳрам жангида (бу жанг Қўқон қалъаси номи билан аталган, мазкур қалъа замбараклардан ўққа тутилиб, 14 дақиқада кули кўкка совирилган) Скобелев ўзини қандай "кўрсатган"ини ҳам тасвирлайди: "Бу сафар чоғида отлиқ аскарларга бошчилик қилган Скобелев ҳамма жойда ҳозир эди ва у чарчаш нималигини билмай шафқатсизлик ҳамда завқ билан қилич ўйнатиб, аёвсиз чопди, чопди, чопди...

Маҳрам ёнидаги жангда у қўқонликларнинг қонини шунчалик кўп тўқдики, ҳатто баландпарвоз сўзларни ёқтирмайдиган К. Кауфман ҳукмдорга ёзган маълумотномасида "Иш аъло даражада бажарилди!" деб мақтанган эди".

Сарғайган саҳифалар чор қўшинларининг асл башарасини, ёвуз ниятию беомон босқинини оқизмай-томизмай бизга етказиб берди. Агар шу ноёб китоблар, журналлар сақланиб қолмаганда биз Туркистонга "маданият олиб келган" чор зобитлари, аслида, қонхўр, ёвуз жаллод бўлганини билолмас эдик, уларни алқаб, улуғлаб юраверардик.

Боя Абдулла Қодирий хусусида ёзатуриб Қўқон яқинидаги Бозоркўрғон қишлоғини тил-

га олган эдим. Хўш, бу қишлоқда нима бўлган ўзи? "Жаҳон адабиёти" журналида (1998 йил 1-сон) ўтказилган бир давра суҳбатида мен ҳам мақола билан қатнашган эдим. Шундан бир кўчирма келтираман: "Қўқон мухторияти тор-мор этилгандан кейин... ана шу талотўп кезларда... Бозорқўрғон қишлоғида босмачилар бор деган хабар "қизил"лар қулоғига етади. Қўқон шаҳридаги қирғин ташаббускорларидан бўлган Коновалов раҳбарлигида катта отряд йўлга отланади. Қишлоқда ярим кун отишма бўлгач, қоронғи тушиб, жанг вақтинча тўхтайди. Эрталаб "қизил"лар қараса, босмачилар йўқ. Уларни таъқиб этишдан олдин Коновалов қўшни қишлоқ – Николскийда яшайдиган рус деҳқонларига Бозорқўрғонни босмачилардан ўзларинг тозалайсизлар деб қурол-аслаҳа, ўқ-дори бериб кетади. Бу деҳқонлар мазкур қишлоққа 23 марта (!) бостириб келиб "тозалаш" ўтказади. Дастлаб қишлоқда қолган эркакларнинг ҳаммасини "Сенлар босмачисанлар" деб отиб ўлдирадилар. Кейинги сафар "Ўсиб-улғайгач, ҳамманг босмачи бўласанлар" деб ўғил болаларни отадилар. Сўнг дуч келган тирик жонни овлашга тушадилар. Қишлоқ ўликка тўлиб кетади. Уларни кўмиб, саранжомлайдиган одам топилмади. Мурдалар сасиб, қишлоққа кириб бўлмай қолади. Шундан кейин рус деҳқонлари ён-атрофга чопар юбориб, қариндош-уруғларини дафн этишга чорлашади. Мусулмончиликни унутмаган диёнатли кишилар йиғилиб келади. Ноинсоф деҳқонлар бу қуролсиз одамларни ўраб олиб, аёвсиз отиб ўлдирадилар. Орадан бир-икки ҳафта ўтгач, "Энди ҳеч кимни отмаймиз, бемалол келиб, яқин кишиларингизни кўмиб кетинглар", деб хабар тарқатадилар. Бу гал ҳам диёнати одамлар тўпланади. Мурдалар йиғиштирилиб, қабрга қўйилади. Ҳамма ерга чўккалаб, мархумлар ёди учун Қуръон тиловат қилина бошлаганда зўравонлар бу соддадил одамларни тагин қуршовга олиб, қириб ташлайди.

Бу қалбларни ларзага соладиган даҳшатли маълумот йирик қozoқ олими ва давлат арбоби, 1937 йилдаги қатагон қурбони Турор Рискуловнинг "Октябрь инқилоби ва Туркистоннинг маҳаллий аҳолиси" китобида ба-тафсил ҳикоя қилинган. Ҳамма халқларнинг

бошида бундай зулм тегирмонлари айланиб турганини биламиз. Ўзаро курашлар, жанглар чоғи қуролли тўдалар тўқнашган. Ҳар бир томон ўзи ҳақ деб билган эътиқоди, ғояси, маслағи учун ҳаёт-мамот жангига кирган. Бу ҳолни тушуниш, ҳатто оқлаш мумкин. Аммо жанозага тўпланиб, ибодат қилиб ўтирган қуролсиз, бунинг устига тариқча гуноҳи йўқ кишиларни омонсиз қириб ўлдириш... Буни нима деб аташ мумкин?! Бундай мудҳиш жиноят ҳақида эшитган ёки ўқиган эмас эдик.

Мана шундай адолатсизликлардан тўйиб кетган халқ кўлига қурол олиб, ўзини ҳимоя қилишга отланган. Асар муаллифи ана шундай аччиқ хулоса чиқаради".

Мазкур китоб ўз муаллифи билан бирга қатагонга учради. Аммо барибир ҳақиқат ғолиб чиқар экан. Бу китоб ҳам оқланди. Кутубхоналарга қайтарилди, жавонлардан жой олди. Қozoқ дўстларимиз асарнинг бирон саҳифасига заха етказмадилар.

Китоб туфайли не-не ажойиб қалам-кашлар билан танишдим, улар суҳбатидан баҳраманд бўлдим. Ҳақгўй адиб Абдулла Қаҳҳор билан тўртинчи курсга ўтган чоғимда танишишга (устозим Озод домла сабаб) муяссар бўлдим. Яшин домла, Пиримқул Қодиров, Одил Ёқубов, Мирмуҳсин ака, Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов, Рауф Парфи, Шавкат Раҳмон сингари кўплаб шоир ва ёзувчилар хонадонимга ташриф буюрди. Матёқуб Қўшжонов, Фулом Каримов, Субутлой Долимов, Аъло Ашрапов, Аҳмад Алиев, Умарали Норматов, Бахтиёр Назаров каби бир талай олимлар билан ҳам хонадонимда бир пиёла чой устида гурунглари қилдим. Китоб деган буюк мўъжизадан бенасиб қолганимда, Хумсондек жаннатмакон қишлоқда туғилиб ўсмаганимда бундай толега муяссар бўлармидим?!

Ана шу шоир, ёзувчи ва олимлар дастхат битиб ҳада этган китобларни кўз қорачиғимдек авайлаб-асрайман. Улар шахсий кутубхонамдаги энг ардоқли, энг мўътабар китоблардандир. Умуман, китобларни соғиниб, қизғаниб яшайман, бот-бот кўлимга олиб, кўзимга суртиб ўқийман, бемисл ҳузур қиламан. Ана шундай мунаввар дамлар барчамизга мудом ёр бўлсин. Китобларнинг бошига қора кунлар қайтиб келмасин.

BARHAYOT SUHBATDOSHILAR

*Shoira va olima Nodira OFOQOVA
mutolaa qiladi*

ЎТАР БАЙТЛАР ҚАРВОНИ

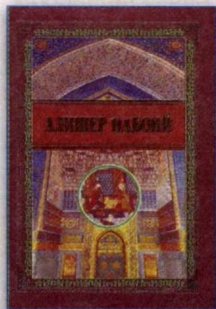
Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Тўла асарлар тўплами. I-IV жилдлар. Тошкент, Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.

“Хазойин ул-маоний” мен учун кўзгу парчалари кабидир. Ҳар замон-ҳар замонда уларга термулиб, беҳад мўъжизавий тасвирларни, улар қаърида эса ўз кечинмаларимни кўраман. Ҳар бир парча Ҳазрат Навоийни менга ҳамдард, ҳамфикр, нафаси шундоқ эшитилиб турган барҳаёт суҳбатдошга айлантиради. Унча-мунча адибларни ўқиб, баҳслашишга журъат этган ақлим-шуурим Навоий даҳоси олдида ожиз қолади. Ўйлатади, фикрлатади...

*Маҳбубдурур гулу висоли матлуб,
Кўрмак ани гулбун узра билгил маҳсуб.
Базм ичра узиб кетурган эрмас марғуб.
Ул навъки, мажлис ичра ўлган маҳбуб.*

Гулни узманг, дейди шоирим, у бутасида тургани дуруст (маҳсуб). Узилган гул – даврама-давра юравериб, аёллик жозибаси, демакки, боридан маҳрум бўлган гўзал кабидир. Вожабо, дейман. Ҳазрат Навоий яшаган даврлардаям гул ҳадя қилиш расми бўлганмикан? Бир чоғ ўқигандим: қадим Русда гул узиб совға қилиш урф бўлмаган, бу ҳол уларга насронийлик билан кириб келган.

Бизда қачон ўрнашган гул бериш одати? Шу одат боис кунда қанча-қанча гул ўлдириляпти экан-а?..

Чукур-чукур ўйларга солиб, байтлар карвони ўтаверади:

*Тифл авроқ ичра бир-бир барги гул терган кеби
Номайи ҳижрон аро тим-тим сиришким қонибдур.*

Ошиқ ёзган мактуб қатлари аро қонранг ёшлар томган. Бу – болалар варақ ичига солиб чиққан гулбаргларга ўхшайди. Қизиқ, бу ўринда болаларнинг гулбарглари китоб ичига шунчаки – ўйин билан солиб қўйиши назарда тутилганмикан? Йўқ, “бир-бир териш, авроқ” дейляпти. Балки Навоий давридаёқ гербарийлар тузиш мавжуд бўлгандир? Бу ҳақда балки тарихчи, табиатшунос, педагог олимларимиз ўйлаб кўрарлар. Карвон ўтаверади:

*Шох Мажнундирки, урён бўлубон афғон қилур,
Барг Лайлодурки, нилу игна бирла қазди хол.*

Дарахт шохлари яланғоч алфозда дод солаётир. Баданига игна санчилаётган киши оҳ-дод қилиши табиий, ахир. Барг – Лайло унинг баданига нуқта – хол қўймоқда.... Шохдан узилиб тушган барг, унинг игнадай нозик бандлари боис шохда хол шаклида қолган доғ ва яланғоч шохнинг куз шамолида чийиллаши-шувиллашини бундай инжа кузатиш, оламнинг икки бўлаги – табиат ва жамиятни ўзаро бу тахлит дахлдор қилиш, уни аруздай инжиқ вазнда шиддаткор ифода этиш, сўз-ла мусаввируна гўзал манзара чизиш... Вожабо! Карвон ўтаверади:

*Кош ўюб ёқсанг қаро бўлган кўзумнинг мардумин,
Холи майғунингни қилганча кўюб анбар қаро.*

Май рангидаги холингни анбар билан қаро қилгандан кўра, кошки менинг қоп-қора кўзим мардумини ўйиб, ёқсайдинг... Вожабо! Холни анбар билан бўяшнинг кўз мардумини ўйиб ёқиш билан қандай алоқаси бор? Хотирам кўзгусига онамнинг мушфиқ чехраси қалқиб чиқади. Онам сурма тайёрларди. Мол суягидан иликни олиб эритар, ундан қўлбола шам тайёрлаб ёқарди. Тутунига ойна парчасини тутиб, ҳосил бўлган курумни йиғарди. Сурма эди шу. Ошиқ истайдики, суякдаги илик ўрнига унинг кўзидаги мардумини ёқиб, сурма тайёрласинлару маъшуқа ундан холини қора қилишда фойдалансин. Боракаллоҳ, хол бўямоққа неча-неча моддалар шай оламда кўз мардумини ёқиб, маъшуқасига нисор қилмоқчи бўлган ошиққа! Карвон ўтаверади:

*Ҳар кишиким топса даврон ичра жоҳу эътибор
Ким, анинг зотида бедоду ситам бўлғай қилиғ.
Яхшилиғ гар қилмаса, бори ёмонлиғ қилмаса
Ким ёмонлиғ қилмаса, қилганча бордур яхшилиғ.*

Вожабо! Кимки замон кишиларининг эътиборини қозонган, мансаб-мартабаларга кўтарилган бўлса, унинг фитратида, албатта, адолатсизлик ва жабр-ситам кўрғазиш мояси бўлади? Замоннинг каттами-кичикми мансаб-мартабасига эга бўлган бир кишидан жилла яхшилик кутиш керак эмас, ундай одам ёмонлик қилмаса – шунга шукр лозим; чунки мансаб ва шон-шухрат эгаларининг ёмонлик қилмагани – яхшилик қилганига тенгдир...

Ниҳоят, шоирим билан баҳслашадигандекман... Навоий даҳосига-ку шак бўлиши мумкин эмас, аммо бу хил қарашни яқдил эътироф этиш қийин: наҳотки, даврон курсисининг юксак поясида ўтирганларнинг барчаси “бедоду ситам қилиғли” бўлсалар? Наҳотки, бирортасининг қўлидан яхшилик келмасаю шундан ёмонлик қилмай туриши-

ни илтифот деб қабул этишимиз жоиз бўлса? Йўқ, байтларни бундай қатъий тушуниш тўғри эмас, дейман ўзим билан баҳслашиб. Чунки “бедоду ситам”корлик фақат мансабу шуҳрат эгаларигагина хос бўлмай, оддий одамлар ичида ҳам бундайлар етарлича топилади – ҳамма замонда ҳам шундай. “Бедоду ситам”корлик ҳар биримизнинг табиатимизда азалий зиддиятли қутбларнинг бири сифатида мавжуддир. Айни пайтда, бу байтлар ўз-ўзидан туғилмагани ҳам аниқ. Шоир ўз даврининг турли тоифа кишилари билан юзма-юз келган; мансабдорлар, шон-шуҳрат эгалари, ҳатто султони замон Ҳусайн Бойқаро билан бирга хизмат қилган. Ҳаётий кузатувлар, мулоқоту зиддиятлар улуғ санъаткорни ўз замондошлари ҳақидаги шундай аччиқ хулосага олиб келган. Улуғ Темур Кўрагон не машаққат ва йўқотишлар эвазига барпо этган салтанатни ичдан вайрон қилувчи бошбошдоқликлар, худпараст беку бекбаччаларнинг чеки йўқ адолатсизликлари, ҳасад ва хусумат, йилт этган шугълага интизорлик Ҳазрат Навоийни давр кишиларидан яхшилик кутмай, ёмонлик қилмай туришларини ҳам яхшилик деб қабул қилишга икром этган. Дилни ўртагувчи аччиқ ҳақиқат! Навоий билганларки, мансаби хоҳ паст, хоҳ баланд бўлсин, ҳокимият жиловни қўлига топширилган кишиларнинг “бедоду ситам”корлиги оддий одамларнинг ёмонлигидан неча ҳисса қўрқулик ва зиёнлироқдир. Бу байтлар асло бадбинлик ҳам, танқид ҳам эмас – эзгуликка даъват, ҳассос мавъиза деб қабул қилинмоғи керак. Карвон ўтаверади:

*Не назмики ўтлуғ кўнгулдин чиқардим,
Дедимким, менинг хотиримга ёрангай,
Манга онча ўт солди ҳар байтким, табъ,
Гар оби ҳаёт ўлса андин ўсонгай.
Тилармен ани мен доғи ўтқа солсам
Ки, қайдинки келди ҳамул сари ёнгай.*

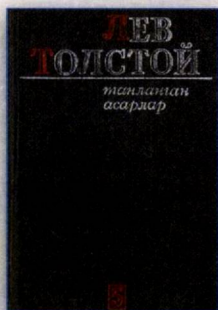
Наҳотки, ҳазрат Навоий вақтеки келиб ўз ёзганларини ёқиб тащламак истагида ёнганлар? Нега? Шоирлиги, шон-шуҳрати сабаб бошига чидаб бўлмас балою мусибатларга йўлқитирувчи ҳасад ёпирилганмиди? Ёзганлари айғоқчи хуфяларга дастак бўлганмиди? Фарзанд қадар қийматли асарлари бошқа “муҳимроқ” қадриятларга раҳна солганмиди? Кўз олдидан Гоголь, Кафка, Булгаковлар ўтади. Ва тўхтайман... Муталаани давом эттиришга ҳолим етмайди... Шоҳнинг муқаррибаники шу ҳолга туширган бўлсалар, биз ким бўлибмиз?..

ҚАЛБНИ ТИРИЛТИРМОҚ ИСТАГИ

Лев Толстой. Тирилиш. Роман. Танланган асарлар. Беш жилдлик, V жилд. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.

Кузатувимга кўра, кўпчилик Лев Толстойнинг “Уруш ва тинчлик”, “Анна Каренина”сини ўқийди. Мен учун эса “Тирилиш”нинг мақоми баланд. “Тирилиш” – улуғ адибнинг “Лисон ут-тайр”и. Роман дастлаб инсоннинг маънавий тирила боришига оид чақмоқдай балқиб турган ғояси билан мафтун қилади ўқувчини. Албатта-да, инсон қалбининг тозаришидан ҳам улуғроқ жараён борми? Такрор ўқиганда эса, майда-чуйда тафсилотлари-ла одамни сезилмас титроққа солади. Адиб эринмай ўқувчини жамиятнинг “тешигию туйнуғи” қолмай олиб киради, турли тоифалари билан юзлаштиради. Бошқа бир замонлар, бошқа бир маконлар...

Ўша замонлару ўша маконларда суд жараёнлари антиқа кечган экан. Унда прокурорлар суд маҳали ўзини жиддий ҳужжат ёзаётган каби кўрсатар, аслида олдин

ёзилган ҳарфлар устидан қалам юргизиб ўтираркан. Суд раислари маъшуқаси билан учрашувга кечикмаслик учун – одамлар ноҳақдан-ноҳақ каторгага ҳукм қилиниб кетса-да – ишни тезроқ тугатишга шошилишаркан. Суд аъзолари ё қозғоздаги рақам учга бўлиниш-бўлинмаслигига қараб, ё газеталарда жиноятчиларни бекордан-бекорга оқлаб юборишяпти, деб ёзишларидан ҳадиксираб хулоса бераркан.

Романда таржимаи ҳол унсурлари бор, дейишади. Дмитрий Нехлюдовнинг айрим жиҳатлари Толстой "Иқдорнома"сини эслатади. Бу бор гап. Моҳиятга эмас, воқеага қаралса, шундай. Қанчалик ғайритабиий туюлмасин, мен Толстойни Катюша Масло-вада ҳам кўраман. Бутун борлиққа, инсонга бўлган тоза муҳаббати поймол қилинган, бокира туйғулари зўрланган, умид-ишончидан айрилган, олижаноб инсоний идеалла-ри тубан муҳитга тўқнашиб парчаланган қурбон улуғвор адибнинг ўзи ҳам эмасми?

Мутафаккир адиб инсон ички дунёсини ҳам, инсонлик жамиятини ҳам астар-ав-расини титиб кўрсатган. "Тирилиш" – ўша замон ва ўша макондаги жамиятга, инсонга доир шафқатсиз, ачиқ ҳақиқатлар китоби-дир. Фикрловчи ҳар бир киши англайдиган, бироқ айтиш тугул, ҳаёлидан ўтказишдан-да кўрқадиган ҳақиқатлар! Бу ҳақиқатлар-га кўра, жамиятда шундай қоидалар борки, уларни кимлар ўйлаб топгани номаълум, аммо ҳамма уларни сўзсиз қабул қилади, бу қоидалар ҳар қандай табақани аста-се-кин маънавий ҳалокат сари етаклайди. Бу ҳақиқатларга кўра, судлар мудҳиш жазога лойиқ топаётган жиноятлар манбаи – ўша замон ва ўша макондаги муҳитдир; турма ва каторгалар билан бу жиноятларни камайтириб ё йўқотиб бўлмайди, бунинг учун шу жиноятларни тўғдираётган шароитни ўзгартириш керак. Бу ҳақиқатларга кўра, ўша замон ва маконда бир одамнинг бошқа одам чекаётган азоб-мусибатларга ҳиссиз ва шафқатсиз экани манбаи "хизмат" деб аталмиш пинҳон балодир: "...шу одамларнинг ҳаммаси: аксарият ювош, меҳрибон бўлган бу одамлар хизматда бўлгани учун ҳам ана шундай сержаҳл бўлиб кетишган... Шу одамларнинг ҳаммаси фақат хизмат қилиб турганлари учунгина раҳм-шафқат деган оддий ҳисдан маҳрум бўлганлар. ...Шу одамларнинг ҳаммаси қонундан ташқари нарсаларни қонуний деб билади ва худонинг ўзи инсонлар кўнглига солган абадий, ўзгармас, зарурий қонунларни қонун деб тан олмайдилар... Мен улардан кўрқаман. Ҳақиқатан ҳам булар хавфли одам-лар. Қароқчилардан ҳам... Агарда замонамиз кишилари, христианлар, мурувватли, оддий, кўнгличан одамлар энг даҳшатли ёвузлик қилганда, ўзларини гуноҳкор деб ҳис этмасликлари учун нима қилиш керак, деган психологик масала берилса, унинг жа-воби фақат битта бўлиши мумкин: ҳозир аҳвол қандай бўлса, шундайлигича қолиши керак, шу одамлар губернатор, назоратчи, офицер, полициячи бўлиши керак, яъни, биринчидан, одамларга оға-инилик муносабатида бўлмай, уларни оддий буюм деб би-лишга моҳелик қилмайдиган, давлат хизмати деб аталган иш борлигига ишонишлар-и керак, иккинчидан эса, шу одамлар ана шу давлат хизматида шундай боғланиб қолган бўлишлари керакки, одамларга нисбатан қилган ишларининг оқибатига ҳеч ким жавобгар бўлмасин... ҳамма гап шундаки, одамлар ўрни келганда инсонга меҳр-сизлик билан муомала қилиш мумкин, деб ўйлайдилар, ваҳоланки, бундай ҳоллар йўқ".

Толстой қаламининг қудратини кўрингки, шунга ўхшаш саҳифалардан бош олиб чиқиб кетгим келади. Яхшиям бу ишлар ўша замонларда, ўша маконларда бўлган дейман...

Бу ҳақиқатларга кўра, ҳар не саъй-ҳаракат инсоннинг шахсий манфаатига дохилдир. Мен халқ учун, юрт учун ишляпман, бировга яхшилик қиляпман қабилидаги даъволар – пуч. Дмитрий Нехлюдов жиноятчи Катюшага уйланиш қарорига ўзини қанчалик оли-жаноб сезмасин, андак ширакайф Катюша Маслованинг "Сен мени орқа қилиб қутулиб қолмоқчисан-да. Бу дунёда мендан лаззатланган эдинг, энди нариги дунёда ҳам мен орқали роҳат кўрмоқчимисан!" деган сўзлари ила бу ҳол ҳақиқати ошкор бўлади.

Ўшандан бери кўп сувлар оқиб, кўп тартиботлар ўзгариб кетди. Лекин нега Толстойнинг эмас, ўз руҳиятинг, ўз ҳаётинг, ўз муҳитинг ич-ичига кириб боргандек бўласан? Нега "Тирилиш" сенинг иқрономангдек жаранглай бошлайди? Иқроор – ҳар доим ҳам оғир жараён. Шундан бўлса керак, "Тирилиш" қадам-бақадам эътироз уйғотади. Бу эътироз сизники эмас. У ўзингизни бошқаларга мослаш учун, ўзингизни оқлаш учун ўйлаб топганингиз бир таскин. Инсон ва жамият, яъни ўзингиз ва атроф-муҳитингиз ҳақидаги шафқатсиз ҳақиқатни тан олганингиз келмайди. Ичингиздаги тийрак бир кўз шоён кўриб турган нарсани зўр бериб узоқлаштирмоқчи бўласиз. Ичингизда бир нарса борки, уни исмингиздай аниқ биласиз, аммо уни бетиним хотирнинг қоронғи ғорларига итқитиб турасиз... Аммо... Аммо инсоннинг маънавий тирилиши ва бу тирилиш бошқаларга ҳам туртки бўлишидан иборат чақмоқдек хулоса кўнглингизни нурлантириб юборади...

Табиий, ҳар бир китобхоннинг ўз Нехлюдови бор. Менинг Нехлюдовим комилликка интилишдек сўфиёна маслак ила, ҳеч кимдан ранжимаслик бобида ўз-ўзига берган аҳдидаги маломатийлик ила, инсоннинг нажот йўли муқаддас китоблардадир деган хулоса ила шарқона борлигимга яқин.

ФРЕЙДДАН НЕГА ЧЎЧИЙМИЗ?

Зигмунд Фрейд. Введение в психоанализ. Лекции. Москва, "Питер", 2007.

Бугунги китобхонларнинг аксарияти Фрейдни билади. Олимнинг асосий хулосаси шуки, инсон ҳаётида ҳеч бир нарса беиз кетмайди. Юзингга урилган бир томчи ёмғир ҳам руҳингда қандайдир таъсир уйғотиб, онгости дунёсига сингади. Ҳаётнинг олис бир лаҳзасида қайта ёғиб беради. Бошқа шаклда, албатта. Дейлик, у томчи яноғингни меҳрибон она қўлларидек оҳиста сийпалаб ўтган бўлса, неча йиллардан сўнг нотаниш бир йўловчига ҳадя қилинган хайрихоҳ табассум шаклида қайта

воқеланади. Башарти, у томчи севгилингиз билан сўнгги учрашувингизга тилсиз гувоҳ эса, тушда ёхуд ўлимолди хулёларида сизни беаёв ғарқ этаётган тўфон бўлиб жонланиши мумкин.

Бир халқаро анжуманни очаётган шахс иттифоқо "Анжуманни ёпиқ деб эълон қиламан!" дейди. Бу шунчаки янглиш айтилган жумла эмас, деб ҳисоблайди Фрейд. Ўша шахс анжуман тезроқ тугадини хоҳлаяпти; онгостининг буйруғи билан шундай деяпти. Яна бир гал Фрейд беморнинг уйига боради-да, эшикни ўз уйининг калити билан очмоққа тутинади. Буям шунчаки янглиш хатти-ҳаракат эмас, деб изоҳлайди олим. Бу ўзини ўша бемор уйида ўз уйидагидек ҳис этиш истагининг инъикосидир.

Ҳамлет асар бошидаёқ отасининг қотилидан ўч олишни ўйлайди-ю, аммо бу истагини амалга оширмайди. Ҳатто бир неча қатла қулай фурсат туғилганда ҳам, ишни орқага сураверади. Алалоқибат ҳам ўч олмайди, қотилни ўлдирмайди. Нега? Фрейд назариясига кўра, Ҳамлетнинг онгостида отасини йўқ қилиш, уни орадан кўтариш истаги бор эди. Онгости бу яширин истак амакисининг қўли билан амалга оширилганидан хурсанд. Онгости ўз истагининг ижроси маҳв этилмаганини истамайди. Шундан Ҳамлетни тушуниксиз хатти-ҳаракатлар қилишга ундайди. Шу қадар тушуниксизки, то Фрейдга қадар бирор тадқиқотчи бу ҳолга мантиқли асос тополмаган. Ҳамлет табиятан қотил эмас қабилидаги заиф далилдан нарига ўтолмаган. Ҳамлетнинг бу ғалати онгости истаги эса Фрейд руҳшунослик фанига олиб кирган "Эдип комплекси" билан боғлиқ. Инсоний бу ҳақиқат қўрқинчли. Фрейд одамни худди жиноят устида қўлга туширгандек. Фош бўлиш кимгаям ёқарди?

Дарвоқе, Фрейддан ҳамон чўчишади. Фақат биздамас, бутун дунёда уни маъқулламайдиганлар кўп. Негаки, унинг ҳақиқатлари бир оз яланғочроқ. Сирасини айтганда, у инсонни ҳаракатга келтирадиган, уни бутун умр бошқарадиган куч, ибтидо – шахвоний интилишлар, дейди. Қандайдир чеклаш, тўқинишларга дуч келиб, имкон ҳолида қолиб кетган интилишлар, барибир, воқеликка айланади, бошқача шаклда рўёбга чиқади, дейди. Унингча, бу рўёб гоҳо бемисл бунёдкор ёхуд вайронкор ғоя-ишлар, монументал санъат асарлари, фавкулотда кашфиётлар шаклида содир бўлади. Гоҳо эса одамни эс-хушдан жудо қилади. Яъни сублимация (компенсация) содир бўлади. Рухшунос-шифокор кейинчалик ҳокимиятга, шон-шухратга интилишлариниям инсон ҳаракатлари манбаи сифатида кўрсатди. Шубҳасиз, буям муҳаббат, буям боғланиб қолиш. Умуман, инсон ҳаракатлари манбаини ҳам, ташқи воқеалар манбаиниям инсон руҳий жараёнларининг ҳосиласи деб қаради у.

Фрейд шахвоний интилишлар деб атаган ҳодиса сарҳадларини кенгайтириб, унга “ишқ-муҳаббат” деб ном қўйса-чи? Ахир, биз билган ва билмаган оламларнинг ибтидоси муҳаббат эмасми? Ахир, инсонни ҳаракатга келтирувчи асосий куч – севги эмасми? Жаҳон адабиётда қайси мумтоз асар ишқ-муҳаббат мотивини четлаб ўтган? Бахтсиз муҳаббат Фарҳод ва Мажнун каби ошиқларнинг бирини улғувор яратувчилик ишларига илҳомлантирган бўлса, иккинчисининг руҳиятини хаста қилиб қўймадими?

Иқрор этишга мажбурманки, бу яланғоч ҳақиқатлар мениям чўчитади. Шуниси биланки, Фрейд инсонни онгостидан келгувчи сигналларга қарам ожиз мавжудотга, расмона ҳайвонга айлантириб қўйгандек. Ўз изланишларида чуқур кетиб, инсоннинг менинг наздимдаги баланд рутбасини қуйига индиргандек. Каминанинг шарқона баланд руҳи бунга асло рози бўлмайди. Мен ўқиган муқаддас китобларга, сўз санъати дурдоналарига кўра, менинг қавми Ердаги халифа, коинотнинг гултожидир. Ўз қарашимда қатъийман. Фрейдни эса одамзод руҳиятининг сирли пучмоқларидан бирини – биринигина очган кашшоф деб биламан.

Яна ўқийман, ўқийман... Уни ўзимизнинг адабиётга ҳам татбиқ қилсак бўлади, дейман. Дейлик, “Сароб”га. “Сароб” – ўзбек адабиётининг баҳсу мунозараларга сабаб бўлган асарларидан. Баҳслар битта савол атрофида айланди: Абдулла Қаҳҳор саидийлар курашини ёқлаганми, рад этганми? Муаллифнинг ўз қаҳрамонига, унинг ғоясига курашига бўлган муносабати замирида ижтимоий борлиқнинг муҳим масаласи – ғоявий кураш, унинг самараси ва ҳокимиятга эгалик масаласи ётар эди. Ўша чоқлар бу муаммога жамиятнинг маънавий етакчиларидан бўлмиш ЁЗУВЧИ муносабати, шубҳасиз, ҳукмрон мафкура байроқдорлари юрагига ғулғула соларди. Бу XX асрнинг “Сароб” ёзилган 30-йилларида – ҳамма замону ҳамма маконларда бўлгани каби – ҳаёт-мамот масаласи эди. Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи Саидийга бўлган муносабатини бундай изоҳлайди: “30-йилларнинг бошида ҳаёт мени бир гуруҳ миллатчиларга рўпара қилди, улар менинг мувозанатимни бузишди... Мана шунинг натижаси бўлиб “Сароб” романи майдонга келди”. Адиб очикдан-очик шундай деганига қарамай, тадқиқотчилар бир-бирига зид икки қарашни илгари сурдилар: 1. Қаҳҳор Саидийни салбий тип сифатида талқин қилган, унинг ғоявий дастурини рад этган. 2. Қаҳҳор саидийлар позициясидагиларни қораламаган. Уларга хайрихоҳликка ўхшаш бир муносабат бўлган адибда. Ҳеч бўлмаса, уларга ачинган. Аммо бу баҳс ҳалиям кун тартибидан тушгани йўқ, десак хато бўлмайди.

Асарни ўқиганлар биладики, воқеалар талқини иккинчи хил қараш тарафдорларига деярли рағбат бермайди. Негаки, адиб Саидий ва унинг сафдошларини қоп-қора бўёқларда, беаёв киноя билан тасвир этган. Уларнинг барчаси фожиали қисмат соҳибидир.

Хўш, Саидийга Фрейднинг нигоҳи билан қарасак-чи? Адибнинг онгости дунёси не дейди?

Аввало, қаҳрамоннинг номига эътибор қилайлик: САИДИЙ. Саодатли, бахтли, бахтиёр. Ваҳоланки, саодат деганлари Раҳимжон Саидийнинг шахсий ҳаётига ҳам, ижтимоий ҳаётига ҳам асти мўралагани йўқ. Унда нега САИДИЙ?

“Сароб” ёзилганидан сўнг йигирма йилча вақт ўтиб, Қаҳҳор бошқа асар ёзди: “Синчалак”. Адиб асар марказига даврнинг чинакам саодатли кишисини қўйди. Очқидан-очиқ унинг позициясини маъқуллади. Уни идеал қаҳрамон даражасига кўтарди. Адиб бу қаҳрамонини САИДА деб атади.

Агар Фрейд қарашларига таянса, бу айният тасодиф эмас. Қаҳҳор, эҳтимол, ўзи англамаган ҳолда Саидийни, унинг ғояларини ёқлаган. Адиб онгости дунёсининг идеали – Раҳимжон Саидий қатағон муҳити босими остида, онг қаватларидаги қўрқув, ҳимоя савқи табиийси, боринги, жон таҳликасида онгостига чўккан, бутунлай тескари қиёфа касб этган. Аммо у бу аксилқиёфага асло кўнмаган. Йиллар ўтиб Саида сиймосида қайта қалқиб чиққан. Ўз моҳиятига мосроқ – адибга мардуд эмаслигини кўрсатарак, ўзгача бадиий талқинда қад ростлаган.

Фрейдча талқин байроқни иккинчи хил қараш тарафдорларига олиб беради. Қаҳҳор сиймосини кўз ўнгимизда миллатпарвар адиб сифатида янаям улғувор этади.

Фрейдни ўқисанг, шунақа ўзи – муаллиф бир четда қолиб кетади, хаёл эса ҳар тарафга сочилади. Инсон руҳиятига оид китоб аслида шундай бўлиши керак. Ичингни титиб ташлаши, онгу онгостларингни ларзага солиши керак.

ДОР ОСТИДАГИ ҚАҲРАМОН

Абдулла Қодирий. Меҳробдан чаён. Тошкент, “Шарқ”, 2014.

Эврилишлар романи бу. Воқеалар ривожланиб бораркан, Солиҳ маҳдум, Анвар ва Раъно учун маҳрумият – муяссариятга, муяссарият – маҳрумиятга айланади. Қай бири муҳимроқ – инсоний эрк-ҳуқуқми ёки соҳиби тахтга садоқат, туз берган даргоҳ ризолиги, ота-онага ҳурмат каби жамият шакллантирган қоидаларми? Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонларини ана шундай мураккаб, чигал муаммолар билан юзма-юз қолдиради. Қаҳрамонлар бу иккисидан қай бирини танлагани маълум. Йўқ, асрлар оша шаклланган урф-одатлар, чунончи, ота-она ризолигидек ахлоқий меъёрни бемалол бузиш мумкин, дегани эмас бу. Бу тахлит исёнкорлик ташқи дунёнинг ҳаддан ошган зулми остида инсондай яшаш ҳуқуқига эришмоқ учун бошқа йўли қолмаган шахс қисмати мисолидагина ўзини оқлайди.

Адиб “Ўткан кунлар”да ўртага ташланган ота-она ризолиги масаласига яна қайтгандек. Турмуш ва муҳаббат бобида танлаш ҳуқуқи – ота-она ва қалб ризолиги мувофиқ келмаганда – қалб тарафида қолишини икки романда икки хил ечим ва ягона хулоса билан кўрсатиб бергандек... Мутафаккир ва гуманист шахс, исломий маданиятнинг чуқур билимдони бошқача ечим бериши мумкин эмас.

Отабек ва Анвар менинг хаёлимда ёнма-ён туради. Зодагонлар муҳитида униб ўсган, дунё кўрган Отабек ва қашшоқ оилада туғилиб, бегона хонадонда қисилиб-қимтиниб ўсган Мирзо Анвар. Иккаласиям пайти келиб гуноҳкор мақомида шоҳи замонга рўбарў бўлади. “Виждонидан бошқа гувоҳи бўлмаган” Отабекни Тошкентнинг олиниши ва бунда Юсуфбек ҳожининг хизмати ҳақидаги хабар қутқариб қолса, Мирзо Анварнинг озод бўлуви ҳақсиз ҳукмга қарши исён ва юксак инсоний жасорат билан йўғрилгандир. Отабек ўз афифасини бой берди; Анвар эса Раъно билан нажот ахтариб, разолат маконини тарк этди. Отабек виждонини шафе келтириш билан гуноҳсиз-

лигини исбот этишга уринса, Анвар Худоёрхоннинг адолатсиз ва маънавиятсиз кимса эканини бутун аён олдида баралла айтиб, бошини кундага қўйишдан қўрқмайди.

“Сизда адолат борми, жаноб?” – бу инсоният пайдо бўлганидан то ҳозирга қадар мустабидлар дастида ҳўпланаётган мазлумларнинг ҳақли сўроғидир.

“Сизда адолат борми, жаноб?” – бу сўзларни турли ҳаётий вазиятларда ҳар биримиз ичимизда неча марталаб айтганмиз! Кўксимизда қамалиб, бағримизни ўртаб ётган бу сўзлар Мирзо Анвар тилида баралла янграган, биз ҳам гўё балодан халос бўлгандай яйраб кетамиз.

Абдулла Қодирий жаҳон адабиётида “дор остидаги қаҳрамон”нинг Анвардек улугвор образини яратди.

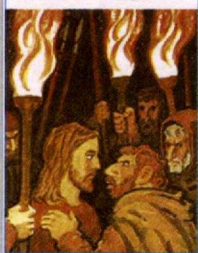
Раънони эса Жамила ила ёнма-ён қўяман. Айтматов қаҳрамони – ўтмишнинг маҳдуд урф-одатларига қарши исёнкор (чунки Жамилани ихтиёрига қарши олиб қочишган эди), кўнгил эрки ва инсоний ҳақ-ҳуқуқ учун курашчи. Аслида бу мавзунини туркий адабиётда биринчилардан бўлиб “насрнинг Навоийси” – Абдулла Қодирий бошлаб берган, бизнингча. Хонга қарши боришда заррача иккиланмаган Раъно жасорати қанчалар қўрқинч, қанчалар юсак! Одам тил-забонсиз жонивордек сотилган, сўйилган муҳитларда; инсоний ҳуқуқ топталгангина эмас, шундай ҳуқуқнинг борлигини жамият аъзоларининг кўпи идрок этмаган бир замонда остона ҳатлаб кўчага чиқмаган аёлнинг бу тахлит бош кўтариши нимадан? Йўқ, бу фақат Анвар билан бирга бўлиш истагидан эмас. Бунга зулм, ҳақсизлик, ҳўрлик, маънавий тубанлик, маиший бузуқлик, инсоний туйғуларга беписандлик, қолаверса, исломий удумлар бузилиши (“*фотиҳа* – *муҳри Худодир*”) чегарадан ошгани сабаб эди. Раънонинг қарори – бутун тартиботга қарши бир исён бўлди. Зулм арконларини тебратган заиф зилзила эди бу! Раънонинг қароридаги йўқотишлар Жамиланикидан жожеийроқ; Раънони таъқиб этгучи жазо муҳйишроқ; ёнган кўприклар ортида қолган азиз инсонлар тақдири огирроқ...

Дарвоқе, Анвар ҳаётининг фожиалари нимадан бошланди ўзи? Ҳа-а... Ҳасаддан. Ҳасад Абдурахмон домланинг “*кўнглида Раънони оладирган Анвар исмлик йиғитга қарши бир кек*” туғдирди. Шу асно учқун олган бу кек гулхани мирзобошилиқ хабари билан чунонам гуриллади. Ёзувчи Абдурахмон домланинг саъй-ҳаракати ила Анварнинг дор остига олиб борилишини ҳам шахсий, ҳам ижтимоий мотивлар билан асослайди. Дунёни кўтирнинг аччиқ бир ҳақиқатидан беҳос ларзага тушасан: демак, одамлар сенга ёмонлик соғинишлари учун улар билан бевосита тўқнашишинг, кимгадир ёмонлик қилишинг шарт эмас! Омадинг келгани, ҳаёт сенга илинган неъматларга бошқалар даъво қилиб, етолмаганининг ўзиёқ етарли. Сенинг омад йўлинг ҳасадгўйнинг кўчасидан ўтганининг ўзиёқ етарли. “Мехробдан чаён” ана шундай сабоқлар романи ҳамдир.

Чаёнлар қайнаган мехробдан ҳам менга Фрейд мўралайди гўё... Психоанализдаги “жамоавий онгости” тушунчасига кўра, Абдулла Қодирий ҳам узоқ-узоқ асрлар давомида Доро ва Искандар Мақидунли, араблар ва мўғуллар, рус империяси истибдодидан тўйган, хотирасининг қават-қаватларида – ижтимоий зулм-зўравонлик туғдирган исён туйғуси кўксига зилдек чўкиб ётган бир халқнинг оҳ-фиғонларини ўз овозига жойлаб ҳайқиргандек. Балки адиб ўз устига бостириб келаётган кулфат шарпасидан сесканиб, онгостининг теран қаватларида, худди Анвар ва Раъно каби, зулмат муҳитини буткул тарк этарак, жаллодлар қўли етмас маконларга кетиш истагида ёнгандир? Анварни дор остидан акалари қутқариб қолгани каби ўзию сафдошларини миллатнинг жасоратли ўғлонлари қутқариб қолажагига умид боғлагандир? “Сизда адолат борми, жаноб?” деган ҳайқирӣқ, балки жазодан қочиб қутулолмаслигини ич-ичдан ҳис этган адибнинг мустабид тузумга айтолмаган, тергов баённомаларида ёзиб қолдирилмаган айбномасидир?

Леонид Андреев

Иуда Искариот

ЖОН ОЛИБ ЖОН БЕРИШ САВДОСИ

Леонид А н д р е е в. Иуда Искариот. Москва, “Художественная литература”, 1999.

Ўқувчи китобни эмас, китоб ўқувчини танлайди. Ҳарқалай, менимча шундай. Бу китоб ҳам мени топиб олди. Қисматнинг ногаҳоний – балки зарурийдир – савдолари бағримни тилим-тилим қилиб ётган кунларда оёқларим остида гулнинг жимжилоғимча ҳам келмайдиган бўйи ва соч толасидай нозик бастини шундоқ кўриб қолдим. Елкам ортидан қанотларнинг инсон илғар-илғамас майин штирлаши эшитилди, ёноғимга беҳишт чаманларидан келгандек (Воажаб! Мен буни қайдан биламан?)

жонфизо эпкин урилди. У мени излаб келганди. Мен гулни узмадим. Уни яхшироқ кўрмоқ, муаттар бўйларидан роҳатланиш, гулкосачасини ҳовучимга олиш учун эгилдим. Чўк тушдим. Шунда мўъжиза рўй берди: мен аввал гулга айландим, кейин гул капалакка эврилдию Ҳефсиман боғлари томон учиб кетди... Бу китобни ўқирканман, қалбим бетиним замзамага келиб турди. У туфайли тўпланиб қолган саволларим зухурга келиб, қалбим қийналар эди, чунки қалбим ҳамма вақт ўша саволларини кўздан яшириб келган. Муҳаббатдан разолат ҳам ибтидо олиши мумкин экан-да? Инсон фожиаларининг поёни бормикан ўзи? Жинояти қисматида битилган Яҳудо уни абадиян азоб домига ташлаган музаффарияти билан бахтлимиди, бахтсизмиди? Инсон ўз севгани билан жаннатда бирга бўлади – буни муҳокама қилишга ҳаққимиз йўқ. Яҳудо-чи?

Ҳақиқатни билганлар уни ошкор этишдан қўрқадилар. Ҳақиқат инсон ҳаётига қаршимики, ўз ҳаётини сақлаш учун уни айтмайдилар. Наҳотки, ҳақиқат инсон ҳаётига қарши бўлса? Наҳотки, инсон ҳаёти ҳақиқатдан ҳам баланд қадрият бўлса? Наҳотки, кимнингдир ҳаётини сақлаб қолмоқ учун баралла айтилган ҳақиқат уни айтганнинг ҳам ҳаётини гирдобига ўраб ғарқ қилса? Унда ҳақиқатни яшириш тўғри бўлиб чиқмайдими? Одамларни ўлим чангалига топширадиган ҳақиқат керакми ўзи? Дунё аҳли иккига бўлиниб, бири устидан иккинчиси ҳукм чиқараверса, охири нима бўлади? Маҳкумлар қирилиб битиб, фақат ҳокимлар қолса... Шундай қолганлар иттифоқ бўлиб яшай оладиларми? Нега одамларга эзгу сўз, эзгу амал исолар эмас, жинояткор варравалар кўпроқ маъқул? Ахир, улар Исони чормихлаб, Варравани озод этишни сўрамадиларми? Бу ўшаларнинг ҳар бири ичида битта Варрава ўтиргани учундир балки? Улар онг худудидан хорижда Варрава қиёфасида ўз жиноятларини оқлашни, ўз кирдикорларини қонунлаштириб олишни истарлар? Улар эзгу сўзли ва эзгу амалли Исо каби бўлолмагандан, уни бу дунёдан бадарға қилиб, ўзлари эмин-эркин яшамоқчи бўларлар? Шу дунё Исодан ортиб уларга қолса, тўядиларми? Наҳот, мусибату фожиалар узлуксиз рўй бераверса, инсоният тарихи шу силсиладан иборат бўлса? Ҳаёти гаровга тикилган онларда ҳам эзгу қалбли бўлиб қолиш тарихда неча кишининг қўлидан келган? Инсон маънавияти шунчалик заифмики, у яшаш инстинкти олдида, устидан пашша учиб ўтган қоқиғулдек тўзғиб кетса? Бу инсонда биологик ибтидо устунлик қилади, дегани бўлмайдими?

Мавжуд тартиблар – тўғрими-нотўғрими – ўрнатилгач, омма унинг ўзгаришидан ваҳимага тушади. Танбалларча уни ўзгартаришни истамайди. Шуниси маъқул, деб туриб олади. Чунки янгилик ҳар қанча нафли бўлмасин, мавҳумиёти, синаб кўрилмагани сабаб уни одамлар қабул қилишни истамайди. Одамзод бирзайилликни хуш кўради. Дафъатанлик ҳамиша уни ҳуркитади. Пишиб етилиб келган ҳар қандай ўзгаришни ҳам, ҳатто у илоҳий қонунга биноан келса-да, дафъатанлик деб қабул қилади. Уни-да қабул қилишдан ўжарларча бош тортади. Наҳот дунёни ўзгартаришга уриниб буюк фожиаларга йўлдош бўлса? Буюк қурбонлар берилиб ҳам олам ўзгармаса? Дунёни ўзгартариш – жон олиб жон бериш савдосими? Ҳеч қачон пишмас савдоми бу?

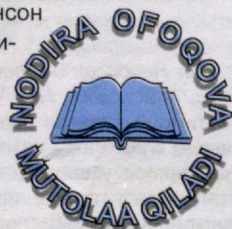
Шўрлик Фома! Шўрлик ҳаворийлар... “...суд гуноҳкор бўлмаган кишини жазога тортиши мумкин эмас”. Водариг! Халқ десанг ҳақинг кетадиган, оқни қора дейдиган гумроҳ тўда талаби ила иш кўргувчи судга ишонган шўрликлар!.. Бу дунёда одил ҳукм чиқарувчи бирор судни биласанми, Фома? Умуман, ҳукм чиқариш Тепадаги Зотнинггина тасарруфи эмасми, Фома? Қаҳрли оломон Исонинг бегуноҳ эканига амин бўлган ва уни оқламоққа оғиз жуфтлаган Понтий Пилатга қарата “Биз Варравани озод қилишингни сўраймиз! Буни эса чормихга торт! Чормихга торт уни!” дея ҳўкиздай бўкирган ўша издиҳом ичра сен бошқа бир сўз айтиб ҳайқирганминдиган, Фома? Барибир Пилат эшитмасди, дейсанми? Шунда ҳам айтсанг бўларди-ку, Фома! Одамлар ёмонлик қилишга бунча ўч, Фома? Улар шу ёмонликни яхшилик қилиб кўрсатишга бунча уста, Фома?

Ўша машъум ҳукм – ўзига ҳам ўхшаган, ҳам ўхшамаган бир банданинг устидан ҳукм чиқаришга ўзини ҳақдор билган минглаб жоҳил овозни бағрига жо этгандир. Аммо бу овозлардан-да Қудратли Куч бор. Шунинг учун Исо ўлмади, Фома!

Мени топиб келган бу китоб одамзод ўғиллари бўлмиш Исо ва Яхудо ҳақида эмас, дедим ўзимча. Улар асарда шунчаки бир дастак, холос. Бу китоб ўз муаллифи бошига кулфат мисол ёғилган овоз ҳақида. Бу китоб менинг бошимга тушиб, сочимни оққа бўяган чақмоқ ҳақида. Бу китоб фожиани ўз бағрида вояга еткарғувчи инсон деган махлуқот ҳақида. Ажабки, у мени ўзи топиб келди. Мен ҳам Исо ва Яхудо одимлаган йўлдан юриб келган эдим. Мен Исо ҳам, Яхудо ҳам эмас эдим. Мен, чамамда, осмонга улкан кўздай термулиб ётган, қорачигига бахайбат харсанглар юмалаб тушган ўксик жарлик эдим. Мен жазирама еру самони симобдек эритган пешинда малул ва ҳорғин Исо устига соя солган ёпинчиқ эдим. Мен хиёнат туни юлдузлар-ла ўйнашган долғалари билан ҳаворийлар кўксига ғулғула солган азим дарё эдим... Ажабки, қип-қизил қон эди қўлларим. Ногаҳон эшигим шарақлаб очилиб, ночоргина кулбамга жаҳолатдан эсини йўқотган қаҳрли оломон ёпирилди, уларнинг кетидан эса Кедрон оқимлари отилиб кирдию машъум издиҳомни аллақаёққа оқизиб кетди. Сув гувиллар, шалоплар эди. Мен қонли қўлларимни дарё сувига чайдим. Сувдан қизғиш бир қушча учиб чиқдию деразамдан эгилиб ичкари кирган акас шохига қўнди. “Асраб қололмадик! Асраб қололмадик! Асраб қололмадик!” – мунгли-мунгли чирқирар эди у. Унинг жажоки тумшуклари ичидан гул баргига монанд қирмизи тилчасини кўриб қолдим... Мен ўша балокаш тун қўйнидан чиқиб келаётган эдим. Хўроз уч марта қичқириви биланоқ, дош беролмай тонгни ташлаб қочган эдим... У мени топиб келди. Мен унда ўзимни кўрдим. Исо ва Яхудо билан бирга, уларга билдирмай кезганим йўлни кўрдим. Зеро, ҳар биримиз бутун инсоният босиб ўтажак йўлни босиб ўтмоққа маҳкумиз.

Инсоният ҳақидаги буюк асарларнинг бу дунёга дахлдор қисми ҳамиша фожа билан тугайди. Унда мурод-мақсадларига етмайдилар, чунки йўл тугамаган бўлади. Мени излаб келган китоб ҳам худди шундай. Демак, азиз китобхон, фожадан кўркманг, ундан кўркиш – ҳақиқатдан кўркиш демак.

Ҳаётнинг боқий дунёда кечажак қисмидагина чин саодатга эришиш мумкин. Фақат ўша маъвода адолат қарор топади, сотқинлар жазога мустаҳиқ бўлади. Барча йўқотишу кулфатларга чидаб йўл босганлар, синов ва мусибатни Унинг муҳаббати деб билганларнинг юзи ёруғ бўлади. Гуноҳ қилиб, кейин тавба этиб ва тагин гуноҳ қилишдан кўрққанларнинг юзи ёруғ бўлади – одамийлик йўли ана шу. Инсон бошидан бу дунёда кечган савдолар ҳақидаги асарлар фожа билан тугамаса, кўркинг. Негаки, бу илоҳий ҳақиқатга хилоф, демак, у китоблар сизни алдайди. Илоё, бизни бундай китоблар излаб келмасин. Аксинча бўлса, кўркманг ва кутинг. Уларда ёлғиз ҳақиқат ёзилган бўлади. Аммо уларнинг давоми олдинда – бахтли толе кутаётган сўнги манзилда. Унга эса ҳозирланмоқ даркор.

Ijtimoiy adolat sharti

Хар бир мамлакатнинг ривожланиш даражаси ҳамда истиқболи ижтимоий капиталнинг ўрни ва ролига боғлиқ. Ижтимоий капитал борасида турлича концептуал қарашлар мавжуд. Ушбу масалани тадқиқ қилиш ўтган аср ўрталаридан бошланган бўлса-да, у билан боғлиқ изланишларнинг дебочаси XX аср аввалида пайдо бўлган.

"Ижтимоий капитал" атамасини дастлаб америкалик тадқиқотчи Лида Ҳанифан қўллаган. Унга кўра, ижтимоий капитал энг аввало "инсонларнинг кундалик ҳаётига таъсир этувчи муҳим ҳолатдир" (Hanifan, L. J. *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, Vol. 67, 1916. pp. 130-138). Муаллиф ижтимоий капитал сифатида дўстлик, ўзаро ҳурмат, қариндошлик алоқаларини келтириб ўтади.

Мазкур тушунчани шаҳарга хос ҳаёт тарзи, ҳам-шаҳарлар ўртасидаги муносабат шакли сифатида тадқиқ этган Жейн Жекобс ижтимоий капитал турли тармоқ (networks) ва асосларда пайдо бўлишига ургў беради.

Социолог ва иқтисодчи Гленна Лури турли халқларнинг иқтисодий даромадлари даражаси ҳамда улар ўртасидаги тафовутларни ўрганишда ижтимоий капитал ўрни катта эканини таъкидлайди. Унинг фикрича, ижтимоий капитал "муайян қийматга эга, инсонларда янги билим ва кўникмаларни шакллантиришга хизмат қилувчи ижтимоий муносабатлар тизимидир" (Loury, G. C. *Dynamic Theory of Racial Income Differences, Discussion Papers*, Vol. 225, 1976). Кейинчалик тадқиқотчилар ижтимоий капитал концепцияси ва уни ўрганиш методларини мукаммаллаштиришга эътибор қаратди. Хусусан, Пьер Бурдьё бундай таъриф беради: "Ижтимоий капитал – ўзаро мажбурият ва масъулиятга асосланган, муайян даражада институтлашган барқарор муносабатларнинг мавжуд ва эҳтимолий захирасидир." (Bourdieu P. *The Forms of Capital. In Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Greenwood, 1985).

Ижтимоий капитал фуқаролик жамияти шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, демократик жараёнларнинг узвий бўлаги саналади. Ижтимоий капитал, энг аввало, давлат ва жамоат институтлари, ижтимоий муносабатларнинг шаклланиши, халқ

фаровонлиги, ижтимоий адолат ва ишончнинг мустақамланиши учун муҳим кафолатдир.

Ижтимоий капитал муайян шахсга тааллуқли бўлмай, балки умум мулкдир. У инсоний капитал сингари кишиларнинг онгида, моддий капитал сингари воқеликда ёхуд иқтисодий капитал каби банк ҳисоб рақамларида эмас, балки социал муносабатларда, шахснинг ижтимоийлашуви жараёнида намоён бўлади. Бошқача айтганда, маълум бир шахс ижтимоий капиталга эга бўлиши учун бошқалар унинг эҳтиёжини қондирувчи манба бўлиши керак, ўз навбатида унинг ўзи ҳам ўзга субъект учун ижтимоий фойда келтириши лозим. Аниқроғи, кишиларнинг ўзаро робиталарида шаклланган қадриятлар уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириб турувчи мезонга айланади. Шу нуқтаи назардан, ижтимоий капитал концепцияси кенг қамровли бўлиб, уни англаш, идрок қилиш, ижобий ва салбий жиҳатларини таҳлил қилиш изчил тадқиқотларни талаб қилади.

Ижтимоий капитал уч асосдан ташкил топади: ижтимоий нормалар, ижтимоий алоқалар ва ишонч.

Хар бир жамиятда тарихан шаклланган ижтимоий меъёрлар мавжуд бўлиб, у ижтимоий тараққиёт билан чамбарчас ривожланиб боради. Жамиятнинг ахлоқий тартиботи бу меъёрларнинг бардавомлигини таъминлайди.

Ижтимоий алоқалар эса институтлашган асосларда намоён бўлади. Ижтимоий алоқаларнинг биринчи турига ижтимоий гуруҳлар, тармоқлар, уюшмалар ва уларни тартибга солувчи қонун-қоидалар, иккинчи турига эса алоҳида шахслар ўртасидаги муносабатлар, қадриятлар, ижтимоий турмуш муносабатлари киради.

Ижтимоий капиталда ишонч ҳам муҳим ўрин тутди. Ишонч мураккаб ахлоқий категория бўлиб, у ўзга кимса ва шахснинг ўз-ўзининг ҳақлиги, тўғрилиги, самимиётлигига асосланган муносабатдир. Ишончнинг бир қанча муҳим белгиларини ажратиш кўрсатиш мумкин. Ишонч – кишилар ўртасидаги ахлоқий муносабатдир. Бунда кишиларнинг бир-бирини яқиндан билиши муҳим ўрин тутди. Ишонч – ихтиёрийдир, уни зўрлик билан қозониш мумкин эмас. Ишонч бўлмаган жамиятда ўзаро таъсирлашув ва кўп қиррали маълумот алмашув шакллари

вужудга келмайди (Жалилов А. *Фуқаролик жамиятида ижтимоий капитал ва ишонч. "Жамият ва бошқарув". Тошкент, 2015).*

Горизонтал муносабатлар. Ижтимоий капитал тараққий этган жамиятларда горизонтал ижтимоий муносабатлар шаклланади. Горизонтал муносабатлар – кадриятлар тенглиги ва ишончга асосланган, бағрикенглик, ўзаро ҳурмат, манфаатлар уйғунлиги таянган ижтимоий алоқалар тизимидир. Горизонтал муносабатлар ахборотлар, ресурслар, ғоялар ҳамда туйғуларни бўлишиш имконига эга ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро алоқаларини ҳам англатади.

Иерархик, вертикал муносабатлардан фарқли ўлароқ горизонталлик ўзаро тенг муносабатларда намоён бўлади. Унда шахс ўз қобилияти ва иқтидорини тўлароқ намоён қилишга, жамиятда ўз ўрнини топишга муваффақ бўлади.

Айрим tadqiqotlar ҳулосасига кўра, горизонтал ижтимоий муносабатлар ривожланган жамиятларда вертикал муносабатларга асосланган жамиятдагига нисбатан кўпроқ ихтиролар, илмий кашфиётлар қилинар экан (Татарко А.Н., Лебедева Н.М. *Социальный капитал: теория и психологические исследования, 2009*). Бунини горизонтал муносабатлар сабабли мамлакатда номарказлашув жараёни кечиши, ўзаро ишончнинг мустаҳкамланиши, меҳнат самарадорлиги ошиши ҳамда рағбатнинг кучайиши билан изоҳлаш мумкин.

Горизонтал муносабатлар, энг аввало, шахсларнинг ўз қизиқиши, қарашлари, манфаатлари асосида ихтиёрий шаклланган ижтимоий бирлашмалар фаолиятида намоён бўлади. Бундай гуруҳлар турлича бўлса-да, уларни бирлаштириб турувчи муҳим омил ўзаро тенглик (горизонталлик) ва ишончдир. Бугунги кунда ривожланган жамиятларда горизонтал муносабатларнинг ёрқин намуналарини кўришимиз мумкин. Масалан, АҚШда бир миллиондан ортиқ турли-туман уюшма, бирлашма ва жамиятлар мавжуд. Булар ўз фаолият йўналиши ва қизиқишига кўра бирлашган ташаббускор гуруҳлардир. Китобсеварлар жамияти, Балиқчилар уюшмаси, Мотобайкерлар бирлашмаси, Антиглобалистлар иттифоқи сингари минглаб уюшмаларни санаб ўтишимиз мумкин. Мазкур ижтимоий гуруҳлар ўз фаолиятида умумқабул қилинган меъёрлар ва қадриятларга бўйсунди. Улар очик уюшмалар бўлиб,

истаган киши уларга аъзо бўлиши мумкин. Бундай ижтимоий уюшмалардан давлат рўйхатидан ўтиш ёки бошқа бир бюрократик тизим таркибида бўлиш талаб этилмайди.

Ривожланаётган айрим мамлакатлар тажрибасига назар ташласак, горизонтал муносабатлардан кўра вертикал ва иерархик тизим устуворлик касб этишини кузатишимиз мумкин. Масалан, Шарқ жамиятларида оилага алоҳида эътибор қаратилади. Оиладаги вертикал муносабатлар фарзандларда индивидуал қобилиятларнинг сусайишига, кейинчалик уларнинг ўз манфаатларини ҳимоя қила олмаслигига сабаб бўлиши мумкин.

Горизонтал муносабатларнинг тараққий этиши охир-оқибат ижтимоий капиталнинг мустаҳкамланиши, кучли фуқаролик жамияти шаклланиши ҳамда мамлакат ижтимоий тараққиётига ҳизмат қилади. Унда шахс нафақат ўзи, балки ён-атрофдагилар, жамият манфаатини кўзлаб ҳаракат қилади. Бу эса ўз навбатида ижтимоий виждон, жамоатчилик назорати сингари омилларни вужудга келтиради.

Ижтимоий капиталнинг ривожини ва горизонтал муносабатларнинг шаклланиши ҳар бир шахс ҳаётига, жамият тарққиётига ва мамлакат истиқболига ўзига хос ижобий таъсир этади. Ўзбекистон жамиятида эса ижтимоий капитал миллий менталитетимизга қоришиб кетган. Унинг илдизлари асрлар оша сайқалланган диний-фалсафий анъана, урф-одат, маданиятга бориб тақалади. Бу эса жамият ҳаётининг барқарорлиги ва жипслигини таъминлаш, миллий ва умуминсоний кадриятларнинг устувор бўлишига хизмат қилади. Ижтимоий капитал, айниқса, ўзбекона бағрикенглик ва меҳмондўстлик анъаналарида яққол намоён бўлади.

Бугунги глобаллашув, интернет ва виртуал ижтимоий муносабатлар замонида тарихан шаклланган ижтимоий капитал элементларини сақлаб қолиш, унинг янги қирраларини қабул қилиш ва жамиятда том маънодаги ижтимоий модернизация ўтказиш демократик давлат ҳамда кучли фуқаролик жамияти куришимизга асос бўлиши шубҳасиздир.

Санжар САИДОВ,
Ўзбекистон давлат Жаҳон
тиллари университети
таъянч докторанти

Fan bashoratga qarshimi?

Объектив олам эволюцион ўзгаришлар ҳосиласи ўлароқ вужудга келган экан, ўша ўзгаришларнинг муайян қонуниятлар асосида кечганини тахмин қилишимиз мумкин. Олимларимиз таъкидлаганидек,

"Дунё моддий бир бутунлиқдир, ундаги хилма-хил, ранг-баранг нарса ва ҳодисалар ўзаро боглиқ ва ўзаро таъсирда бўлади. Ҳаракатдаги материяни тадқиқ этаётганимизда даставвал кўзимизга ташла-

надиган нарса – айрим жисмларнинг айрим ҳаракатлари ўртасидаги ўзаро боғланишлари, уларнинг бир-бирларини ўзаро тақозо қилиб туришларидир” (Туленов Ж., Расулов Х. *Диалектика ва илмий билиш. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1977. 6-бет*). Объектив олам қонуниятларини кашф этиш инсоннинг билими, тажрибаси ва олдидан кўра олиш қобилиятига таянади.

Фан тарихида илмий муаммоларнинг назарий ва амалий жиҳатдан ҳал қилиниши борлиқ қонунларининг кашф этилишига йўл очди. Ушбу кашфиётлар фан структураси, билиш тамойиллари, категориялари, методлари ва унинг шакллари ўзгаришига олиб келди (*Большой энциклопедический словарь: Т. 2. Москва, 1991. Стр. 11*). Бу эса ўз навбатида фан тараққиётини жадаллаштирди ва техника тараққиётига шароит яратди.

Табиат ва жамият қонунлари маълум бир шарт-шароитларда намоён бўлади, воқеалар ривожланишининг таснифи ва йўналишини характерлайди. Улар муҳим, зарурий, умумий ва нисбий барқарор муносабатларни кўрсатибгина қолмай, балки келажақда уларнинг ривожланиш тенденцияларини ҳам очиб беради. Илмий ва кундалик билимнинг вужудга келиши, унинг имконияти ва чегараси инсондан ўзгаришларни аввалдан кўра олиш қобилиятини тақозо қилади. Айни шу қобилият тафаккурнинг имкониятини белгилайди, янги билим ва тажрибани қўлга киритишга замин бўлади. Бунда биз инсон тафаккурининг ўз чекланган имконияти доирасида эҳилик замирида янгиликни, мураккаблик замирида оддийликни топишга йўналганини кўраимиз.

Ҳар бир предмет ва ҳодиса маълум қонун асосида юзага чиқади. Сабабийликдан холи ҳодиса йўқ. Табиат ва жамиятда мўъжизалар йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Илмий башорат қилиш учун табиат ва жамият тараққиёти қонунларини билиш, дунёвий билимларнинг асосларини ўрганиш талаб қилинади.

Форобий фикрича, ақл билан тасаввур қилиш – ундан ташқари бўлган нарсалар ичидан бирортасини сезишдир, ақл эса бу нарсаларнинг образига (формаси) таъсир этади ва уни тасаввур қилади. Лекин, ақлнинг бу тасаввури, тасаввур этилган нарсага (тўлиқ) мос келмайди, чунки ақл барча нарсаларнинг энг нафисидир ва ақл тасаввури энг нафис образдир (шакл) (*Хайруллаев М. Форобий ва унинг фалсафий рисоалари / И. Мўминов таҳрири остида. Тошкент, 1963. 209-бет*). Тасаввурнинг бундай кўриниши илмий башорат бўлиб, бу орқали воқеликнинг кўз илғамас, ички томони очилади. Илмий башорат деганда бўлғуси воқеликка мансуб, объектив қонунларга таянувчи билиш жараёни тушунилади.

Табиий-илмий назариялар нафақат сезгилар орқали тўпланган фактлар, шунингдек, шахсий

идрокимиз, руҳий тажрибамиз маҳсули ҳамдир. Тасаввуримиздаги тартиблашган олам аслида руҳиятимизнинг тартиблашган фаолияти натижасидир. Иммануил Кант буни қуйидагича изоҳлайди: “Ақл-идрок ўзининг “a priori” қонунларини табиатдан олмайди, балки уларни табиатда мавжудлигини қайд этади” (*Поппер Карл. Все люди – философы. Москва, 2000. Стр. 49*).

Шундай экан қонун абстракт тафаккурнинг юксак кўриниши бўлиб, унда воқеа ва ҳодисаларнинг табиати олдидан идрок этилади, зарурий алоқадорлик башорат қилинади.

Олдидан кўра билишнинг муҳим таркибий қисми сифатида амал қилувчи қонунлар, профессор Карима Туленова фикрича, “Эҳтимолий барча ўзгаришларда сақланадиган ўзига хос инвариант тарзда намоён бўлади. Муайян қонунда ифода-ланган умумийлик даражасига қараб олдидан кўра билишнинг турларини аниқлаш мумкин. Хусусан, динамик қонунлар асосида олдидан кўра билиш шундай таснифдаги умумийлик, такрорланувчанлик, боғлиқликки, бунда умумий такрорланувчанлик тегишли қонунга бўйсунувчи белгиларнинг ҳар бир алоҳида предметда намоён бўлишини аввалдан билишда намоён бўлади” (*Туленова К.Ж. Предвидение и реальность. Монография. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2002*). Масалани бундай қўйиш воқеликдаги бирор ҳодисанинг жумбоғи ечими бошқа бир жумбоқни ечишга йўл очиши мумкин деган фаразни тасдиқлайди. Ушбу қонунларда имконият ҳамда воқелик алоқаси аниқлашди ва бу бир ҳодисанинг бошқаси билан тўғридан-тўғри сабабий боғланишида ўз ифодасини топади.

Хўш, ҳозирги замон фалсафаси ва фанида қонун ва башорат қай даражада боғлиқ? Бу илмий муаммо мазкур масаланинг нақадар долзарблигини ҳам кўрсатади.

Биринчидан, қонун ва қонуният илмий башоратнинг вужудга келиш асоси, негизи. Қонун ва башоратнинг боғлиқлиги башоратнинг рационаллиги, аниқлигини таъминлайди.

Иккинчидан, фан тараққиётида илмий башоратларнинг вужудга келиши, шаклланиши фан қонуни ва қонуниятлари очилишига замин бўлди. Зеро, илмий башоратларсиз фан қонунлари эмпирик жиҳатдан асоссиз бўлиб қолар эди.

Илмий башорат қилиш – фан ва техниканинг ажралмас қисми бўлиб қолди. Кишилиқ жамиятининг тараққиёт йўлини кўрсатиб беришда, моддий оламнинг ҳали кашф этилмаган жиҳатларини олдидан айтишда, тафаккур сирларини очишда илмий башорат илмий билишнинг муҳим бўлагига айланмоқда.

Д. Менделеевнинг даврий жадвали илмий башоратнинг ажойиб намунаси бўла олади. Менделеев бу жадвални тузиб чиққанида (1869), жами

63 та элемент маълум эди. Табиатда бошқа элементлар борми? Бу саволга Менделеев “бор” деб жавоб берган. Унинг ўзи учта элементнинг жадвалдаги ўрни ва хоссаларини олдиндан айтиб берди. Бу элементлар кейинчалик кашф қилинди: галлий (1875), скандий (1879), германий (1886). Бу мисол илмий башорат фан тараққиётида қанчалик муҳим бўлганини кўрсатади.

Фикрларимизни хулосаласак, биринчидан, қонун ва унинг башорат шаклланишидаги устуворли-

ги муҳим назарий ва амалий аҳамият касб этади; иккинчидан, қонун ва унинг башорат шаклланишидаги устуворлигини ҳар томонлама тадқиқ этиш долзарбдир; учинчидан, қонун ва унинг илмий башорат қилишдаги ғносеологик-эпистемологик таҳлили умумийлик касб этади.

Умид МАМАЮСУПОВ,

ТДПУ Ижтимоий-иқтисодий фанлар
кафедраси катта ўқитувчиси

Mahalliy hokimiyat: qiyosiy tahlil

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг жойларда маҳаллий давлат ҳокимиятининг икки бўғини: вакиллик органи, яъни аҳоли сайлайдиган халқ депутатлари (вилоят, туман ва шаҳар) кенгаши ҳамда ижроия органи, яъни жойларда яқкабошлик асосида фаолият олиб борувчи ҳокимлик институтлари ташкил этилди. “Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари” тамойили асосида ривожланаётган юртимизда марказий ҳукуматнинг айрим ваколатлари маҳаллий ҳокимият органларига, маҳаллий ҳокимликлар ваколатлари эса ўзини ўзи бошқариш идораларига, яъни маҳалла фуқаролар йиғинларига ўтказилмоқда. Кўп асрлик тарихга эга маҳалла тизими халқ ҳокимиятининг ўзига хос шакли ҳисобланади. Маҳалла институти ваколатлари Конституциямизда акс этган, қолаверса, унинг фаолияти асосларини белгилаб берувчи “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида” қонун қабул қилинган. Ўзини ўзи бошқариш органи раҳбари – раис (оқсоқол) ва унинг маслаҳатчилари аҳоли томонидан 2,5 йил муддатга сайланади. Фуқаролар мазкур тузилма ёрдамида жамоат ва давлат бошқарувида қатнашади.

Мамлакатимизда маҳаллий давлат бошқаруви тизими босқичма-босқич такомиллаштирилмоқда. Бу борада эса хорижий давлатлар, хусусан, дунёнинг ривожланган демократик мамлакатларидан бири Германия Федератив Республикаси тажрибаси билан танишиш мақсадга мувофиқдир.

Германия 16 та федерал субъектдан (федерал ер) ташкил топган. Федерал ерлар таркибига эса округлар, туманлар, туман даражасидаги шаҳарлар, катта шаҳарлар ва коммуналар киради. Коммуналар маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг ўзаги ҳисобланади. Германияда ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида алоҳида қонун қабул қилинмаган бўлса-да, мамлакат Конституцияси 28-моддасида уларнинг ҳуқуқий мақоми кафо-

латланган. Унга кўра, ўзини ўзи бошқариш органи, яъни жамоавий кенгашнинг фаолият доирасини белгилаш федерал ерлар ихтиёрида.

Жамоавий кенгаш коммуналарнинг юқори бошқарув органи бўлиб, у “коммуна парламенти” деб ҳам аталади. Германия Асосий қонунига мувофиқ, кенгаш аъзолари аҳоли томонидан беш йил муддатга тўғридан-тўғри, эркин ва тенг ҳуқуқли сайловда яширин овоз бериш йўли билан сайланади. 18 ёшдан ошган, ушбу ҳудудда уч ойдан кам бўлмаган муддат давомида яшаган фуқаролар сайлаш ҳуқуқига эга. Кенгаш аъзолигига номзодлар одатда турли сиёсий партиялардан кўрсатилади. Қайд этиш жоизки, олмон кенгашларининг ҳуқуқий мақоми мамлакатимиздаги халқ депутатлари кенгашларига кўп жиҳатдан мос келади. Коммуна кенгаши аъзолари таркиби ҳудуддаги аҳоли сонига қараб белгиланади. Кенгашнинг сайловдан кейин ўтказиладиган илк йиғилишида бир неча номзод ичидан кенгаш раиси – обербургомистр ва унинг ўринбосарлари – бургомистрлар сайланади. Кенгаш ҳудуднинг энг юқори қонунчилик органи сифатида маҳаллий харажатлар, аҳолини иш билан таъминлаш, кредит ажратиш, хавфсизликни таъминлаш, янги ижтимоий-маданий объектлар (мактаб, шифохона, театр) қуриш каби муҳим масалаларда қарорлар қабул қилади. Шунингдек, аҳолига кўрсатиладиган коммунал хизматлар сифатини ошириш, ҳудуд тозаллигини сақлаш, сув таъминотини яхшилаш каби мақсадларда ажратилган маблағ сарфини назорат қилади. Бундан ташқари, кенгаш савдо-сотиқ ва хунармандлик билан шугулланиш учун лицензия бериш, қурилишга ер ажратиш, жамоат жойларида тартиб-интизомни сақлаш қоидаларини белгилаш, намоиш ва митинглар ўтказилишига рухсат бериш каби ваколатларга ҳам эга.

Ижро ҳокимияти маҳаллий кенгашдан кейинги иккинчи муҳим орган ҳисобланади. Кенгаш қарор-

лари асосида фаолият кўрсатувчи коммунага муайян шахс (бургомистр, мэр, директор) ёки жамоа (коллегиал орган – магистрат) бошчилиги қилади. Улар бевосита аҳоли ёки кенгаш аъзолари томонидан сайланади. Германия коммуналари мамлакатимиздаги туман, шаҳар маҳаллий ижро ҳокимиятини ёдга солади. Аммо муҳим фарқ шундан иборатки, Германияда коммуна раҳбари аҳоли томонидан сайланса, Ўзбекистон Конституциясига асосан туман ва шаҳар ҳокимларини тегишли вилоят ҳокими тайинлайди ва лавозимидан озод қилади ҳамда бу қарор халқ депутатлари кенгаши томонидан тасдиқланади.

Умуман, Германия маҳаллий ўзини ўзи бошқариш идоралари федерал ерлар раҳбариятига ҳудудни идора этишда кўмак берибгина қолмай, дав-

лат ҳокимиятининг қўйи бўғини сифатида ваколати доирасида эркин фаолият юритади.

Нафақат Германия, бошқа Ғарб мамлакатлари бошқарув тизими тадқиқи юртимиздаги фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш тузилмаси – маҳалла институти ноёб эканини кўрсатмоқда. Аввало, Ўзбекистонда маҳалла институти давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмайди. Қолаверса, маҳалла йиғини ҳудудга оид муаммоларни ҳал этишда кенг-роқ ваколат ва имкониятларга эга. Мазкур ноёб тизимни истиқболда янада такомиллаштириш лозимлигини ҳам қайд этиш лозим.

Ҳабибахон ЖЎРАБЕКОВА,
Андижон давлат университети
мустақил тадқиқотчиси

Jomiy tegrasidagi bahslar

Алишер Навоий “Хамса”нинг учинчи достони – “Фарҳод ва Ширин”да Шайх Низомий ва Амир Хусрав филдаи қудратли шоирлар бўлса, Абдурахмон Жомий юз фил қудратига эга мутафаккир, деган фикрни баён этади:

*Ики пил ўлса Хусрав ё Низомий,
Эрур юз пил чоғлик пил Жомий.
Муҳаббат жомӣ дурдошомӣ улдур,
Ҳамомо Зинда пили Жомӣ улдур.
Кўруб сармаст жомӣ ваҳдат онӣ,
Демиишлар Зинда пили ҳазрат онӣ...*

Бу таъриф билан Навоий ўз устози ва пири Ҳазрат Жомийнинг нафақат қудратли қалам соҳиби бўлган забардаст шоир, балки илм-фаннинг кўп соҳаларида камолотга эришган нуктадон олим, ўз даврининг йирик диний раҳнамоси, юксак одамийлик фазилатларига эга комил инсон сифатида ҳам эътироф этади.

Абдулғафур Лорий ва Абулвосеъ Низомий томонидан ёзилган манокӣблар Жомийнинг ижодий мероси, ҳаёти, эътиқоди, шахсияти ҳақида энг аниқ маълумот берувчи асосий манбалар ҳисобланади. Булардан аввалгиси муаллифнинг ўз устози олдидаги шогирдлик бурчи туфайли вужудга келган бўлса, кейингиси Жомий вафотидан кейинроқ Алишер Навоий буюртмаси асосида дунё юзини кўрган.

“Кичик бир том остида бутун жаҳон беркинган, унинг оти – Жомий”, дея эътироф этган Навоий “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асари билан ўзбек адабиётшунослигида жомийшунослик саҳифаларини очиб берди. Орадан ўтган олти асрлик тарих шундан гувоҳлик берадики, “Абдурахмон Жомий қол-

дирган юксак маънавий хазина форсийзабонлар ўртасида нечоғли қадрланиб асралган ва ўқилган бўлса, туркийғўйларнинг ихлосу эътиқоди ҳам ундан кам бўлган эмас” (Воҳидов Р. Маънавият оламининг порлоқ куёши. Бухоро, 2004. 42-бет).

XV аср охиридан XX аср бошигача бу улғў алломанинг араб тили грамматикасига оид қўлланмаси, шеър ва достонлари Бухоро, Қўқон ва Самарқанд мадрасаларида мунтазам ўқитилган, жомийхонлар авлоди шаклланиб, вояга етган. Жомий асарларини қилқалам хаттот ва расомлар китобат қилган, уларга гўзал миниатюралар ишланган. XIX асрнинг 90-йилларидан бошлаб эса асарлари типография ва литографияларда чоп этилган.

Ўзбек жомийшунослиги саҳифаларида аллома асарлари таржималари катта ўрин тутати. Жомий бисотидан таржималар Ўзбекистонда кейинги 50 йилда 6 марта нашр этилди.

Ҳазрат Жомий ижоди мавзуида яратилган қатор илмий тадқиқотларда мутафаккир яшаган давр, унинг ҳаёти, ижоди, дунёқарashi, сулуки, этик ва эстетик қарашлари анча батафсил ёритилган. Бироқ жомийшунослиқда шундай масалалар ҳам борки, улар теграсида ҳамон баҳс-мунозаралар тингани йўқ.

Шундай баҳсли масалалардан бири Ҳазрат Жомий ижоди ва қарашларидан номувофиқлик қидириш ёки уларни зиддиятли, деб аташдир. Мисолларга мурожат этайлик. Жомий ижоди ва у яшаган давр фалсафий тафаккури ҳақида қимматли асар яратган тожик олими М.Ражабов китобининг илк саҳифасидаёқ “Однако, творчество Джами неоднородно, оно содержит внутренние противоречия”,

деб ёзади (Раджабов М. Абдурахмон Джами и таджикская философия XV века. Душанбе, "Ирфон", 1968. Стр. 3. Мазкур китобдан иқтибослар бундан кейин ҳам аслият тилида бериллади). Муаллиф Жомийнинг этик қарашларига бағишланган бобда ҳам шунга ўхшаш фикрни баён этади: "Джами верил в возможность и необходимость воспитания в людях благородных качеств, считая человека от природы чистым и непорочным. Однако, его взгляды о нравственном воспитании и самосовершенствовании во многом непоследовательны и противоречивы. Наряду с признанием роли воспитания, мыслитель высказывает сомнение в возможности перевоспитания людей, которые порочны по своей природе" (ўша асар, 239-бет).

Жомий ижодида ишқ талқини ҳақида сўз юритар экан, олим яна ўша фикрида собит қолади: "...характерная для его творчества внутренняя противоречивость проявляется и в этом вопросе. Здесь Джами не всегда выступает как суфий, видящий единственной объект любви в Боге. Наряду с призывом к Богу, он не забывает о существовании живой земной человеческой любви" (ўша асар, 296-бет).

Бизнинг фикримизча, зиддиятлик Жомий ижодида эмас, олим тадқиқотиға тегишлидир. Муаллиф XX аср ўрталарида (1968 йил) чоп этилган ушбу асарда ўша давр ҳукмрон мафкураси талабларига мос хулосаларни баён этишга мажбур эди. Буни унинг ўзи ҳам қуйидагича қайд этади: "Свою работу автор рассматривает как первую попытку исследования с марксистско-ленинских позиций идейного наследия Абдурахмана Джами..." (ўша асар, 4-5-бетлар).

Аслида, Жомийни марксизм талқинида тушуниш душвор. Бунга исбот сифатида биргина далил келтирамыз. Ҳазрат Жомийнинг шоғирди Абулвосеъ Низомий ўз маносибиди бундай ёзади: "Агар Оллоҳ таоло ҳар бир даврда инсонларга бир раҳнамо юборса, XV аср учун шундай раҳнамо айнан Жомий эди". Худо юборган раҳнамони худосиз раҳнамо қандай тушунсин?!

Жомий ижодида ишқ талқини ҳақида сўзлар экан, олим илоҳий ишқ ва дунёвий ишқни ёнма-ён қўяди ва уларни алоҳида ҳодисалар деб тушунади. Ваҳоланки, Жомий ўз асарларида, хусусан, "Силсилат уз-заҳаб"да ишқнинг даражалари ҳақида муфасссал маълумот беради. Шоир хулосаларига қўра, шундай ошиқлар борки (улар инсонлар орасида жуда кўп), ишқни фақат ташқи гўзаллик орқали ҳис этади. Жомий ҳам ишқ ҳосил бўлишида ташқи гўзаллиқнинг аҳамиятини инкор қилмайди. Аммо, унингча, ташқи гўзаллик сабаб туғилган ишқ муқим ва абадий эмас. Чунки инсон гўзаллигининг ўзи – омонат!

Иккинчи ғуруҳ ошиқларни эса шоир маъно аҳли деб номлайди. Уларни маъшуканинг ташқи кўринишига қаноатлантирмайди. Уларнинг муҳаббати теранроқ – ички дунё, ботиний моҳиятга асосланган.

Учинчи хил ошиқлар эса ички моҳият ва ташқи гўзаллиқни уйғун ҳолатда кўришни истайди. Гўзаллик йўқолиши билан уларнинг муҳаббати ҳам тугайди. Улар ишқни гўзаллик либосида кўрмоқни хоҳлайди.

Инсоний, дунёвий ишқ, шоир фикрича, ишқнинг энг қуёи, номукаммал даражасидир. Маълумки, нарвоннинг пастки зинасига оёқ қўймай туриб, юқори поғонасига чиқиб бўлмайди. Дунёвий ишқ илоҳий ишққа восил бўлмоқ учун бир зинадир. Аммо пастки зинадан юқоридагисига кўтарилган ошиқ энди пасткисига қайтиб туша олмайди. Зеро, Навоий "Фарҳод ва Ширин" достонида ёзганидек:

*Не кушим, бўлса ҳимматдин қаноти,
Эмас паст ошиёнға илтифоти.*

М. Ражабов маърифий ўсиш, юксалишни назарда тутмаган ҳолда, халқ ва Ҳақ ишқини тенг кўради ва уларнинг Жомий ижодидаги талқинида сунъий "қарама-қаршилиқ" яратади.

Маънавий тарбия ва инсон камолоти масалаларида ҳам шоирни "ўз-ўзига қарши чиқиш"да айблар экан, М. Ражабов мисолларни асарнинг умуммазмунидан юлиб олиб таҳлил этади. Чунончи, Жомийнинг "ихлоссиз, малолату ўзгалар таомига тама ила рўза тутгандан кўра, хушхулқ, ҳалим бўлиб, кишиларга озор бермаган афзалдир. Агар рўзадорлик дилозорлик туғдирадиган бўлса, ундай рўзадорликдан рўзахўрлик маъқулдир", деган мазмундаги ушбу мисраларини нотўғри шарҳлайди:

*Хуёи худро зи рўза тира макун,
К-аз ҳам ҳилму бурду борй бех,
Чун шавад рўза мояи озор,
Рўзахорй зи рўзадорй бех.*

(Абдурахмони Чомӣ. Баҳористон. Душанбе, "Адаб", 1987. С.40)

Яъни, "Хотя суфии накшбанди и ставили своей задачей неуклонное следование предписаниям религии, заветам Корана и указаниям пророка Мухаммада, но в соблюдении религиозных обрядов они не были ригористами. Об этом свидетельствует хотя бы тот факт, что Абдурахман Джами отрицательно относился к такому религиозному обряду, как пост. Более того, Джами признавал вред поста, говоря, что он подрывает здоровье человека, а поэтому не соблюдать пост лучше, чем блюсти его" (Раджабов М. Абдурахман Джами и таджикская философия XV века. Стр.159). Бизнингча, бу ўринда изоҳга сира ҳолат йўқ.

Ўша даврда (1965 йилда) нашр этилган Е. Бертельснинг "Наваи и Джами" китобида ҳам шоир табиатидаги "зиддият" ҳақида фикр бор. Аммо мазкур ўринда олим "Бу чиндан-да зиддиятми?" дея ўз-ўзига савол беради ва мантикий тафаккур асосида тўғри хулосага келади. Мансабдорларнинг оддий инсонларга беписанд қарашидан озор чеккан Жомийнинг сарой хизматига бормагани ҳақида сўз юритар экан,

Бертельс бундай ёзади: "Улугбекнинг ўгли Абдуллатиф уни Саййид Али Ҳошим ўрнига саройга хизматга тортмоқчи бўлади, лекин кеч эди: Жомий аҳдини бузишни истамайди. Ғалати ҳодиса юз беради. Бу мағрур инсон дастлабки босқичларда... ўз-ўзини камситишни, ўз хоҳиш-иродасини пир кўлига топширишни талаб қиладиган тасаввуф йўлига қиради. Бу зиддиятни қандай изоҳлаш мумкин? Шахсий манфаатлари йўлидагина елиб-югурадиган кишилар қаршида ўзини ерга уришни истамаган Жомий бунда ўз эътиқодига зид ҳаракатни кўрмаган" (*Бертельс Е.Э. Жомий. Самарқанд: СамДУ, 2010, 9-бет*).

Дарҳақиқат, Жомий давлат арбоби бўлмагани, ҳукумат хизматига бормагани ҳолда ҳам эл ғами билан яшар, халқ фаровонлиги йўлида жонбозлик кўрсатарди. Бу вазифани у икки восита орқали адо этар эди. Биринчиси – унинг нуктасанж соҳир қалами бўлса, иккинчиси сеvimли шогирди, дўсти, ҳамфигри – Хуросон вазири аъзами Алишер Навоий эди. Жомий Навоийга ёзган мактубларида доимо халқ манфаатини ўз манфаатидан устун қўйишни таъкидлайди. Чунончи, бир руқъасида бундай ёзади:

*Чуз ин коре мабодат гоҳу беғох,
Ки дар зилли залили, давлати шоҳ.
Хати ҳаззи худ аз дил бартароши
Барои ҳақ паноҳи халқ боши.*

(Алишер Навоий. *Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 15-жилд. Тошкент, "Фан", 1999. 31-бет*).

Инсон шарафи, унинг кўнгли ғоят муқаддас, деб таълим беради аллома. Уни ҳатто шоҳ ҳам ранжитмагани маъқул. Юксак салоҳият эгаларига хос бўлган хусусият – ҳазил-мутуйиба, кинояга табиатан мойил Мавлоно Жомий "Баҳористон"да шу мавзуда бир ҳикоят келтиради. Адолати ва бошқа кўп инсо-

ний фазилатлари билан тарихда ёрқин ном қолдирган Анушервон бир кун зиёфат ҳозирлаб, меҳмон чақиради. Зиёфат чоғида у меҳмонлардан бири қўйнига олтин қадахни яширганига кўзи тушади-ю, бироқ ўзини кўрмаганга солади. Зиёфатдан сўнг шарбатдор олтин қадах йўқолгани, шу сабаб барчани тинтиб кўрмоқчилигини маълум қилади. Шунда Анушервон шарбатдорга қарата дейди: "Ундай қилма, олган одам қайтаришни хоҳламайди. Кўрган киши эса бировни мулзам этиб, наммомлик (хабаркашлик) қилиш истағида эмас".

Орадан бир неча кун ўтиб, ҳалиги киши шоҳ ҳузурига қиради: у янги тўн ва этик кийиб олган эди. Анушервон тўн ва этикка ишора қилиб, "Булар ўшанданми?" деб сўрайди. Ҳалиги киши тўннинг этагини кўтариб, "Булар ҳам ўшандан", деб жавоб беради. Шоҳ кулади ва тушунадики, меҳмон эҳтиёж орқасидан шу ишни қилган. Анушервон унга юз мисқол олтин беришга фармон этади (*Абдурахмони Чомӣ. Баҳористон. Душанбе, "Адаб", 1987. С. 47 – 48*). Шу тариқа Ҳазрат Жомий инсон қадр-қиммати-ни осмон қадар кўтаради.

Хуллас, Ҳазрат Жомийнинг на табиати, на эътиқоди, на илмий-ижодий фаолияти, на ғоявий-дидактик, на эстетик қарашларида ҳеч қандай зиддият бўлмаган. У етук шахс ўлароқ шаклланган, ўз муқим ва мустаҳкам тамойилларига эга бўлган улуг зот эди. Акс ҳолда, у Хуросоннинг энг шуқуҳли даврида йирик маънавий муршид, ғоявий раҳнамо деб тан олинмаган бўлур эди.

Жомий ижодини кенг ва чуқур ўрганиш ўзбек адабиётшунослиги учун муҳим вазифа бўлиб қолаверади.

Дилором САЛОҲИЙ,
филология фанлари доктори

Navoiy alqagan bastakor

Бастакорлик – мусиқа санъатининг кўҳна йўналишларидан бири. "Бастакор" истилоҳи форс-тожикча "баста" (боғланган) ва "кор" (иш, машғулот) сўзларидан ясалган бўлиб, куй унсурларини бир-бирига боғловчи ижодкор деган маънони билдиради.

Ўтмишда янги куй ва ашула, шунингдек, тайёр куйларнинг ритмик вариантларини яратган ижодкор бастакор деб аталган. Аммо бугунги кунда оммавий ахборот воситаларида ушбу атама "композитор" сўзининг ўзбек тилидаги таржимаси сифатида нотўғри қўлланмоқда. Ваҳоланки, композиторлик ижодиёти бастакорликдан бутунлай фарқланади.

Бастакор бир овозли кўшиқ куйини нотага туширса, композитор опера, балет, симфония, кантата сингари кўп овозли жанрларда ижод қилади.

Анъанавий ўзбек бастакорлик санъати бир ярим минг йиллик тарихга эга. Ушбу ижодий соҳанинг тарихи ва юксалиш даврини теран тадқиқ этиш мусиқашунослигимизнинг муҳим вазифаларидан биридир.

Мирхонд, Давлатшоҳ Самарқандий, Хондамир, Зайниддин Восифий каби ўрта асрлар муаррихлари асарларига кўра, XV-XVI асрлар Мовароуннаҳр ва Хуросонда бастакорлик ижодиётининг гуллаб

яшнаган даври ҳисобланади. Бу даврда базму йигинлар мусиқасиз, бастакорлик истеъдоди синови саналмиш ижодий мусобақаларсиз ўтмаган.

Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий ўз асарларида “бастакор”, “басталамоқ” каби сўзларни қўлламайди, улар ўрнига “мусанниф”, “боғламоқ” калималарини ишлатади. Араб тилидан олинган “мусанниф” истилоҳи китоб тузувчи, муаллиф маъносини билдирса-да (Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. III жилд. Тошкент, “Фан”, 1983. 368-бет), шоир мазкур атамани бастакор маъносига истифода этади: “...муғаннийлар иштиғоли саноси учун суруд тазмак ва мусаннифлар мақоли дуоси оҳангига нағма кўргузмак...” (Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қуллуб. Мукаммал асарлар тўплами. XIV жилд. Тошкент, “Фан”, 1998. 7-8-бетлар).

Ҳазрат Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарида ўрта асрларда яшаган давлат арбоблари, атоқли шоир, созанда, хонанда ва бастакорлар хусусида қимматли маълумотлар жамланган. Тазкирада 459 шахс зикр этилган бўлса, уларнинг 20 таси ҳам сўз, ҳам соз санъатида ном чиқарган ижодкорлардир. Навоий, жумладан, Соҳиб Балхийни бундай таърифлайди: “Мавлоно Соҳиб Балхий бовужуди шеър фанида маҳоратлик киши эрди, адвор ва мусиқий илмида комил эрди. Ўз ғазалларини ўз амалларига боғлабдурким, анинг фазойилига далолат қилғай. Ул жумладин, “Чаҳоргоҳ” амалидирким, машхурдур”.

XV аср Ҳирот маданий муҳитининг йирик намоёндаларидан бўлган Паҳлавон Муҳаммад риёзиёт, илми нужум, кимё, фалсафа, адабиёт ила шуғулланган, гуштигирликда (кураш) донг таратган. Қолаверса, моҳир бастакор ва хонанда ўлароқ ном чиқарган. Навоийдек улкан арбоб ва буюк шоирнинг ижодий равнақи ва такомилида ҳам Паҳлавон Муҳаммаднинг хизмати катта бўлгани маълум.

Навоий “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида ўзига дўст ва устоз деб билган ана шу маърифатли зотнинг бастакорлик маҳоратига алоҳида тўхталган. Муаллиф рисолада дўстининг ижодий маслагини таъриф-тавсиф этар экан, уни “миллат ва диннинг қуёши” деб улуғлайди. Мусикашунос олим Ҳўтасин Ғофурбеков қайд этганидек, Навоий Паҳлавон Муҳаммаднинг мусиқа соҳасидаги хизматини шеърда моҳирлиги, арузда билимдонлиги, илми

нужум ва фикҳда зукколигидан устун қўяди (Ғофурбеков Т. Сайланма. Тошкент, 2009. 68-бет). Зеро, рисолада унинг паҳлавонлигидан кейин биринчи галда мусиқий истеъдоди таърифланади: “Ул жумладин адвор ва мусиқий илмидурким, чун лаҳжаси ва ҳусни савти ҳўб экандур ва усули мазбут ва ҳаракоти ва саканоти марғуб. Ул дақиқ фанда кўшиш ва саъй кўргузуб, дахли том ва маҳорати молакалом топиб эрди ва дилкаш нақшлар ва амаллар ва дилписанд қавллар ва ғазаллар тасниф қилур эрди ва ҳўб айтур эрди. Андоқки, эшитган хавос ва авом хушҳол бўлмоқда беихтиёр ва ўрганмоқда беқарор эрдилар” (Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Мукаммал асарлар тўплами. XV жилд. Тошкент, 1999).

Демак, мусиқа назариясини (адвор) пухта эгаллаган Паҳлавон Муҳаммад шундай гўзал куй (нақш) ва ашулалар (амал) яратганки, улар хосу авомга манзур бўлган.

Навоий Ҳирот маданий муҳитининг пешқадам вакиллари – Устод Муҳаммад Хоразмий, Мавлоно Нуъмон, Мавлоно Соҳиб Балхий, Шайх Сафойи Самарқандий, Хожа Юсуф Андижоний каби бастакор ва созандаларни ҳам зикр этиб ўтади. Паҳлавон Муҳаммад ҳам ана шу ижодкорлар каби куй ва ашулалар битган. Навоий эътирофига кўра эса, Паҳлавоннинг айрим мусиқий асарлари доврўги бутун Хуросонга кетган бастакорларниқидан мукаммалроқ чиққан. Яъни салафлар ижодий анъаналарини пухта ўзлаштирган закий зот мусиқада ўз мустақил йўлини топа олган.

Умуман, Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Маҳбуб ул-қуллуб” каби асарларида мусиқа илмининг кўплаб долзарб масалалари қаламга олинган. Ушбу нодир манбаларни мусиқашунослик нуқтаи назаридан изчил тадқиқ этиш эса давр талабидир. Бу борадаги изланишлар ўрта асрлар бастакорлик санъати хусусида салмоқли илмий хулосалар бериб қолмай, бугунги миллий санъатимизни ривожлантиришда ҳам қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Лайло ЖўРАЕВА,

Ўзбекистон давлат Консерваторияси
таянч докторанти

“Siru holim ma'lum qilayin”

Қашқадарё воҳаси аҳли турмуш тарзида чорвачилик азалдан муҳим ўрин тутган бўлиб, бу дostonларда ҳам акс этган. Жумладан, “Ёзи билан Зебо” ана шундай дostonлардандир. Унинг бир неча варианты бўлиб (ЎзРФА Алишер Навоий номидаги

Тил ва адабиёт институти фольклор архиви. Инв. рақами: 1512, 1514, 1557, 1606, 1601, 9351, 16), улар ичида Қодир бахши Раҳимов талқини чорвадор аҳолининг турмуш тарзи мукаммал акс этган бадий-этнографик асардир. Масалан:

*Тошмоқларинг қотибди-ё, турей-турей,
Сийрогингга ботибди-ё, турей-турей,
Тушимда-ё бир йигит-а, турей-турей,
Сой бўйида ётибди-ё, турей-турей...*

(Эргашев А., Халилова Д. "Ёзи билан Зебо", Қарши, "Насаф", 2000. 44-бет).

Ғузур тумани Чўмичли қишлоғида яшовчи Эргаш бобо Жўраевнинг таъкидлашича, ўтмишда соғим қўшиқлари асосан сут бермайдиган сигирлар, ўз боласини бегона қиладиган, баъзида касалга чалинган қўй-эчкиларга нисбатан айтилган (Дала ёзувлари. Ахборотчи: Жўраев Эргаш бобо, 73 яшар. 2008 йил 3-4 август).

Қадимдан, яъни жониворлар қўлга ўргатилиб, хонақилиштирила бошлаган даврлардан эътиборан чорвачилик билан боғлиқ маросим ва урф-одатлар ҳам пайдо бўлган (Аширов А. *Ўзбек халқининг эътиқод ва маросимлари*. Тошкент, "Ўзбекистон Миллий кутубхонаси", 2007. 145-бет). Элшунос олим О.Бўриевнинг ёзишича, воҳада қўйчивонлар баҳорги яйловга сурувни ҳайдаш олдидан маълум бир ирим-сирим ва удумларни бажарган. Қўйларни офатдан сақлаш учун чўпон қўлида машъала билан қўтон ичига кириб айиланиб чиққан. Сурувни қўтондан чиқариш олдидан исириқ тутатилган. Отар эгаси баҳорги яйловга кўчиш олдидан қишлоқнинг обрўли одамлари ва кекса чўпонларни чақириб, қўй сўйиб зиёфат берган. Мулла чўпонлар пири "Чўпон ота"га бағишлаб дуолар ўқиган. Баҳорги ва ёзги яйловдан қишки қўтонга қайтишда ҳам худди шу маросимлар ўтказилган.

"Ёзи билан Зебо" достонида йирик шохли ҳайвонларга муносабат ҳам ўз ифодасини топган:

*Сен бормасанг сендек ҳўкиз туғулмас,
Мен бормасам улуг машғул ёқилмас,
Қора ерни қарсиллаткин жонивор,
Қаерларда менинг ёрим чуёҳа-я,
Анов сойда сенинг ёринг, чуёҳа-я...*

(ўша асар, 39-бет).

Йирик шохли ҳайвонларни воҳада асосан ярим ўтрок ва ўтрок деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли боққан. Бу ҳайвон тоғ олди туманларида яшовчи ўтрок аҳоли турмушида муҳим ўрин тутган. Бу ҳудудларда уларни боқиш учун қўлай табиий шароит мавжуд бўлган. Масалан, XIX аср охири ва XX аср бошларида Қашқадарё воҳасида яшовчи ўзига тўқ хонадонларда чорва моллари 2000 бош, ўртаҳол хўжаликларда 10-15 бошгача етган, камбағал оилаларда 2 бошдан ошмаган. Бу ҳол бошқа воҳалар аҳолиси турмуш тарзида ҳам кузатилган. Масалан, Зарафшон ва Фарғона водийсида яшовчи деҳқонлар дала ишлари тугагандан сўнг уй ҳайвонларини сотиб юборган, баҳор келиши билан яна сотиб олган (Миддендорф А.Ф. *Очерки Ферганской долины*. СПб., 1882. Стр. 289). Чорвадор аҳоли турмуш тарзида қўй-эчкилардан фарқли ўлароқ, қорамоллар ерни судгорлаш, текислаш, жўяк олиш

каби деҳқончилик ишларида ёрдамчи бўлган. Шунинг учун дастлабки чорвадор жамоаларнинг илк ривожланиш даврида ҳўкизнинг тотемга айланиши илк бронза давридаги мавжуд иқтисодий шарт-шароит билан чамбарчас боғлиқ эди. Бу ҳолат энеолит давридаёқ қарор топган.

"Алпомиш" достонида ҳам кўпгина эпизодлар чорвачилик билан боғлиқлигини кўриш мумкин. Жумладан, достонда "камар" сўзи учраши ва унинг ҳайвон терисидан тайёрлангани, жунидан эса кийим-кечак тикилгани тасвирлари фикримиз далилидир (Хошнйазов Ж. *Историко-фольклорная характеристика каракалпакской версии эпоса "Алпамыс"*. Нукус, 1978. Стр. 118). Л.Гумилев фикрича, туркий тилли халқлар асосан чорвачилик билан шуғулланган. Чорва ҳайвонлари терисидан либос, бош кийимлар тикиб кийишган. Улар кўпроқ майда туёқли ҳайвонлар, асосан қўй боққан. Кўп йиллар мобайнида оилани сут, қатиқ билан таъминлаган чорва молларидан бири нобуд бўлса, бу катта йўқотиш ҳисобланган.

Достонларда чорвадор аҳоли турмуш тарзида отнинг ўрни алоҳида таърифланади. Жумладан, "Алпомиш" достонининг Фозил Йўлдош ўғли вариантида шундай дейилади:

*Бобо, сиру ҳолим маълум қилайин,
Биздан энди бир бедовни сўрайин,
Бедов миниб қалмоқ элга борайин,
Қалмоқ элдан ёрим олиб келайин...*

(Мирзаев Т. *Алпомиш достонининг ўзбек вариантлари*. Тошкент, "Фан", 1968. 85-бет).

Достон парчасида отнинг узоқ манзилни яқин этувчи муҳим восита экани таъкидланади. Маълумки, Ўрта Осиёда яшовчи чорвадор қабилалар орасида от култи кенг тарқалган, буни кўплаб фактлар тасдиқлайди. Ҳатто баъзи юлдузлар, масалан, Оқбўзот, Кўкбўзот юлдузлари ҳақида мифлар ҳам бор (Об эпосе "Алпамыш". *Материалы по обсуждению эпоса "Алпамыш"*, Тошкент, "Типография Из АН Уз ССР", 1959. Стр. 9).

Достонларда қаҳрамоннинг жанговар оти унинг содиқ, ғамхўр ҳамроҳи сифатида тасвирланади. У ўз эгасини турли хавф-хатардан огоҳлантириши, душман қуршовидан олиб чиқиб кетиши, хуллас, сафар давомида унга ҳомийлик қилиши лозим. Ўзбек халқ достонларида чорвадор аҳоли турмуш-тарзида от култининг мана шу муҳим белгиси яхши сақланиб қолган. "Алпомиш"даги Бойчибор, "Гўрўгли" туркумидаги Фирот, "Шоҳнома"даги Рахш ана шундай отлар жумласига кириди. Масалан, Фирот мерганлар ўқидан гоҳ қирқ газ юқори сакраб, гоҳ ётиб олиб Авазнинг ҳаётини сақлаб қолади. От култи ва унинг инсонга ҳомийлик қилиши ҳақидаги илк тасаввурлар достонларга мифлардан ўтган.

Парда НОРБЎТАЕВ,
тарих фанлари номзоди

SUMMARY

Sultonmurod Olim. Uzbekistan in New Epoch. pp. 14-19.

Political and social life in Uzbekistan has dramatically changed since former prime minister and current president of the country Shavkat Mirziyoyev has come to power in 2016. He started sweeping reforms in monetary policy, education as well as political culture. Country began to open to the world by easing visa restrictions, lifting obstacles in currency conversion, inviting foreign investors. The author discusses emerging problems along the way of these reforms in public and political spheres, and their possible solutions.

Khurshid Yuldoshev. Moral Relation between Ancestors and Descendants. pp. 28-35.

We are born not in a desert or chaos, but in society which shaped by moral and cultural heritage created by our ancestors. Language, religion, all social values, scientific discoveries, all of them passed from our ancestors. Thus, we have a moral duty to them. How we pay it? By honoring the ancestors or being proud of them? Or by preserving all our historical traditions, not creating new ones? The article considers approaches to history and ancestors: conservative and liberal approaches. Evaluating these approaches the author stands for liberalism. According to him, we pay our moral debt to our predecessors creating new traditions. We benefited from the scientific discoveries of our ancestors, so we ought to make our discoveries for our future generations. To create new traditions or reform existing ones is not only our right, it's our duty. If we just inherit culture, keep it and transfer it, we do not deserve to our

ancestors. The author criticizes just honoring ancestors, doing nothing for future generations.

Turkistan Autonomy: citations and commentaries. pp. 36-47.

In 1917, 27 November, Turkistan autonomy was declared. This day is admittedly one of the most glorious chapters in our history because of the fact that this autonomous republic was the first secular, democratically established state in the Central Asia under the colonization of Russian Empire. Following October Revolution, Bolshevik government announced that every nation of former Russian Empire was granted the right to build their own state as well as to choose their own way in political and economical spheres of the country. Believing in the sincerity of Bolshevik government, the intellectuals and local leaders declared the autonomy of the region and formed democratically elected government. However, this autonomy lived only for approximately three months. In 1918, 18-19 February, the capital of Turkistan Republic, Kokand was occupied by Bolshevik forces and thousands of civilians were killed. The collection of citations and commentaries by the historians and eyewitnesses published in this magazine gives the brief account of this outstanding, meanwhile, the most tragic event in our history.

Ghani Zikrullayev, Firuz Safarov. Soul and language. pp. 70-75.

Origin of human language, its relation to intellect and emotions has been one of the most intricate scholarly topics discussed by philosophers, anthropologists, linguists. Does language determine national character and culture, thought processes or mind? The article examines different perspectives on the origin of a language, and supports creationistic view. According to the author, language was created by god along with human soul. So language, as a main embodiment of human soul, is directly related to national character. Keeping language in its proper state is vital to national survival. He rejects evolutionary perspective on the origin of a language.

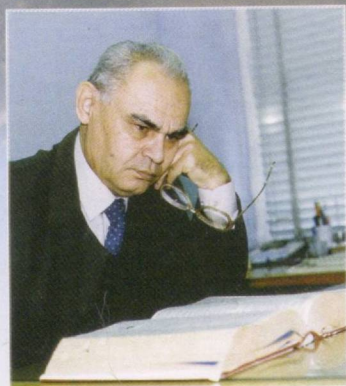
**MUALLIFLARIMIZ -
AKADEMIK!**

Наум КАРИМОВ

Тўра МИРЗАЕВ

Абдулла АЪЗАМ

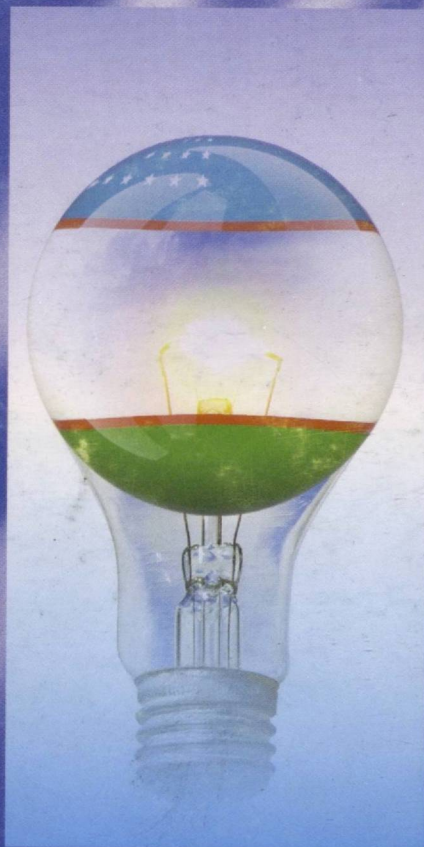
Шухрат ЭГАМБЕРДИЕВ

ар. 10497с.

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

TAFAKKUR

ТАФАККУР 1/2018

ISSN 2010-6491

9 772010 649005